

Ernst F. Schumacher:
A KICSI SZÉP

Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról

Small is Beautiful
Copyright © First published by Hutchinson, an imprint of The
Random House Group Company Ltd.

Fordította:
Perczel István

A borítót tervezte:
Baksa Gáspár

Katalizátor Könyvkiadó, Budapest, 2014

Felelős kiadó: Moldován László

www.katalizatorkiado.hu

Hungarian translation © by Perczel István, 1991, 2014

Nyomdai előkészítés: Halmos Zsuzsa

ISBN 978-963-88599-9-0

Tartalom

Ernst F. Schumacher: A KICSI SZÉP

Szép-e még a kicsi?

I. rész: A MODERN VILÁG

A termelés problémája

Béke és maradandóság

A közgazdaságtan szerepe

Buddhista közgazdaságtan

A méret kérdése

II. rész: ERŐFORRÁSOK

A legnagyobb erőforrás – az oktatás

A föld helyes használata

Az ipar erőforrásai

Atomenergia – üdvösség vagy kárhozat?

Emberarcú technika

III. rész: A HARMADIK VILÁG

Fejlesztés

A köztes technológia kifejlesztését igénylő társadalmi és gazdasági problémák

Bevezetés

Miért van szükség köztes technológiára?

2 millió falu

A munkanélküliség problémája Indiában

Londoni beszéd az Indiai Fejlesztési Társasághoz

IV. rész: SZERVEZET ÉS TULAJDON

Jövőbe látó gép?

Adalékok a nagyméretű szervezetek elméletéhez

Szocializmus

Birtoklás és tulajdon

Új tulajdonformák

Utószó

Szép-e még a kicsi?

A fordító előszava a Small is Beautiful második magyar kiadásához

1. A kicsi szép és a kelet-európai rendszerváltás

Különös öröm számomra, hogy fordításom huszonhárom év után megéri második kiadását. Még nagyobb öröm, hogy e második kiadás számára módomban állt az egész fordítást újra felülvizsgálni és átjavítani. Az első kiadással ugyanis igen mostohán bánt a sors. Magam beteg voltam, éppen két operáció között tengődtem, sajnós elkövettem egy sor fordítási hibát, amelyet a kiadóban fantasztikus gépelési hibákkal toldottak meg, azután a betegség miatt nem voltam képes a kefelevonatot kijavítani stb., stb., és így végül nem született e műnek méltó fordítása. Pedig nemcsak hogy megérdemelte volna, hanem óriási szükség is lett volna rá, hogy akkor, a rendszerváltás idején, Magyarországon megszólaljon a „heterodox közgazdasági gondolkodásnak” az a hiteles, bátor és intelligens hangja, amelyet Fritz Schumacher képviselt, s amely világszerte az alternatív és zöld mozgalmak elméleti megalapozását adta.

Sajnos ez a hang gyengén szólalt meg – már csak a problémás fordítás okán is –, és elhalt a rendszerváltás utáni hangzavarban, amelyről ma már tudjuk, hogy nem arról szólt, hogy ebben a kivételes történelmi pillanatban a gazdasági és társadalmi fejlődésnek melyik lehetséges útját választja Magyarország, hanem arról, hogy melyik politikai elit milyen ideológiával vezesse az országot a fejlődésnek azon az útján, amelynek kikerülhetetlenségében akkoriban szinte senki sem kételkedett. Azután, hogy az államszocialista diktatúra megbukott a szovjet blokkban és így Magyarországon is, országunkban, pontosabban országainkban minden mérvadó kör meg volt győződve arról, és buzgón hajtogatta is, hogy a Kádár (Hušak, Jaruzelski stb.) -korszak pazarlása után a fejlődésnek csak egyetlen útja kínálkozik, a magántulajdonon alapuló deregulált piacgazdaság azonnali bevezetésének útja, amelyet akkoriban „sokkterápiának” neveztek. Mindent egyszerre kellett megvalósítani: a demokráciát, a

piacgazdaságot, a kapitalista-vállalkozó réteg megteremtését, a legfejlettebb nyugati technológia importját; az állami tulajdon csaknem kizárólagos monopóliumát rekordidő alatt át kellett alakítani a magántulajdon szinte kizárólagos túlsúlyává. Ugyanakkor – állítólagos gazdaságfékező működésük miatt – le kellett építeni a szociális támogatásokat, a társadalombiztosítást, majd a közoktatás intézményrendszerét, más szóval a társadalmi újraelosztásnak azokat az intézményeit, amelyek biztosítják, hogy hosszú távon ne csak a gazdagok jussanak jó betegellátáshoz és színvonalas oktatáshoz. E folyamatok mögött egy egyszerű és világos logika húzódott, amelyet gyakorlatilag senki sem vont kétségbe: a hidegháború véget ért, a szocialista gazdasági és társadalmi modell megbukott, a szabadversenyű kapitalista modell győzött, tehát nem marad más hátra, mint hogy ez utóbbi modellt – lehetőleg legtisztább és régiókra nézve legkevésbé mérvadó, amerikai formájában – különösebb kritikai munka nélkül egy az egyben átvegyük és bevezessük. Igaz, hogy ekkoriban a nemzeti-konzervatív párt, az MDF valamiféle nem egészen meghatározott bukóúti „harmadik utat” hirdetett, de hatalomra kerülésének pillanatában erről azonnal elfeledkezett. A programnak valószínűleg sohasem volt szakmai megalapozottsága.

Az eredmény mindenki számára ismert; az elmaradott országok fejlesztésének tudományát tanító egyetemek tananyagában a kelet-európai országok immár a rossz és elkerülendő fejlesztés példaként szolgálják a tudásvágyó ifjúság oktatását.¹ Valójában egy intézményrendszer megszüntetése és másikkal történő helyettesítése időigényes folyamat. Ha egy – bármilyen rosszul működő – intézményrendszert hirtelen lerombolnak, nem lehet azonnal másikkal helyettesíteni. Így a „sokkterápia” során lerombolt állami intézményrendszer helyében nem egy jól működő piacgazdaságon alapuló demokratikus intézményrendszer jelent meg, hanem az ország – kivétel nélkül minden posztkommunista kelet-európai ország – szabályozatlan senkiföldjévé vált, ahol azonnal megjelentek és átvették az uralmat a törvények határterületein vagy azokon kívül működő csoportok. Ma igen divatos szokás ezen morogni, és bizonyos emberekre haragudni, akik a dolgot, úgymond, elrontották. Szokás azt is gondolni, hogy ha

a megfelelő pillanatban a megfelelő helyen nem a „másik” csoport embere ült volna, hanem a „miénk” (értsd: nem szociálliberális, hanem nemzeti konzervatív, vagy megfordítva, hovatarozástól függően), minden másként alakulhatott volna.

Ámde a jelen könyvecske, Schumacher műve másfajta gondolkodásra inspirál bennünket. Ha figyelmesen olvassuk, és megértjük érvelését, arra a következtetésre juthatunk, hogy a baj nem ezen vagy azon emberek viselkedésében keresendő, akik természetes módon törtek és törnek a lehető legnagyobb egyéni haszon lefölözésére, hanem a világban általánosan uralkodó szemléletben; abban a társadalmi gondolkodásban, amelyre Schumacher még nem talált jobb idézetet, mint Lord John Maynard Keynes szavait:

„Még legalább száz évig el kell hitetnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, és a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig az isteneink. Hiszen csak ezek vezethetnek ki bennünket a gazdasági szükség alagútjából a napvilágra.”²

Érdekes módon Schumacher Keynest idézte, aki pedig a jóléti állam közgazdasági megalapozásának ideológusa és az államilag szabályozott piac híve volt. Az ő idején még nem hatottak olyan erővel Milton Friedman tanai, aki a deregulált piac és a sokkterápia doktrínáját hirdette. Ámde ez a gondolkodás – mint Schumacher oly meggyőzően bemutatja – még enyhébb, keynesi formájában is a közgazdasági mutatókat és a gazdaságosság elvét mindenek fölött valónak, valami mágikus fétisnek tekinti. A baj tehát magával a „gazdaságosság elvével”, magával a gazdasági számítással van, amely a józan észnek fittyet hányva – ismét csak Schumacher kifejezésével – a tőkét jövedelemnek tekinti, és gazdaságosnak tart olyan vállalkozásokat, amelyek valójában önnön tőkéjüket, pontosabban a társadalom saját tőkéjét emésztik fel.

Így például ha az állami tulajdont hirtelen értéktelennek és fenntarthatatlannak minősítjük, és az azonnali gazdaságossá tétel kedvéért záros határidővel privatizáljuk, akkor az, aminek felépítésén generációk dolgoztak, és ami tömegeknek adott megélhetést,

hirtelen értéktelenné válik, és nevetséges összegért cserél gazdát. Az új tulajdonosnak, aki fillérekért jutott tulajdonához, s akinek természetes módon „a kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás az istenei”, az az érdeke, hogy a közgazdasági kalkulus szerint minél rövidebb idő alatt minél nagyobb haszonhoz jusson, ezért a hirtelen ölébe pottyant intézmény berendezéseit leállítja, leszereli, és méregdrága, hipermodern, külföldről behozott felszereléssel helyettesíti, amely alkalmas a munkaerő kiküszöbölésére. Így a cég alkalmazottainak nagy részét elbocsátja (az otthonnal nem rendelkező alkalmazottak úgynevezett „munkásszállóit” bezárja), és így működteti tovább azt addig, amíg nem jön egy újabb tulajdonos, akinek a vállalatot busás haszonnal eladja, s aki azt tovább modernizálja, hogy az alkalmazottak számát tovább csökkenthesse.

Hogy itt egy olyan példát említsek, amellyel furcsa módon és furcsa környezetben magam találkoztam: a dél-indiai Trisúr városában, ahol másfél évig éltem családommal, 2006 tavaszán beszélgettem fiam osztálytársának egy rokonával, aki elmesélte, hogy nemrég jött vissza Bulgáriából, ahol több hónapig dolgozott. Ő ugyanis az indiai acélmágnás, Pramod Mittal alkalmazottja volt. Mint ismeretes, a Mittal testvérek, Lakshmi és Pramod, akik a világ leggazdagabb emberei közé tartoznak, felvásárolták az európai, különösen a kelet-európai acélipar legnagyobb részét. Mint ismerősöm elmondta, Pramod Mittal Bulgáriában megvette a Kremikovci Acélkombinátot, mégpedig, indiai beszélgetőtársam kifejezésével, „egy maffiózótól” – valójában Valentin vagy Kiril Zahariev-től –, aki a kombinátot a bolgár államtól 1 dollár névértéken vette meg. A kombinát eredetileg 40 000 embert foglalkoztatott. Az új tulajdonos az alkalmazottak létszámát 17 000-re csökkentette, egy ideig működtette, majd eladta Mittalnak 110 millió dollárért. Ebből az ügyletből tehát 109 millió 999 ezer 999 dollár haszna volt, mínusz ráfordításainak összege, plusz az, amit esetleg a termelésből nyert, bár valószínűnek tartom, hogy nem várta meg, amíg befektetései megtérülnek, mert erre nem volt szüksége. Haszna szintisztán abból származott, hogy egy hatalmas értékű tőkevagyonhoz, amelyet az adott politikai helyzetben fenntarthatatlannak s ezért értéktelenné minősítettek, ingyen jutott hozzá, s azt óriási haszonnal tudta továbbadni. Ismerősöm szerint Pramod Mittal a gyárat tovább

modernizálta; célja az volt, hogy az alkalmazottak számát 7000-re csökkentse.³

Úgy nézett ki, hogy a folyamat végére létrejön majd egy versenyképes acélkombinát, mely a legmodernebb termelést folytatja, és korlátozott számú munkásának megfelelő bért tud fizetni, s így, ha a köztes időt nem tekintjük, a gyár veszteségesből valóban nyereségesé vált volna. A kalkulus azonban még így is csak úgy működött volna, ha figyelmen kívül hagyjuk, mekkora társadalmi tőke került eltékozlásra, és hogy az egész ügyletből a társadalomnak összességében mekkora kára származott; hányan váltak munkanélkülivé és hajléktalanná, alkalmasint hányan haltak éhen e sokkterápia következtében. A Kremikovci Acélkombinát azonban ennél is jellegzetesebb példája a kelet-európai sokkterápia és rablókapitalizmus működésének. 2008-ban a gyár csődbe ment – és azóta ott áll romokban, elhagyatottan, senki sem tudja, mit kezdjen vele –, mintegy a bolgár gazdaság mai állapotának szomorú mementójaként. Ez az ipari létesítmény, amely valaha Bulgária bruttó nemzeti termékének egyötödét adta, és a világ számos országába exportált, megsemmisült úgy, ahogy volt, miközben láthatóan a Zahariev fivérek, akik egyike 1 dollárért vette az egészet, és alighanem Pramod Mittal is, aki a vállalatot csődbe vitte, rengeteget kerestek az ügyleten. Társadalmi szempontból ez minden, csak nem gazdaságos vállalkozás; talán inkább féktelen és gátlástalan pazarlás.⁴

Jómagam és mások, akik nem vagyunk a közgazdász szakma berkeinek beavatottjai, csak néztük ezt az örületet, és semmit sem értettünk abból, ami történt. Akkoriban nem tudtuk, talán mert nem figyeltünk oda, hogy a „sokkterápia” egy koncepció, a Chicagói Iskola, Milton Friedman és tanítványai közgazdaságtani elképzelése arról, hogy a krízishelyzetek teremtik a legjobb alkalmat a gazdaság átállítására az egyedül üdvözítőnek hitt rendszer, a deregulált szabadkereskelem meghonosítására, és mindazok gyors meggazdagodására, akik ebből az adott helyzetben hasznot tudnak húzni.⁵ Ezekben a kivételes helyzetekben fel lehet függeszteni minden nem gazdasági szempontot, minden erkölcsi és emberi törvényt, és be lehet vezetni azt a rendszert, amely számára csak egyetlen dolog számít: a neoliberális ideológia korlátozatlan

uralomra juttatása és a gazdasági mutatók javítása. Közép-Kelet-Európában Jeffrey Sachs, Friedman tanítványa tevékenykedett mindenható tanácsadóként. Sachs kísérletezésének első terepe Bolívia volt, ahol tanácsait követve rövid idő alatt sikerült megállítani a 24 000%-os inflációt. Sachs büszkén ajánlotta a bolíviai tapasztalatot Közép-Kelet-Európa számára, és az országok vezetői és intellektuális elitje, akiknek hirtelen és váratlanul került kezükbe a hatalom, és akiknek nem volt idejük gondolkodni azon, mit is csinálnának, ha ez megtörténne, lelkesen vagy kevésbé lelkesen, de követték a bevált receptet. Sachs második laboratóriuma Lengyelország volt, ahol a parlamenti választásokon a Szolidaritás mozgalom még a Berlini Fal leomlása előtt megszerezte a hatalmat, és a mozgalom vezetőinek meglehetősen meglepetésükre egyszerre csak szembe kellett nézniük az államszocialista rablógazdálkodás és a totális eladósodás következményeivel. Sachs „sokkterápia” terve Balcerowicz-terv néven került elfogadásra az első demokratikusan megválasztott Mazowiecki-kormány alatt 1989 szeptemberében.

Csak hogy a bolíviai példa igen kétes érvényű volt, és azzá vált annak kelet-európai alkalmazása is. A bolíviai gazdasági mutatók valóban javultak, és sokak szerint érdemes volt ezért megfizetni az árat: a soha korábban nem látott munkanélküliséget, a társadalom elszegényedését, sztrájkokat, tiltakozásokat és zavargásokat, amelyeket 1989 novemberében a kormány szükségállapot bevezetésével és a szakszervezeti vezetők internálásával tört le, és a gazdaság de facto megbénulását, amelyen csak az segített, hogy akinek egy kis pénze volt, azt a kokalevél termesztésébe fektette be.⁶ A Bolívia–Lengyelország párhuzamról Karol Modzelewski, a Szolidaritás mozgalom egyik hőse, aki nyolc és fél évet töltött börtönben, lakonikusan ezt mondta a New Yorker tudósítójának: „Szeretném Bolíviát látni, de nem akarom Bolíviát itt látni.”⁷ Ámde tetszik, nem tetszik, Sachs és a sokkterápia áldásos tevékenységének köszönhetően Bolívia átköltözött Kelet-Európába, és átítatta napjaink magyar valóságát is. Így Sachs-nak és Balcerowicz-nak sikerült Lengyelországot növekedési pályára állítani az emberek elszegényedése, óriási munkanélküliség és a társadalom eróziója árán. Magyarország némileg balszerencsésebb volt. Itt még a gazdasági mutatók sem jöttek rendbe, de a sikertelen

sokkterápia árát mindenestül megfizettük. Mindegy, Sachs és társai sokkterápiáját ma is ünneplik, hiszen egyedül csak a gazdasági kalkulus az, ami számít, hogy mi lesz az emberekkel, az másodlagos.⁸

Schumacher szerint nincs értelme e megtévesztő kalkulus szerint gondolkozni. Ha nem hiszünk féttisserűen a gazdasági kalkulus érvényességében, a Kremikovci Acélkombinát soha nem kerülhetett volna 1 dollárért a „maffiózó(k)” kezébe, és az a sok ezer ember nem veszítette volna el tragikus hirtelenséggel a megélhetését. A gyár, ha megfelelő, nem pedig felületes tőkehatékonysági elemzés alapján fejlesztették volna, átkerülhetett volna centralizált állami tulajdonból decentralizált társadalmi tulajdonba, melyben a vállalatvezetés kvázi önálló piaci szereplőként működhetett volna. Ehhez érdemes lett volna valamiféle „köztes technológiát” alkalmazni, olyat, amely megfelel az adott helyzetnek, nem olyan elmaradott, mint az immár versenyképtelen szocialista ipari technológia, de nem is olyan drága és munkaerő-kiküszöbölő, mint a magas áron behozott nyugati technológia. Azután, egy későbbi időpontban, a kombinátot valódi értékén privatizálhatták volna. Ha az első magántulajdonos értékén vette volna meg a gyárat, kétszer is meggondolta volna, hogy azt a tőkevagyon, amely komoly ráfordítás árán került a birtokába, egyszerűen csak leépítse, vagyis megsemmisítse-e. Ehhez hasonló gondolatok azért nem gyökerezhettek meg a kelet-európai régióban, mert mindenki szigorú karteziánus vagy-vagyban gondolkozott: vagy tervutasításos rendszer, vagy magánkapitalizmus, nincs „harmadik út”. Talán ahelyett, hogy Sachst és társait csillagászati összegekért alkalmazták volna a kelet-európai gazdaság mielőbbi lerombolása céljából, érdemes lett volna elgondolkodni Schumacher következő axiómáján:

„A köztulajdon kategorikus elvetése a magántulajdon kategorikus igenlését jelenti. Ez pontosan olyan dogmatizmus, mint a legfanatikusabb kommunisták ellenkező irányú dogmatizmusa. Csakhogy míg minden fanatizmus értelmi gyöngeségre utal, addig ha valaki teljesen bizonytalan célokat tűz maga elé, és fanatikusán ragaszkodik bizonyos eszközökhöz e célok elérése érdekében, ez már merő gyengeelméjűség.”⁹

Tanulságos lehetett volna e könyv tizenhatodik–tizenkilencedik fejezeteinek tanulmányozása is – „Adalékok a nagyméretű szervezetek elméletéhez”, „Szocializmus”, „Tulajdon” és „Új tulajdonformák” –, amelyek világosan lefektetik egy „harmadik út” elméleti alapjait. Az első annak elméletét építi fel, hogyan lehet *de facto* óriásvállalatokat úgy decentralizálni és tagolni az egyes egységek számára kvázi piaci versenyhelyzetet teremtve, hogy a vállalat egyszerre élvezhesse a nagyság és a kicsinység előnyeit. Ezeket az elveket ma már számos nemzetközi óriásvállalatnál alkalmazzák. Ezeket az állami szektoron, ezen a mamutvállalaton belül is nyugodtan lehetett volna alkalmazni, hogy a vállalatvezetők egy ilyen helyzetben bizonyíthassák rátermettségüket ahelyett, hogy 1 forintért (dollárért, zlotyért stb.) zsebre tennék, majd csődbe vinnék az általuk igazgatott egységet.

A további fejezetek pedig megmutatják a kiutat az „államszocialista tervgazdaság – tiszta magántulajdonon alapuló kapitalizmus” hamis alternatívájából, szemléltetve, hogy nemcsak a meglévő, unalomig ismert társadalmi formák közül választhatunk, hanem nyugodtan használhatjuk értelmünket, belátásunkat és tapasztalatunkat új, jobb megoldások felfedezésére és a gyakorlatban való kikísérletezésére is.

Másik példám Magyarországról származik: 1990-ben az első nemzeti-konzervatív kormány olyan programmal került hatalomra, amely az államszocializmus és a liberális kapitalizmus közötti „harmadik utat”, s ezen belül „kert-Magyarországot” ígért. Ezek után az ember azt várta volna, hogy ez a kormány különös gondot fog fordítani a Magyarországon ekkoriban meglehetősen jól működő mezőgazdaság fejlesztésére, az organikus termelési eljárások elterjesztésére, a fizetésképtelenné vált ukrán és orosz mezőgazdaságtermék-piacok helyett új piacok keresésére. Ehelyett azonban ez a kormány is teljesen átvette a Schumacher által kritizált tisztán gazdasági vagy inkább „ökonomista” szemléletet, és abból a kétségbevonhatatlan tényből kiindulva, hogy éppen mezőgazdasági túltermelési válság volt, elhatározta a magyar mezőgazdaság leépítését.¹⁰ Ennek keretében minden olyan gazdának, aki levágta a birtokában lévő szarvasmarhákat, állatonként 10 000 Ft szubvenciót adtak. Mivel a takarmány drága volt, és egyre nehezebbé vált az

állatok fenntartása, a gazdák örültek az „égből pottyant” 10 000 Ft-nak, és így szinte egy pillanat alatt megsemmisült Magyarország szarvasmarha-állományának nagy része; egy olyan nemzeti kincs, amely évszázadok alatt fejlődött az 1990-es szintre. Kis idő múlva Magyarország már tejtermék-behozatalra szorult. Ráadásul egy évvel a szarvasmarha-állomány illetően megsemmisítése után Nyugat-Európában kitört a kergemarhakór, amely azonban Magyarországot nem érte el. Ha ekkor még meglett volna a magyar szarvasmarha-állomány, és ha valaki figyelt volna erre, jó áron nagy mennyiségű húst és tejet lehetett volna az Európai Unióba exportálni. Ekkorra azonban már nem volt mit. Hasonlóképpen az ukrán piac ideiglenes megszűnése miatt kiirtották a szabolcs-szatmári almaligeteket stb. Még drámaibb a helyzet most, amikor az energiaválság, a népesedési robbanás és a bioenergia-termelés elterjedése miatt óriási élelmiszerhiány-válság sújtja a világot. Ha Magyarországon az elmúlt húsz évben tudatosan fejlesztették volna a hagyományosan erős és kiváló természeti adottságokkal rendelkező mezőgazdaságot, most hazánk élelmiszer-exportőrként komoly szerepet játszhatna, főleg hogy a robbanásszerűen fejlődő távol-keleti gazdaságok – elsősorban Kína – el akarják kerülni az amerikai mezőgazdaságtól történő stratégiai függő helyzetet. Ehhez azonban hosszú távú stratégiai – és nem „ökonomista” – gondolkodásra lett volna szükség. A „kert-Magyarország” gondolata talán nem is volt olyan légből kapott.

Ha döntéshozóink olvasták és értékelték volna Schumachert, okulhattak volna abból, amit a brit szénbányák kapacitásának értelmetlen leépítéséről írt¹¹ nem sokkal az első olajválság előtt.¹² Csakúgy, mint Nagy-Britanniában, 1991-ben Magyarországon is hosszú távra kellett volna gondolkozni, és nem fetisizálni a rövid távú gazdasági kalkulust, s talán érdemes lett volna azt is meghallgatni a hagyományosan erős mezőgazdaság tönkretétele előtt, amit Schumacher a mezőgazdaság gazdasági és gazdaságon túli szerepéről mond.¹³

Azt gondolom, hogy Schumacher műve, mely oly kevés visszhangra talált Magyarországon az elmúlt huszonhárom évben, ma is ugyanolyan aktuális, mint akkor volt, és még mindig figyelhetünk e kivételes belátással bíró metafizikus közgazdász

szavaira. Sőt, jobban, mint valaha, hiszen a hetvenes években részben kinevetett, részben viszont még profetikusként számító kijelentései sorra beigazolódtak – az a „karambolla fenyegető kényszerpálya”, amelyen Schumacher szerint a világ haladt a hatvanas években és a hetvenes évek elején, számos kisebb-nagyobb ütközés után éppen napjainkban érkezett el egy nagyobb karambol stádiumához. Értem ezen nemcsak azt a mélységes pénzügyi és gazdasági válságot, amelyet az amerikai pénz- és ingatlanpiac 2008-as összeomlása idézett elő, és amely az elfogulatlan elemzők számára a deregulált szabadkereskedelmi politika látható teljes csődjének jele, nemcsak az azt megelőző energia- és élelmiszerválságot, amely emberek százmillióit taszítja szegénységbe és nyomorba, hanem a csernobili, majd a fukushimai atomkatasztrófát is. Schumacher már 1967-ben így írt erről:

„A lényeg az, hogy »az atomenergia békés felhasználása« igen komoly, nemcsak a ma élő embereket, hanem az összes eljövendő nemzedéket is érintő veszélyforrásokhoz hozott létre, habár mindeddig az atomenergiát csak statisztikailag jelentéktelen mértékben használják fel. Az igazi fejlődés még hátra van, s ez olyan méretet fog ölteni, amelyet csak kevés ember tud elképzelni. Ha ez valóban megtörténik, a radioaktív anyagok folytonosan közlekednek majd a »forró« vegyi üzemek és az atomerőművek között oda-vissza, az erőművektől a hulladékfeldolgozó üzemekbe, végül onnan a lerakóhelyekhez. Bármely komoly baleset akár a szállításban, akár a gyártásban hatalmas katasztrófát okozhat, és a sugárzási szintek nemzedékről nemzedékre kérelhetetlenül növekedni fognak az egész világon. Hacsak a ma élő genetikusok egytől egyig nem tévednek, ugyanilyen könyörtelenül, bár kétségkívül némiképp megkésve fog növekedni a káros mutációk száma.”¹⁴

Ugyanaz folyik most is, mint Schumacher idején. Pár hónappal a jelenlegi gazdasági válság előtt azokat, akik a pénzügyi és ingatlanválság látható jeleiből az 1929-es gazdasági világválsághoz hasonló visszaesést jövendöltek, még alig vette valaki komolyan, és most, amikor a válság már öt éve húzódik és mélyül, számos mérvadó gazdasági elemző még mindig közeli fellendülést jövendöl. Még ma is nagyon kevesen látják be, hogy a baj nagyobb annál,

minthogy pusztán a lelkiismeretlen kalandor amerikai vezetés vagy a Wall Streetet rosszul szabályozó gazdaságpolitikusok, vagy az európai „periféria” (ahogy ma botránnyosan Spanyolországot, Portugáliát, Olaszországot és Görögországot hívják) felelőtlen túlköltekezésének számlájára lehetne írni – a baj annak az ökonomista világszemléletnek köszönhető, amelyet, mint Schumacher írja, a XIX. század „nagy eszméi” hívtak életre, s amely „a XX. század második felében élő harmadik és negyedik nemzedék”, de még inkább a XXI. század elején élő ötödik nemzedék idejére világunkat eljuttatta a karambol küszöbére.¹⁵

2. Schumacher élete és példája¹⁶

Schumacher tehát sok negatív fejleményt jövendölt meg, szinte profetikus előrelátás jellemezte. Mégis, nagysága korántsem ebben áll, hanem pozitív mondandójában és abban a merészségben, hogy a metafizikus elveket, amelyekről meg volt győződve, de még inkább az Evangéliumok mindenki számára nyilvánvaló üzenetét közvetlenül a gazdasági cselekvésre és elméletre alkalmazta. Ez bárki másnál talán az amatőrizmus veszélyét rejthette volna magában, az ő esetében azonban ez a veszély eleve kizárt volt; kevesen dicsekedhettek ugyanis olyan közgazdasági tanulmányokkal, gyakorlattal és eredményekkel, mint ő.

1911-ben született Bonnban. Tanulmányait Bonnban, Berlinben, majd Oxfordban és a New York-i Columbia Egyetemen végezte. A második világháború idején Nagy-Britanniába emigrált, ahol mint német „ellenséges idegent” internálták, és egy gazdaságban dolgoztatták. A munka szüneteiben tanulmányt írt egy nemzetközi klíringrendszer felállításáról a devizaügyletek és a nemzetközi kereskedelem szabályozására egy Nemzetközi Klíring Hivatalon keresztül. A tanulmány kézírata a fent idézett John Maynard Keynes kezébe került, aki figyelemre méltónak találta. Keynes elérte, hogy Schumachert szabadon engedjék, és állást szerzett számára az Oxfordi Egyetemen, Schumacher elgondolásait pedig a forrás megjelölése nélkül beépítette a Nemzetközi Klíring Egyesülésre vonatkozó tervébe.¹⁷ E tervek készítették elő a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) felállítását az 1944-es Bretton Woods-i konferenciákon.

Schumacher eredeti tanulmányának önálló kiadása 1943-ban¹⁸ állítólag némileg kínos helyzetbe hozta Keynest, akinek tervét a brit kormány pár héttel korábban hivatalos dokumentumként (White Paperként) terjesztette a parlament elé.¹⁹

Schumacher 1950 és 1970 között a Brit Szénbányák fő gazdasági tanácsadójaként, majd fő statisztikusaként dolgozott. Ekkoriban fő feladatának azt tekintette, hogy a döntéshozókat meggyőzze: ne essenek az olcsó olaj illúziójának csapdájába, hanem tartsák fenn a brit szénbányászat kapacitását. Saját bevallása szerint annyit tudott csak elérni, hogy lassítsa az aknák bezárásának folyamatát. Amikor 1970-re erőfeszítései végképp értelmetlennek bizonyultak, visszavonult.²⁰

1955-ben Burmába utazott gazdasági tanácsadóként. Ottani tapasztalatai inspirálták a „buddhista közgazdaságtan” elméletét.²¹ 1965-ben írta meg „A köztes technológia kifejlesztését igénylő társadalmi és gazdasági problémák” című írását.²² Az ekkor kidolgozott köztes technológia eszméit valóra váltandó 1966-ban három társával együtt megalapította a Köztes Technológia Fejlesztő Csoportot²³ a célból, hogy használható tanácsokat adjon harmadik világbeli termelőknek a megfelelő technológiák kiválasztásához, és hogy olyan technológiai megoldásokat dolgozzon ki, amelyek költséges infrastruktúra létrehozása nélkül is működőképesek. A csoportnak nem volt alapító tőkéje; azt tűzte ki célul, hogy működésbe hozza az újításhoz rendelkezésre álló társadalmi erőket azáltal, hogy megismerteti egymással az e célok érdekében tevékenykedni kész tisztviselőket, üzletembereket és tudósokat. Az elgondolás egy rendkívül egyszerű elven alapult: az újításhoz és annak keresztülviteléhez szükség van olyan emberekre, akik azt a tervezés és a megvalósítás minden stádiumán keresztül tudják vinni:

„Brit kormányhivatalnokok ezt kérdezik: »A minisztériumomat képviselem?« Így válaszolunk nekik: »Nem, nem, Ön nem a minisztériumot képviseli.«
»Amiről ebben a bizottságban beszélünk, bizalmas információ?« »Nem, nem bizalmas.« Az üzletember ezt kérdezi: »Elkötelezem a cégemet, ha Önökkel dolgozom?« »Nem, szó sincs arról, hogy cégét elkötelezné. Az Ön tudására van szükségünk arról, hogy hogyan lehet a dolgokat hatékonyan elvégezni.

Önnek olyan szigorú fegyelemben kell élnie, amelyet sem a tisztviselő, sem a tudós nem ismer. Elegendő pénzének kell lennie, hogy minden pénteken kifizesse a munkásai bérét.« És természetesen a tudósnak ezt mondjuk: »Kérem, jöjjön el, ha ez a probléma érdekli Önt. Ön rendelkezik kutatási infrastruktúrával és diákokkal, és szeretnénk, ha velünk tartana.« Amikor ez a három csoport találkozik, gyakran meglepetve fedezik fel, hogy egymásról táplált igen rossz véleményük nem jogos; hogy nemcsak lusta köztisztviselők vannak, hanem nagyon szorgalmasak is, hogy nemcsak kapzsi üzletemberek vannak, hanem nagylelkűek is, és nemcsak elefántcsonttoronyba zárkózó tudósok, hanem gyakorlati érzékkel rendelkezők is.”²⁴

A kezdeményezés rendkívül sikeres volt, és ma is működik. Jelenleg 7 nemzetközi irodája van, és 70 projektet tart fenn. 2005-ben nevét Gyakorlati Cselekvésre (Practical Action) változtatta.²⁵ Mikrohidroelektrikus projektjeik, amelyekkel villanyáramot vittek Kenya és Peru elhagyatott falvaiba, 2004-ben és 2007-ben az Ashden-díjat érdemelték ki.

1967-ben Schumacher a Scott Bader Közösség nevű alternatív vállalat felügyelő testületének tagja lett. A vállalatot Ernest Bader (1890–1982) alapította 1921-ben; eredetileg az ő családi vállalkozása volt. Ő maga kvéker volt, és a termelés „keresztény” módját kereste, egy „harmadik utat”, amely nem kizsákmányoláson alapul, hogy ne a tőke alkalmazza a munkásokat, hanem a munkások a tőkét. 1951-ben lemondott cége tulajdonjogáról, és átalakította úgy, hogy a vállalat részvényesei maguk a vállalat dolgozói. Ez a Scott Bader Közösség alapítási éve. A cég ma is fennáll, 250 millió dolláros alaptőkével rendelkezik, és tevékenysége négy kontinensre terjed ki.²⁶

1970-ben, amikor visszavonult a Brit Szénbányáktól, Schumachert az 1930-as években alapított Talaj Társaság (Soil Association) felkérte, hogy vállalja a társaság elnöki tisztét. Schumacher megváltoztatta a társaság profilját, és elsősorban az organikus gazdálkodás oktatására helyezte a hangsúlyt, évtizedekkel a ma oly intenzív biolelkesedés elindulása előtt. Akárcsak a Köztes Technológia Fejlesztő Csoportnál, azt az elvét követte, hogy az új gazdasági tevékenységek nem a társadalomból való kivonulást igénylik, hanem a meglévő pozitív társadalmi erők mozgásba hozását. Így a Talaj

Társaság elérte, hogy az általuk propagált organikus, talajkímélő termelési eljárásokat néhány ismert angol egyetem beépítse rendszeres tantervébe.²⁷ A Talaj Társaság ma Nagy-Britannia vezető biogazdálkodási szervezete, és továbbra is a Schumacher által kijelölt irányt követi.²⁸

Schumacher ezenkívül még az India Tervező Bizottság, valamint Zambia és Burma kormányainak gazdasági tanácsadójaként tevékenykedett, a *Times*, az *Economist* és a *Resurgence* számára írt gazdasági cikkeket.

1977-ben Jimmy Carter amerikai elnök meghívta, hogy a Fehér Házban tartson előadást, és magát *A kicsi szép* egy példányával a kezében fényképeztette le.

1977-ben jelent meg második könyve, *A tévelygők útmutatója*,²⁹ amelyben általánosabb filozófiai és spirituális nézeteit összegzi, és végül halála után a trilógia harmadik darabja, *A kicsi lehetséges*, barátja, George McRobie szerkesztésében.³⁰ Ez utóbbi könyv ismerteti azon gazdasági vállalkozások történetét, amelyeket *A kicsi szép* eszméinek a gyakorlatba történő átültetésére alapítottak.

Schumacher élete során a szellemi keresés hosszú útját járta végig. A II. világháború alatt még marxista volt, de 1955-ös burmai útja nyitotta rá szemét a materialista filozófiák korlátoltságára és a metafizika–metaközgazdaság fontosságára. Ezt írta erről: „szomjas vándorként érkeztem Burmába, s ott élő víznek forrására találtam”. Ekkoriban hatott rá René Guénon tradicionalista filozófiája is, de Guénon pesszimizmusára, totális világtagadására immúnis maradt.³¹ Mégis Guénonra emlékeztet a „modern ember” szüntelen negatív minősítése, olyan géniuszok, mint Marx, Freud és Einstein teljesen negatív megítélése, amit a fordító, Schumacher iránti minden tisztelete ellenére sem olvas mindig szívesen. A szellemi keresés útja Schumacher számára azonban végül a kereszténység felé vezetett. A hatvanas években kedvenc szerzői a neotomisták, Chesterton, Jacques Maritain, Etienne Gilson, F. C. Copleston és C. S. Lewis voltak. Végül 1971-ben lányát és feleségét követve maga is áttért a katolikus hitre. Szellemi testamentuma az 1977-ben megjelent *Tévelygők útmutatója*.

1977-ben, 66 éves korában szívrohamban halt meg.

„Egy uncia gyakorlat többet ér egy tonna elméletnél” – mondogatta gyakran Schumacher. Ez a gyakorlati feladatokkal és sikerekkel telített élet adja annak a bátorságnak a hitelét, amellyel Schumacher kidolgozza – elsősorban a buddhista burmaiak, de másodsorban az egész világ számára – a „buddhista közgazdaságtant”, amellyel az Evangélium nyolc boldogságát teszi meg az új gazdasági szemlélet alapkövéül,³² amellyel a „tizenkilencedik század” – materialista – „nagy eszméinek” káros következményeiről spekulál.³³ Egyszóval ez a hatalmas gyakorlati tapasztalat és a konkrét gyakorlati gazdasági megoldások iránti érzék ad számára erkölcsi alapot ahhoz a bátorsághoz, hogy kidolgozzon egy új, spirituális, metagazdasági alapokon álló közgazdaságtant. S ez magyarázza azt is, hogy ez az új közgazdaságtan, bár gyakorlatba ültetését egyetlen állam vagy nagyvállalat sem támogatta, meggyökeredzett, és megszámlálhatatlan gazdasági és metagazdasági vállalkozásra fordítódott le, ma is táplálva az alternatív és zöld mozgalmak gondolkodását.

3. A kicsi szép mai hatása

Itt és most három példát szeretnék említeni *A kicsi szép* gyakorlati hatására. Az első kettő az Amerikai Egyesült Államokból származik. 2002-ben jelent meg egy könyv arról, hogy a kis méretek nemcsak szépséget, hanem nyereséget is hoznak, szerzői és a címe: Amory Lovins és mások: *A kicsi nyereséges. A megfelelő méretezésű villamosenergia-források rejtett hasznáról.*³⁴ A könyv, mint a címe is mutatja, arról szól, hogy piacilag sokszorosan kifizetődik az, ha az áramellátást tiszta, kicsi, decentralizált, a felhasználó pontos igényeihez méretezett energiaforrások biztosítják. A szerzők szerint az áramellátás nagy központi forrásokból való biztosítása a XXI. századra értelmetlenül költségessé vált, és véglegesen elavult. A tanulmányt az *Economist* „az év könyvének” nevezte. 2008 májusában jelent meg egy újabb könyv arról, hogy a kicsi valóban lehetséges, Lyle Estill: *A kicsi lehetséges. Élet egy helyi gazdaságban* című műve.³⁵ A könyv egy amerikai, észak-karolinai kisváros gazdasági vállalkozásainak történetét írja le, amelyek során a város lakossága megoldotta, hogy gazdaságilag függetlenné váljék

úgy a kormányzervektől, mint a monopóliumoktól; hogy ellássa magát élelemmel és energiával, és hogy önmagát kormányozza. A szerző egy olyan biodízel-társaság alelnöke, amely egy egész észak-karolinai járást lát el tüzelőanyaggal, de amely tudatosan korlátozza termelésének mértékét, hiszen a kicsi az, ami szép.

Harmadik példám a Schumacher számára oly kedves és fontos Indiából származik. India délkeleti partján, Andra Pradesh államban fekszik egy tizenkétezer lakosú falu, Etikoppaka. Gandhi 1930-ban meglátogatta ezt a falut barátja, C. V. Narasimha Raju meghívására. Narasimha Raju családja volt hagyományosan a falu földesura, a falu földjei és népessége a feudális indiai világban az ő tulajdonukban voltak. Narasimha Raju részt vett a Kongresszus mozgalomban, és magáévá tette Gandhi eszméit a letéteményességről.³⁶ Ezt az elvet követve megalapította India első cukornád-szövetkezetét és szövetkezeti cukorgyárát, mely ma is működik. A szövetkezet ma 7000 tagot számlál. 1989-ben a Raju család tagjai Padmavathi Társulás néven újabb szövetkezetet alapítottak, melynek célja a hagyományos kézművesipar feltámasztása volt. Esztergált fatárgyakat készítenek, melyeket természetes lakkban oldott növényi színezőanyagokkal festenek meg. E technológiát C. V. Raju, a szövetkezet elnöke dolgozta ki. A szövetkezet célja a falusi háziipar feltámasztásával lehetővé tenni, hogy a falu lakói tisztességgel megélhessenek, és ezáltal megállítani elvándorlásukat a nagyvárosi nyomornegyedekbe. A szövetkezet, mely kizárólag környezetbarát termékeket készít, jelenleg nyolcvan család megélhetését biztosítja. A Rajuk jövedelmükből támogatják a falu iskoláit is. Erőfeszítéseiket segíti Uday Balakrishnan, egy – ma már visszavonult – magas rangú indiai hivatalnok és N. Narayan, egy bangalore-i üzletember. Uday Balakrishnan elérte, hogy a bangalore-i Indian Institute of Science, India vezető kutatóintézete segítse az etikoppakai szövetkezet igényeinek megfelelő köztes technológia kifejlesztését. A Schumacher által javasolt H-Ü-K- (hivatalnok-üzletember-kommunikátor/tudós) kombináció így tökéletesen működik. Uday Balakrishnan, aki ezt megszervezte, Gandhi és Schumacher lelkes olvasója és eszméik követője. A Padmavathi Társulás igen sikeres. Jelenleg termékeik már megtalálhatók nagy európai múzeumok

boltjaiban is, és sikerült társult munkásaik havi jövedelmét az eredeti ötszörösére (1000 rúpiáról 5000 rúpiára) felemelni. Ez tisztességes megélhetést jelent, és – legalábbis a nyolcvan érintett család esetében – megállítja az elvándorlási folyamatot.³⁷

Ha a rossz eszmék a kitalálóik után következő harmadik-negyedik nemzedéken kéretnek számon, a jó eszmék, mint látható, már a második nemzedékben termékennyé válnak.

Ezt az előszót azzal kezdtem, hogy jó lett volna, ha a magyar rendszerváltás idején, az 1989-et követő években *A kicsi szép* javaslatai legalább vitaalapot képeztek volna országunkban. Sajnos az akkor alkalmazott „sokkterápiás kezelés” egy olyan gazdasági rendszert, a deregulált szabadkereskedelmi globális kapitalizmust honosított meg hazánkban, amelynek válsága akkor már nyilvánvaló volt.

Most azzal a kívánsággal szeretném befejezni, hogy jó volna, ha Schumacher eszméi végre szélesebb körben hatnának Magyarországon is. A makrogazdasági döntéshozók talán továbbra sem fogják ezeket a gondolatokat komolyan venni, talán el sem fogják olvasni, de Schumacher tanítása nem is elsősorban arról szól, hogy a gazdasági döntéshozókat kell meggyőzni. Sokkal inkább arról, hogy mivel „a kicsi szép”, minden egyes magánkezdeményezés, mely nem az eszközökből indul ki, hanem az emberekből, mely szakít a mértéktelen gazdagság bálványimádásával, és a fenntarthatóbb, erőszakmentesebb és emberközpontúbb termelésre és gazdálkodásra törekszik, valamit változtat az egész világ helyzetén is. Mint Schumacher itt többször idézett 1976-os interjújában mondta:

„Az embereknek rá kell jönniük: első feladatuk az, hogy a gyógyulás részévé váljanak, s ne maradjanak a betegség részei. S ha maguk egészségesek, vidámak, és megállnak a lábukon, akkor nagyobb esélyük van arra, hogy segítsenek a szerencsétleneknek megtalálni saját problémáik megoldását.”³⁸

Budapest, 2008–2014

„Kevesen szemlélhetik lelkesedés nélkül a gyakorlati energia és a műszaki hozzáértés ragyogó vívmányait, amelyek a tizenhetedik század utolsó évtizedeitől fogva átalakították az anyagi kultúra arculatát – azt a forradalmat, amelynek Anglia volt bátor, bár nem túl aggályos úttörője. A gazdasági becsvágy azonban – ha jó szolgál is – rossz tanítómester.”

„A legnyilvánvalóbb tényeket felejtjük el a legkönnyebben. A jelenlegi gazdasági rend és az átalakítására kidolgozott tervek elsöprő többsége azon bukik meg, hogy figyelmen kívül hagy egy elcsépelte igazságot; nevezetesen azt, hogy még a legközönségesebb embernek is van lelke, és így az anyagi gazdaság semmilyen növekedése sem kárpótolhatja őt azért a helyzetért, amely sérti önbecsülését és csorbítja szabadságát. A gazdaságszervezésre vonatkozó bármely értelmes elképzelésnek tudomásul kell vennie, hogy ha az ipart nem akarjuk megbénítani az elnyomott emberi természet örökösen visszatérő lázadásaival, olyan követelményeknek is eleget kell tennünk, amelyek nem tisztán gazdasági természetűek.”

R. H. Tawney: *A vallás és a kapitalizmus születése*³⁹

„Jelenlegi problémánk nagyjából és egészében beállítottság és eszközök kérdése. Megpróbáljuk egy kotrógéppel újjáalakítani az Alhambrát, és büszkék vagyunk a megmozgatott anyag mennyiségére. Aligha fogunk lemondani a kotrógépről, amelynek végül is sok jó oldala van, sikeres használatához azonban finomabb és tárgyilagosabb ismérvekre van szükségünk.”

Aldo Leopold: *Sand County évkönyv*⁴⁰

1. Ezt Londonban „fejlesztést” (development) tanuló diákoktól tudom.
2. Lásd e könyvben a „[Béke és maradandóság](#)” című fejezetben.
3. Eddig a szóbeli közlés. Az adatok nagyjából pontosnak bizonyultak: A kremikovci kombinátot 1960-ban építették. 1999-ben a bolgár állam részvénytársasággá alakította át a Balkán-félsziget legnagyobb acélkombinátját, és a részvények 71%-át 1 amerikai dollár névértéken privatizálta. A vevő a Finmetals Konzern névre hallgatott. A Finmetals 2005-ben 110 millió dollárért eladta a kombinátot Pramod Mittal Global Steel konzernjének; a szerződés keretében a Global Steel 300 millió dollár modernizációs beruházásra kötelezte magát. E beruházások eredményeképpen az alkalmazottak számát végül 8000 főre csökkentették. A kombinát termelőkapacitása 2,2 millió tonna, de 2008-ra mégis csődbe ment; jelenleg kihasználatlanul áll, dolgozóit elbocsátották. Hasonló történetek Magyarországon is bőségesen akadnak, itt nem tárgyalom ezeket részletesen, de azért ide kívánczik a Caola gyár esete, amelyet 1 forint névértéken privatizáltak, majd csődbe ment.
4. A kremikovci kombinát állapotáról lásd Slobodan Miskovic fotógalériáját az interneten: <http://www.flickr.com/photos/slobodanmiskovic/sets/72157626231030620/> (utolsó elérés: 2013. dec. 7.).
5. Lásd Naomi Klein: *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York, Metropolitan Books, 2007, Bevezetés, 3–24. o.
6. Jon Wiener: *Professors, Politics and Pop*. London-New York, Verso, 1991, 1994, 50. o.
7. Lawrence Weschler: „A Grand Experiment”. *The New Yorker*, 1989. november 13. Idézi Wiener uo.
8. A posztkommunista Lengyelország példájáról lásd Wiener, i.m. 47–54 o. és Naomi Klein: *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York, Metropolitan Books, 2007, 9. fejj.: „Slamming the Door on History: A Crisis in Poland, a Massacre in China”, 171–193. o.
9. Lásd e könyvben a tizenhetedik fejezetet: „[Szocializmus](#)”.
10. A magyar mezőgazdaság tönkretételében természetesen szerepet játszott az átgondolatlan, tisztán politikai motivációjú földreform is.
11. Lásd e könyvben a nyolcadik fejezetet: „[Az ipar erőforrásai](#)”.
12. Emlékeztetőül: Az első olajválságot 1973-ban robbantotta ki az OAPEC, a kőolaj-exportáló országok szövetségének (OPEC) arab ága, amikor válaszul a

yom kippuri háborúra embargó alá helyezte az Izraelt támogató országokat. Ez inflációt és energiahányt idézett elő az iparosodott országokban, s az ekkor elindult folyamat az 1979-es energiaválságban (a második olajválságban) tetőzött, melyet az iráni iszlám forradalom váltott ki. Schumacher, aki nem láthatta előre e politikai fejleményeket, 1961-ben még 1980-ra jósolta egy súlyos olaj- és energiaválság bekövetkeztét (lásd e könyvben idézett előadását ugyanott). Az 1973-ban megjelent *A kicsi szép* megírásakor, bár nem láthatta előre a yom kippuri háborút és annak következményeit, Schumacher már tudta, hogy az „általános tüzelőanyag-ellátási válság” itt kopogtat az ajtónkon. A harmadik olaj- és energiaválság, mely minden eddiginél súlyosabb következményekhez vezetett, 2003-ban, az iraki háborúval kezdődött, és napjainkban is tart.

13. Lásd e könyvben a hetedik fejezetet: [„A föld helyes használata”](#).

14. Lásd e könyvben a kilencedik fejezetet: [„Atomenergia – üdvösség vagy kárhozat?”](#) E szöveg első megjelenésének éve 1967.

15. Lásd e könyvben a hatodik fejezetet: [„A legnagyobb erőforrás – az oktatás”](#).

16. Schumacher életéről lásd Barbara Wood: *E. F. Schumacher, His Life and Thought*. New York, Harper and Row, 1984.

17. B. Wood: *E. F. Schumacher*. 150. old.

18. E. F. Schumacher: „Multilateral Clearing”. *Economica* 10/38, 1943. május, 150–165. old.

19. Leopold Kohr: „Tribute to E. F. Schumacher”, Satish Kumar (ed.), *The Schumacher Lectures*. London, Blond and Briggs, 1980. Elérhető online: <http://www.verds-alternativaverda.org/upload/LKohrTributetoEFSSchumacher.pdf> (utolsó hozzáférés: 2013. dec. 6.).

20. „Interjú E. F. Schumacherrel” (An Interview with E. F. Schumacher), *Manas Journal* vol. XXIX, no. 20, 1976. május 19., 1–6. old. és no. 21., május 26., 1–6. old., itt: 20/5–6. old. Online elérhető: www.manasjournal.org/pdf_library/VolumeXXIX_1976/XXIX-20.pdf és http://www.manasjournal.org/pdf_library/VolumeXXIX_1976/XXIX-21.pdf (utolsó elérés: 2013. dec. 6.).

21. Lásd e könyvben a negyedik fejezetet: [„Buddhista közgazdaságtan”](#).

22. Lásd e könyvben a tizenkettedik fejezetet.

23. Intermediate Technology Development Group.

- [24.](#) „Interjú E. F. Schumacherrel”, 20. szám, 4. old.
- [25.](#) Lásd a csoport honlapját: <http://practicalaction.org> (utolsó elérés: 2013. dec. 6.).
- [26.](#) A Scott Bader Közösségről lásd e könyv tizenkilencedik fejezetét: „[Új tulajdonformák](#)”. Mai tevékenységeihez lásd a közösség honlapját: www.scottbader.com.
- [27.](#) „Interjú E. F. Schumacherrel”, 21. szám 1–2. old.
- [28.](#) Lásd a társaság honlapját: www.soilassociation.org (utolsó elérés: 2013. dec. 6.).
- [29.](#) E. F. Schumacher: *A Guide for the Perplexed*. London, Cape, 1977.
- [30.](#) G. McRobie: *Small is Possible*. London, Cape, 1981.
- [31.](#) A *kicsi szép* soraiból, rejtett idézeteiből ez a hatás világosan kiolvasható.
- [32.](#) Lásd e könyv tizedik fejezetét: „[Emberarcú technika](#)”.
- [33.](#) Lásd e könyv hatodik fejezetét: „[A legnagyobb erőforrás – az oktatás](#)”.
- [34.](#) Amory Lovins et al., *Small Is Profitable: The Hidden Economic Benefits of Making Electrical Resources the Right Size*, Snowmass, Colorado, Rocky Mountain Institute, 2002.
- [35.](#) Lyle Estill: *Small is Possible: Life in a Local Economy*. Gabriola Island BC, Kanada, New Society Publishers, 2008.
- [36.](#) Letéteményesség: *trusteeship*. Gandhi azt tanította, hogy a gazdagok erkölcsi kötelessége vagyonukat letéteménynek tekinteni, amelyet a társadalom javára kell felhasználniuk, csak annyit tartva meg maguknak, amennyire szükségük van.
- [37.](#) Etikoppakáról, nem csak a Padmavathi Társulásról időszakos kiállítás nyílt Budapesten 2008. december 2-án a Centrális Galériában. Lásd a kiállítás katalógusát: Uday Balakrishnan, Fabian da Costa, Perczel István: *Etikoppaka: Mahátma Gandhi nyomában – egy dél-indiai falu élete* (Budapest, Centrális Galéria, 2008).
- [38.](#) „Interjú E. F. Schumacherrel”, 21. szám, 6. old.
- [39.](#) Richard Henry Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism: A Historical Study*. Murray, London, 1926.
- [40.](#) Aldo Leopold: *A Sand County Almanac*. Oxford University Press, Oxford, 1949.

I. rész:
A MODERN VILÁG

A termelés problémája⁴¹

Korunk egyik legvégzetesebb tévedése az a hit, hogy „a termelés problémáját megoldottuk”. Szilárd meggyőződése ez nemcsak azoknak az embereknek, akiknek semmi közük a termeléshez, s ezért hivatásukból adódóan nem ismerik a tényeket, hanem gyakorlatilag az összes szakértőnek is: az iparmágnásoknak, a világ kormányzataiban tevékenykedő gazdasági vezetőknek, valamint a tudós és nem annyira tudós közgazdászoknak, hogy a gazdasági újságírókat ne is említsük. E szakértők véleménye sok kérdésben eltérő lehet, de abban mindannyian megegyeznek, hogy a termelés problémáját megoldottuk; az emberiség végre elérte a nagykorúságot. Mint mondják, a gazdag országok számára most a legfontosabb feladat „a szabadidő hasznos eltöltésére való nevelés”, a szegény országok számára pedig „a technológia átvétele”.

A dolgok nyilván az emberi gonoszság miatt nem mennek olyan jól, mint ahogyan menniük kellene. Következésképpen létre kell hoznunk egy tökéletes politikai rendszert, melyben az emberi gonoszság eltűnik, és mindenki jól viselkedik, függetlenül attól, mennyi gonoszságot hordoz magában. Széles körben elterjedt nézet, hogy mindenki jónak születik, és ha valakiből bűnöző vagy kizsákmányoló lesz, az a „rendszer” hibája. Kétségtelen, hogy a „rendszer” sok szempontból rossz, és meg kell változtatni. Az egyik legfőbb oka annak, hogy a rendszer rossz, és hogy rosszasága ellenére továbbra is fennmarad, éppen az a téves nézet, hogy „a termelés problémáját megoldottuk”. Minthogy ez a tévedés minden jelenlegi rendszert áthatja, nem sok választási lehetőségünk marad.

E kiáltó és ugyanakkor oly mélyen gyökerező tévedés születése szorosan összefügg azokkal a filozófiai, hogy ne mondjam, vallásos változásokkal, amelyek következtében az embernek ma egészen más a viszonya a természethez, mint három vagy négy évszázaddal ezelőtt volt. Talán azt kellett volna mondanom, hogy a *nyugati* ember viszonya egészen más, mivel azonban jelenleg az egész világ a nyugatosodás útjára lépett, a fenti általánosabb megfogalmazás is jogosnak látszik. A modern ember nem a természet részének érzi magát, hanem külső erőnek, melynek az a hivatása, hogy uralja és

meghódítsa azt. Egyenesen a természet elleni harcról beszél, és elfelejti, hogy ha megnyerné ezt a harcot, ő maga volna a vesztes fél. Ez a harc egészen a legutóbbi időnkig látszólag olyan jól ment, hogy az emberben önnön határtalan képességeinek illúzióját keltette, de mégsem olyan jól, hogy a teljes győzelem elérhető közelségbe került volna. Most viszont elérhető közelségbe került a győzelem, és sokan, bár még csak egy kisebbség, kezdik felismerni, mit jelent ez az emberiség fennmaradása szempontjából.

A határtalan képességeknek a megdöbbentő tudományos és technikai vívmányok által táplált illúziója szülte azt a rokon illúziót, hogy a termelés problémáját megoldottuk. Az utóbbi illúzió azon alapszik, hogy elmulasztjuk megkülönböztetni a jövedelmet a tőkétől ott, ahol a legfontosabb lenne ez a megkülönböztetés. Minden egyes közgazdász és üzletember ismeri ezt a különbségtételt, és tudatosan, figyelemre méltó éleselméjűséggel használja minden gazdasági ügyletben – kivéve ott, ahol igazán számít: ama pótolhatatlan tőke esetében, amelyet az ember nem megtermelt, hanem csak talált, és amely nélkül semmit nem tehet.

Egy üzletember nem mondaná egy vállalatról, hogy megoldotta a termelés problémáit, és hogy életképesen működik, ha azt látná, hogy rohamosan emészti fel önnön tőkéjét. Akkor hát hogy tekinthetünk el ettől az életbe vágó tényről e rendkívül nagy vállalat, a Föld Űrhajó gazdaságának, különösen pedig az űrhajó gazdag utasainak gazdaságai esetében?

Annak, hogy ezt az életbe vágó tényről figyelmen kívül hagyjuk, az az egyik oka, hogy elidegenedtünk a valóságtól, és hajlunk rá, hogy értéktelennek tartunk mindent, amit nem mi magunk hoztunk létre. Még a nagy Marx doktor is áldozatul esett e végzetes tévedésnek az úgynevezett „munkaérték-elmélet” megfogalmazásakor. Valóban, mára már igen sokat küszködtünk azért, hogy létrehozzuk ama tőke egy részét, amely most segít bennünket a termelésben – a tudományos, technikai és egyéb ismeretek széles tárházát, fejlett anyagi infrastruktúrát, agyafúrt tőkefelszerelések megszámlálhatatlan fajtáit stb. –, de mindez csak kicsiny része az általunk használt teljes tőkének. Ennél sokkal nagyobb az a tőke, amelyet nem az ember hozott létre, hanem a természet, de mi még azt sem ismerjük fel, hogy ez is tőke. E tőke nagyobbik részét mára

már riasztó mértékig feléltük, és ezért képtelen, öngyilkos tévedés azt hinni – és e hit alapján cselekedni –, hogy a termelés problémáját megoldottuk.

Vegyük közelebbről szemügyre ezt a „természetes tőkét”! Először is a legszembeötlőbbet, az ásványi tüzelőanyagokat. Senki nem tagadná – ebben biztos vagyok –, hogy jövedelemtételként könyveljük el ezeket, holott tagadhatatlanul a tőketételekhez tartoznak. Ha tőketételként könyvelnénk el őket, gondot fordítanánk a megőrzésükre, és minden tőlünk telhetőt megtennénk, hogy megpróbáljuk minimálisra szorítani elhasználódásuk jelenlegi ütemét. Példának okáért talán azt mondhatnánk, hogy azt a pénzt, amely e vagyon – e pótolhatatlan vagyon – értékesítéséből befolyik, külön alapítványban kell összegyűjteni, és ez az alapítvány kizárólag olyan termelési módszerek és életformák kutatását és megvalósítását támogathatja, amelyek *nem* vagy csak elenyésző mértékben igényelnek ásványi tüzelőanyagot. Ezt és sok egyebet is tennénk, ha az ásványi tüzelőanyagokat tőkének és nem jövedelemnek tekintenénk. Ám mi mindennek pont az ellenkezőjét tesszük: a legkevesbé sem gondolunk a megőrzésre. Minimalizálás helyett maximalizáljuk a természetes tőke jelenlegi elhasználódási ütemét, és az alternatív termelési módszerek és életformák lehetőségeinek tanulmányozása helyett – hogy elhagyhassuk azt a karambolhoz vezető kényszerpályát, melyen egyre növekvő sebességgel rohanunk előre – arról beszélünk boldogan, hogy határtalan fejlődés vár bennünket a kitaposott úton; hogy a gazdag országokban „meg kell tanulni a szabadidő hasznos eltöltését”, a szegény országoknak pedig „át kell venniük a fejlett technológiát”.

E tőkevagyon felszámolása olyan gyorsan halad, hogy még a világ állítólagosan leggazdagabb országában, az Amerikai Egyesült Államokban is sok aggódó ember akad – még a Fehér Házban is –, aki a szénről az olajra és a földgázra való tömeges átállást szorgalmazza, és egyre hatalmasabb erőfeszítést követel a Föld még megmaradt kincseinek felkutatására és kiaknázására. Vessünk egy pillantást azokra az adatokra, amelyeket „A világ tüzelőanyag-igénye a 2000. évben” címmel tettek közzé 1972-ben! Ha most kb. 7000 millió tonna szénegyenértéket használunk fel, ez az igény huszonnyolc év leforgása alatt megháromszorozódik – kb. 20 000

millió tonnára nő! És mi ez a huszonnyolc év? Ha ugyanennyire tekintünk vissza az időben, körülbelül a II. világháború végéhez jutunk. Természetes, hogy azóta a tüzelőanyag-felhasználás megháromszorozódott, de ez a megháromszorozódás kevesebb, mint 5000 millió tonna szénegyenértéket jelent. Most pedig nyugodt lélekkel beszélünk háromszor ekkora növekedésről.

Meg lehet ezt csinálni? – tesz fel a kérdést az emberek. S a válasz: meg kell csinálni, következésképpen meg fogjuk csinálni. Azt mondhatnánk (bocsásson meg érte John Kenneth Galbraith), hogy ez a vak vezet világtalant tipikus esete. De minek személyeskedjünk? Maga a kérdés elhibázott, mert azon a hallgatóságos feltételezésen alapul, hogy itt jövedelemről van szó, nem pedig tőkéről. Mi különbözteti meg a 2000. évet a többitől? Mi lesz 2028-ban, amikor a most körülöttünk rohangáló kisgyerekek a nyugdíjazásukra készülnek majd? Újabb megháromszorozódásra számíthatunk? Ezek a kérdések és válaszok teljesen képtelennek tűnnek, mihelyt felismerjük, hogy itt nem jövedelemről, hanem tőkéről van szó: az ásványi tüzelőanyagokat nem az ember hozta létre, és ezeket nem lehet újra felhasználni. Ha egyszer elfogytak, egyszer s mindenkorra fogytak el.

Ami a helyzet – merül fel a következő kérdés – a jövedelmet képező tüzelőanyagokkal? Nos igen, mi a helyzet ezekkel? Jelenleg (kalóriában számítva) a világfelhasználás egészének kevesebb, mint 4%-át adják. Az előre látható jövőben részarányuknak 70, 80, 90%-ra kell emelkednie. Egy dolog valamit kis léptékben csinálni, s egészen más dolog ugyanezt gigantikus léptékben csinálni; márpedig ahhoz, hogy hatást gyakoroljon a tüzelőanyag világproblémájára, az említett anyagok részarányának valóban hatalmasra kell növekednie. Ki mondja azt, hogy a termelés problémáját megoldottuk, ha arról van szó, hogy valóban óriási mértékben szorulunk jövedelmet képező tüzelőanyagokra?

Az ásványi tüzelőanyagok csak egy részét képezik annak a „természetes tőkének”, amelyet makacsul elhasználhatónak tekintünk, mintha csak jövedelem volna – de semmiképpen sem a legfontosabb részét. Ha ásványi tüzelőanyagainkat elpazaroljuk, ezzel a civilizáció létét fenyegetjük, de ha elpazaroljuk azt a tőkét, amelyet a bennünket körülvevő élő természet jelent, ezzel magát az

életet fenyegetjük. Vannak, akik ráébrednek erre a fenyegetettségre, és azt követelik, hogy szűnjék meg a környezetszennyezés. Úgy gondolnak a környezetszennyezésre, mint valami meglehetősen csúnya szokásra, gondatlan vagy mohó emberek rossz beidegződésére, akik mintegy áthajítják a szemetüket a kerítés fölött a szomszéd kertjébe. Ezek az emberek felismerik, hogy a kulturáltabb viselkedés némi többletköltséget jelent, következésképpen – vélik – gyorsabb ütemű gazdasági növekedésre van szükség ahhoz, hogy képesek legyünk ezt a többletköltséget megfizetni. Mostantól fogva, mondják, egyre növekvő termelékenységünk gyümölcseinek legalább egy részét nem pusztán a fogyasztás mennyiségének növelésére, hanem az „életminőség” javítására kell fordítanunk. Ez meglehetősen korrekt, de csak a probléma felszínét érintő felfogás.

Hogy rátérjünk a dolog kritikus pontjára, helyes, ha feltesszük a kérdést: ezek a fogalmak – szennyeződés, környezet, ökológia stb. – miért *olyan hirtelen* kerültek előtérbe? Hiszen már jó ideje léteznek ipari országok, de e szavakat öt-tíz évvel ezelőtt gyakorlatilag nem is ismerték. Mi ez: hirtelen szeszély, ostoba divat, vagy talán hirtelen idegösszeomlás?

Nem nehéz megtalálni a magyarázatot. Egy ideje már valóban az eleven természet tőkéből élünk, de csak igen csekély arányban, az ásványi tüzelőanyagok esetében is. Csak a II. világháború vége óta sikerült ezt az arányt riasztó mértékben megnövelnünk. Ahhoz képest, ami most folyik, és ami egyre fokozódó mértékben az utolsó negyedszázadban folyt, az emberiség összes ipari tevékenysége a II. világháborúval bezárólag annyi, mintha szinte semmi sem történt volna. Az elkövetkezendő négy-öt év a világ egészét tekintve alighanem nagyobb ipari termelést hoz majd, mint amennyi az emberiség egészének termelése volt 1945-ig. Más szóval, nem is olyan rég – olyannyira nemrég, hogy a legtöbben még nem is ébredtünk rá erre – egyedülálló mennyiségi ugrás következett be az ipari termelésben.

Részben ennek okaként, de egyben következményeként is egyedülálló minőségi ugrás is történt. Tudósaink és műszaki fejlesztőink képesek olyan anyagokat készíteni, amelyeket a

természet nem ismer. Ezen anyagok jó részével szemben a természet gyakorlatilag védtelen. Nem létezik olyan természetes hatóanyag, mely megtámadhatná és lebonthatná őket. Olyan ez, mint ha bennszülöttek hirtelen géppuskatűz alá kerülnének: íjaik és nyilaik mit sem használnak. Ezek a természet számára ismeretlen anyagok éppen a természet védtelenségének köszönhetik szinte mágikus hatékonyságukat, s ez magyarázza veszélyes ökológiai hatásukat is. Csak körülbelül a legutóbbi húsz évben jelentek meg *tömegesen*. Mivel nincs természetes ellenségük, egyre inkább felhalmozódnak. A felhalmozódás hosszú távú következményeiről sok esetben tudjuk, hogy rendkívüli veszélyeket hordoznak magukban, más esetekben viszont egyáltalán nem láthatók előre.

Más szóval, az ember ipari tevékenységeiben az utolsó huszonöt év során bekövetkezett mennyiségi és minőségi változások egészen új helyzetet teremtettek – és ez a helyzet nem kudarcainknak köszönhető, hanem annak, amit legnagyobb sikerünknek gondoltunk. S mindez olyan hirtelen történt, hogy alig vettük észre: gyors ütemben elhasználunk egyfajta pótolhatatlan tőkevagyonot, nevezetesen azokat a tűréshatárokat, amelyekkel a jóságos természet mindig megajándékoz bennünket.

Most pedig hadd térjek vissza a jövédelmet képező tüzelőanyagok kérdésére, melyet korábban kicsit nagyvonalúan intéztem el. Senki nem állítja, hogy az előreláthatóan 2000-ben, egy nemzedék múltán működő világméretű ipari rendszer elsősorban víz- és szélenergiát fog felhasználni. Nem, mindenki azt állítja, hogy gyorsan haladunk az atomkorszak felé. Természetesen már jó ideje, több mint húsz éve halljuk ezt, de az atomenergia az ember tüzelőanyag- és energiaszükségleteinek még mindig csak kicsiny hányadát fedezi. 1970-ben ez az arány 2,7% volt Nagy-Britanniában, 0,6% az Európai Közösségben és 0,3% az Egyesült Államokban, hogy csak azokat az országokat említsük, amelyek ezen a téren a legelőbbre tartanak. Talán feltételezhetjük, hogy a természet tűréshatárai ilyen kis megterhelést még megengednek, habár ma is sokakat mélyen aggaszt e kérdés. Dr. Edward D. David, Nixon elnök tudományos tanácsadója így beszélt a radioaktív hulladékok tárolásáról: „Fura érzésem támad, ha arra gondolok, hogy valaminek 25 000 évig

tökéletesen lezárva, a föld alatt kell maradnia ahhoz, hogy ártalmatlanná váljék.”

Bármilyen legyen is a helyzet, én csak egy igen egyszerű megfontolásra szeretném felhívni a figyelmet: az az állítás, hogy évente több ezer millió tonna ásványi tüzelőanyagot atomenergiával helyettesíthetünk, azt jelenti, hogy bár „megoldjuk” a tüzelőanyag-problémát, közben olyan szörnyű méretű környezeti és ökológiai problémát hozunk létre, hogy nem dr. David lesz az egyetlen, akinek „fura érzése” támad. Ez esetben úgy oldunk meg egy problémát, hogy egy másik területre hárítjuk át azt, s így egy végtelenszer nagyobb problémát okozunk.

Mindezek tisztázása után biztos vagyok benne, hogy újabb, még merészebb állítással találom szemben magam: nevezetesen hogy a jövő tudósai és mérnökei képesek lesznek olyan tökéletes biztonsági szabályok és óvintézkedések kidolgozására, amelyek mellett az egyre növekvő mennyiségű radioaktív anyagok használata, szállítása, feldolgozása és tárolása teljesen biztonságossá válik, továbbá hogy a politikusok és a társadalomtudósok feladata lesz egy olyan világtársadalom megteremtése, melyben soha nem törhet ki háború vagy zavargás. Ezzel az állítással ismét úgy próbálnak egy problémát megoldani, hogy áthárítják egy másik területre, a mindennapi emberi viselkedés területére. És itt elérkeztünk a „természetes tőkének” ahhoz a válfajához, amelyet szintén megfontolatlanul pazarlunk, mert úgy bánunk vele, mintha jövedelem volna; mintha mi magunk hoztuk volna létre, és mintha agyonmagasztalt és gyorsan növekvő termelékenységünk folytán képesek volnánk valamivel pótolni.

Vajon nem nyilvánvaló, hogy jelenlegi termelési módszereink immár az ipari ember egész valóját emésztik? Sokak számára ez egyáltalán nem nyilvánvaló. Most, hogy a termelés problémáját megoldottuk – mondják –, nincs-e jobb dolgunk, mint korábban bármikor? Nem táplálkozunk-e, öltözködünk-e jobban, és nem lakunk-e jobb körülmények között, mint valaha? Nem vagyunk-e tanultabbak? Természetesen mindez igaz a többségre a gazdag országokban, de semmiképpen nem mindannyiunkra. De én nem ezt értem „az ember valóján”. Az ember valóját nem lehet bruttó nemzeti termékkel mérni. Talán egyáltalán nem is mérhető, hacsak nem

bizonyos hiánytünetekkel. Ámde nem e helyütt kell e tünetek – a bűnözés, a kábítószerfüggőség, a vandalizmus, az elmebetegség, a zavargások és így tovább – statisztikáit idéznünk, a statisztikák különben sem bizonyítanak semmit.

Azzal kezdtem, hogy korunk egyik legvégzetesebb tévedése azt hinni, megoldottuk a termelés problémáját. Ennek az illúciónak, mint utaltam rá, elsősorban az az oka, hogy képtelenek vagyunk elismerni: a modern ipari rendszer minden intellektuális bonyolultságával éppen azokat az alapokat emészti fel, amelyekre épül. Közgazdasági nyelven szólva: feléli önnön pótolhatatlan tőkét, melyet elégedetten jövedelemként könyvel el. E tőkének három válfaját érintettem: az ásványi tüzelőanyagokat, a természet tűréshatárait és az ember valóját. Amennyiben olvasóim közül valaki nem hajlandó érvelésem mindhárom részét elfogadni, állítom, bármelyik elegendő ahhoz, hogy bebizonyítsam igazamat.

Hogy milyen igazságról van szó? Egyszerűen csak arról, hogy legfontosabb feladatunk elhagyni a jelenlegi, karambolla fenyegető kényszerpályát. És kinek kell vállalnia ezt a feladatot? Azt hiszem, mindannyiunknak, időseknek és fiataloknak, erőseknek és gyengéknek, gazdagoknak és szegényeknek, befolyásosoknak és kirekesztetteknek. Csak akkor van értelme a jövőről beszélni, ha már *most* tettek lesznek belőle. De mit tehetünk *most*, amikor „olyan jó dolgunk van, mint ezelőtt soha”? Legalábbis – s már ez sem kevés – alaposan meg kell értenünk a problémát, és szemügyre kell vennünk egy új életvitel kialakításának lehetőségét új termelési módszerekkel és új fogyasztói magatartásokkal; egy olyan életvitelét, amely a maradandóságra rendezkedik be. Hogy csak három előzetes példával szolgáljak: A mezőgazdaságban és a kertművelésben foglalkozhatunk olyan termelési módszerek tökéletesítésével, amelyek biológiailag helytállóak, növelik a talaj termékenységet, egészséget, szépséget és maradandóságot szülnek. A termékenységet majd gondoskodik önmagáról. Az iparban foglalkozhatunk kisléptékű, viszonylag erőszakmentes, „emberarcú” technológiák kifejlesztésével, hogy az embereknek esélyük legyen élvezni a munkájukat, ahelyett hogy csak fizetésért dolgoznak, és – jobbára kétségbeesetten – azt remélik, hogy majd szabadidejükben foglalkozhatnak azzal, amivel szeretnének. Ugyancsak az iparban –

hiszen nyilvánvalóan az ipar szabja meg a modern élet ritmusát – foglalkozhatunk a vállalatvezetés és az alkalmazottak új társulási formáival, sőt, a közös tulajdon formáival.

Gyakran halljuk, hogy „a tanuló társadalom” korszakának küszöbére érkeztünk. Reméljük, hogy ez igaz. Még meg kell tanulnunk, hogyan élhetünk békében nemcsak embertársainkkal, hanem a természettel is, és mindenekfölött azokkal a magasabb erőkkel, amelyek létrehozták a természetet és bennünket is. Hisz kétségkívül nem véletlenül lettünk, és egészen biztosan nem magunk hoztuk létre önmagunkat.

Az e fejezetben éppen csak érintett témákat a következőkben részletesen kidolgozom. Kevés embert fogok könnyen meggyőzni arról, hogy az ember jövőjét ért kihívásra nem felelhetünk helyenkénti kisebb kiigazításokkal vagy esetleg a politikai rendszer megváltoztatásával.

A következő fejezetben megkísérlem újból áttekinteni az egész helyzetet a béke és a maradandóság szempontjából. Most, hogy az ember rendelkezik önmaga megsemmisítésének eszközeivel, a béke kérdése nyilvánvalóan jobban előtérbe kerül, mint az emberi történelem folyamán bármikor. De hogyan teremthetnénk békét anélkül, hogy valami biztosítékunk lenne gazdasági életünk maradandóságára?

[41.](#) A Gottlieb Duttweiler Intézetben (Rüschlikon, Svájc) 1972. február 4-én elhangzott előadás alapján.

Béke és maradandóság⁴²

Az uralkodó modern felfogás szerint a béke legszilárdabb alapja az egyetemes jólét volna. Mégis hiába keresünk történeti bizonyítékot arra, hogy a gazdagok rendszerint békésebbek voltak, mint a szegények. Erre persze azt lehet válaszolni, hogy soha nem érezték magukat biztonságban a szegények miatt, hogy agresszivitásuk félelemből fakadt, és hogy a helyzet egészen más volna, ha mindenki gazdag lenne. Miért menne a gazdag ember háborúba? Hiszen nem nyerhet semmit. Nem inkább a szegények, a kizsákmányoltak, az elnyomottak kezdenek a legvalószínűbben háborút, minthogy a láncakon kívül semmit nem veszíthetnek? A békéhez vezető út – érvelnek e nézet hívei – a gazdagodás útjának követése.

Eme uralkodó újkori hiedelemnek az a feltételezés adja szinte ellenállhatatlan vonzerejét, hogy minél gyorsabban megszerzed az egyik kívánatos dolgot, annál biztosabban jutsz hozzá a másikhoz is. Kétszeresen vonzó azért is, mert teljesen megkerüli az erkölcs kérdéskörét. Nincs szükség lemondásra vagy áldozatra, éppen ellenkezőleg! A tudomány és a technika segít bennünket a békéhez és a bőséghez vezető úton, és csak arra van szükség, hogy ne marjunk ostobán és értelmetlenül önnön húsunkba. A szegényeknek és elégedetleneknek tudomásul kell venniük, hogy nem szabad türelmetlenül bántaniuk vagy leölniük a tyúkot, hisz az a maga idejében egészen biztosan aranytojásokat fog tojni számukra is. A gazdagoknak pedig azt kell tudomásul venniük, hogy legyenek elég értelmesek, és időről időre segítsék a szegényeket, mert így lehetnek még gazdagabbak.

Gandhi igen lekicsinylően beszélt „az olyan tökéletes rendszerekről szőtt álmokról, ahol senkinek sem kell jónak lennie”. De vajon nem tudjuk-e épp most valóra váltani ezt az álmot csodálatos tudományos és technikai lehetőségeinkkel? Miért követeljük erényeket, melyeket az ember esetleg soha nem sajátít el, amikor csak tudományos ésszerűsége és technikai szakképzettsége van szükség?

Ahelyett, hogy Gandhira hallgatnánk, nem arra hajlunk-e inkább, hogy századunk egyik legbefolyásosabb közgazdászára, a nagy Lord Keynesre hallgassunk? Ő 1930-ban, a világméretű gazdasági válság idején arra érzett indíttatást, hogy „unokáink gazdasági lehetőségein” elmélkedjék, és arra a következtetésre jutott, hogy talán már nincs is olyan messze az a nap, amikor mindenki gazdag lesz. Akkor majd, mondotta, „ismét többre becsüljük a célt az eszköznél, és a jót választjuk a hasznossal szemben”.

– Ám vigyázat! – folytatta. – Mindennek még nincs itt az ideje. Még legalább száz évig el kell hitetnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, és a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig az isteneink. Hiszen csak ezek vezethetnek ki bennünket a gazdasági szükség alagútjából a napvilágra.

E szavakat negyven évvel ezelőtt írta, és a dolgok azóta természetesen meglehetősen felgyorsultak. Talán nem is kell újabb hatvan évig várnunk, amíg elérjük az egyetemes bőség világát. Bármint legyen is, a keynesi üzenet igen világos. Vigyázat! Az erkölcsi megfontolások nemcsak lényegtelenek, hanem károsak is, „mert a gonosz hasznos, és a jó nem az”. Még nem következett el a jóság ideje. A mennyországba vezető út rossz szándékkal van kiköveve.

Vizsgáljuk most meg ezt az állítást, mely három részre osztható:

először: lehetséges egyetemes jólét;

másodszor: e jólétet a „gazdagodjál” materialista bölcsessége alapján lehet elérni;

harmadszor: ez az út vezet a békéhez.

Vizsgálódásomat magától értetődően a következő kérdéssel kezdem: létezik-e olyan, hogy „mindenkinek elegendő”? Itt rögtön komoly nehézségbe ütközünk. Mit jelent az, hogy „elég”? Ki mondja ezt meg nekünk? Nyilván nem a közgazdász, aki a „gazdasági növekedést” minden érték között a legfontosabbnak tekinti, következésképpen nem ismeri az „elegendő” fogalmát. Vannak szegény társadalmak, melyeknek túl kevés jut. De hol van az a gazdag társadalom, amely ezt mondja: „Állj! Amink van, az elég.”? Nincs ilyen társadalom.

De talán tekintsünk el az „elég” fogalmától, és elégedjünk meg annak feltárásával, miként növekszik meg a világ nyersanyagforrásai iránti kereslet, ha mindenki csak „többet” akar. Mivel nem foglalkozhatunk minden erőforrással, javaslom, összpontosítsuk figyelmünket ezek egyik többé-kevésbé központi szerepet betöltő fajtájára, a tüzelőanyagra! A nagyobb jólét nagyobb tüzelőanyag-felhasználást jelent – efelől nem lehet semmi kétség. Jelenleg a világ szegényei és gazdagjai között igen nagy a jóléti szakadék, amit jól mutat tüzelőanyag-fogyasztásuk is. Tekintsük „gazdagnak” minden olyan ország népességét, ahol az átlagos tüzelőanyag-fogyasztás 1966-ban meghaladta a fejenkénti 1 tonna szénegyenértéket (rövidítve: sz.e.), és „szegénynek” mindazokat, akiknek fogyasztása ez alatt a szint alatt maradt. A fenti definíció alapján az ENSZ adatait használva a következő táblázatot készíthetjük el:

1. táblázat

<i>Tüzelőanyag-fogyasztás 1966-ban</i>				
	Gazdagok (%)	Szegények (%)	Világ	(%)
Népesség (millió fő)	1060 (31)	2284 (69)	3384	(100)
Tüzelőanyag-fogyasztás (millió tonna sz.e.)	4788 (87)	721 (13)	5509	(100)
Fejenkénti tüzelőanyag- fogyasztás (tonna sz.e.)	4,52	0,32	1,65	

A „szegények” fejenkénti átlagos tüzelőanyag-fogyasztása mindössze 0,32 tonna, durván tizennegyed része a „gazdagokénak”, miközben igen sok „szegény” ember van a világon; a fenti definíciók szerint a világ népességének csaknem hét tized része. Ha a „szegények” hirtelen ugyanannyi tüzelőanyagot kezdenének

használni, mint a „gazdagok”, a világ tüzelőanyag-fogyasztása azonnal megháromszorozódna.

Ez azonban lehetetlen, hiszen mindenhez idő kell. Az idők során viszont a „gazdagok” és a „szegények” vágyai és létszáma egyaránt növekszik. Készítsünk tehát egy tájékoztató számítást! Ha a „gazdag” népesség évi növekedési üteme 1,25%, a „szegényeké” pedig 2,5%, a világ népessége 2000-re körülbelül 6,9 milliárdra nő – ez az adat nem sokban különbözik a legmegbízhatóbb előrejelzésektől. Ha ugyanennyi idő alatt a „gazdag” népesség *1 főre jutó* tüzelőanyag-fogyasztása 2,25, a „szegényeké” pedig 4,5%-kal növekszik évente, 2000-re a 2. táblázat szerinti adatokat kapjuk.

2. táblázat

<i>Várható tüzelőanyag-fogyasztás 2000-ben</i>				
	Gazdagok (%)	Szegények (%)	Világ (%)	(%)
Népesség (millió fő)	1 617 (23)	5 292 (77)	6 909	(100)
Tüzelőanyag-fogyasztás (millió tonna sz.e.)	15 588 (67)	7 568 (33)	23 156	(100)
Fejenkénti tüzelőanyag- fogyasztás (tonna sz.e.)	9,64	1,43	3,35	

A világ összes tüzelőanyag-fogyasztása ez esetben az 1966-os 5,5 milliárd tonna szénegyenértékről 2000-re 23,2 milliárdra nőne – ez több mint négyszeres növekedést jelentene, melynek fele a népességnövekedésnek, másik fele pedig az 1 főre jutó fogyasztás növekedésének volna betudható.

A fele-fele megoszlás igen érdekes. De még érdekesebb a „gazdagok” és a „szegények” közti megoszlás. Ha a világ tüzelőanyag-fogyasztása 5,5 milliárdról 23,2 milliárd tonna szénegyenértékre, vagyis 17,7 milliárd tonnával növekedne, ennek csaknem kétharmada jutna a „gazdagokra”, és alig több mint egyharmada a „szegényekre”. E harmincnégy éves időszakban a

világ 425 milliárd tonna szénegyenértéket használna fel, amelyből a „gazdagok” 321 milliárd tonnával, vagyis körülbelül 75%-kal, a „szegények” pedig 104 milliárd tonnával részesednének.

Nos, nem helyezi-e ez érdekes megvilágításba az egész helyzetet? Ezek a számok természetesen nem előrejelzések: a fenti spekulációt „tájékozódó számításnak” nevezhetnénk. Nagyon szerény népességnövekedést feltételeztem a „gazdagok” részéről, és kétszer ekkora népességnövekedést a „szegényekéről”, mégis a „kár” messze legnagyobb részét – amennyiben ezt „kárnak” nevezhetjük – nem a „szegények”, hanem a „gazdagok” okozták. Sőt, ha a „szegények” osztályába sorolt népesség pusztán csak a „gazdagok” esetében feltételezett arányok szerint növekedne, az nemigen módosítaná a világ összes tüzelőanyag-szükségletét – mindössze kicsivel több, mint 10%-kal volna kevesebb. Ám ha a „gazdagok” úgy döntenének – bár nem állítom, hogy ez valószínű –, hogy a jelenlegi *1 főre jutó* tüzelőanyag-fogyasztásuk éppen elég magas, és nem engedhetik meg ennek további növekedését, mivel az már így is tízennégyszer akkora, mint a „szegények” fogyasztása – nos, ez már számítana valamit: ez a „gazdag” népesség feltételezett növekedése ellenére a világ 2000. évi feltételezett tüzelőanyag-szükségletét valamivel több, mint egyharmadával csökkentené.

Mindazonáltal a legfontosabb megjegyzésünk egy kérdés: jogos-e az a feltételezés, hogy a világ tüzelőanyag-fogyasztása 2000-re akár megközelítheti az évi 23 000 millió tonna szénegyenértéket, miközben a szóban forgó harmincnégy év folyamán már 425 000 millió tonna szénegyenértéket elhasználunk? Ásványi tüzelőanyag-készleteink jelenlegi ismerete fényében ezek valószínűtlen számok, még ha feltételezzük is, hogy a világ összes fogyasztásának egynegyedét vagy egyharmadát ekkorra már az atommaghasadás szolgáltatja.

Világos, hogy a „gazdagok” jelenleg azon fáradoznak, hogy megfosszák a világot az egyszer s mindenkorra adott viszonylag olcsó és egyszerű tüzelőanyagaitól. Folytonos gazdasági növekedésük egyre mértéktelenebb igényeket támaszt, aminek következtében a világ olcsó és egyszerű tüzelőanyagai könnyen drágává és szűkössé válhatnak még jóval azelőtt, hogy a szegény

országok olyan gazdagságra, képzettségre, ipari kifinomultságra és tőkefelhalmozó képességre tennének szert, amely már lehetővé tenné az alternatív tüzelőanyagok jelentős felhasználását.

A tájékoztató számítások természetesen nem *bizonyítanak* semmit. Egyáltalán, a jövőre vonatkozóan lehetetlen bármit is *bebizonyítani*, és igen bölcsen jegyezte meg valaki, hogy minden előrejelzés bizonytalan, különösen, ha a jövőre vonatkozik. Helyes ítéletre van szükségünk, és a tájékoztató számítások legalább segíthetnek az eligazodásban. Bármint legyen is, számításaink egy igen jelentős vonatkozásban *alábecsülik* a probléma nagyságát. Nem reális a világot egységnek tekinteni. A tüzelőanyag-források igen egyenlőtlenül oszlanak el, és bármilyen, a legcsekélyebb ellátási hiány is azonnal „van”-ra és „nincs”-re osztja fel a világot gyökeresen új választóvonalak mentén. A különösen kedvezően ellátott területek, például a Közel-Kelet és Észak-Afrika ma alig elképzelhető mértékig sóvár tekintetek keresztüzébe kerülnének, miközben olyan nagy fogyasztású térségeknek, mint Nyugat-Európa és Japán az általános örökösök korántsem irigylésre méltó szerepe juthatna. Ha valaha létezett konfliktusforrás, hát ez az.

Minthogy a jövővel kapcsolatban semmit nem tudunk *bizonyítani* – még az elkövetkezendő harminc év viszonylag közeli jövőjével kapcsolatban sem –, ezért még a legfenyegetőbb problémákat is mindig el lehet hessegetni azzal, hogy majd csak történik valami. Addig például hatalmas új olaj-, földgáz- vagy akár szénttartalékokat fedezhetnek fel. Vagy miért korlátozódnék az atomenergia a teljes igény egynegyedének vagy egyharmadának ellátására? Ily módon más síkra háríthatjuk át a problémát, de az mégis megmarad. Hiszen a jelzett mértékű tüzelőanyag-fogyasztás – ha feltételezzük, hogy semmilyen leküzdhetetlen nehézség nem adódik a tüzelőanyag-ellátásban – korábban ismeretlen jellegű környezeti veszélyeket okozna.

Vegyük az atomenergiát! Vannak, akik azt mondják, hogy a világ viszonylag koncentrált urániumot tartalmazó készletei nem elegendők egy valóban széles körű atomenergia-program megvalósításához – olyanéhoz, amely elég nagyarányú ahhoz, hogy jelentősen befolyásolja a világ tüzelőanyag-helyzetét, amikor is nem millió, hanem több ezer millió tonnányi szénegyenértékkel kell

számolnunk. Ám tegyük fel, hogy nincs igazuk. Találunk elegendő uránércet, összegyűjtjük a Föld legtávolabbi pontjairól a lakott területek fő központjaiba, és erősen feldúsítjuk. Nehéz ennél nagyobb biológiai fenyegetést elképzelni, nem is beszélve arról a politikai veszélyről, hogy valaki esetleg e szörnyű anyag mégoly picinyke részét nem egészen békés célokra használja fel.

Ha viszont fantasztikus, új ásványi tüzelőanyag-lelőhelyek felfedezése szükségtelenné tenné az atomenergia felhasználásának erőltetését, az eddig tapasztaltakat jóval meghaladó léptékű hőszennyezési problémával kellene számolni.

Bármilyen tüzelőanyagról legyen is szó, ha a tüzelőanyag-fogyasztás a négyszeresére, ötszörösére, majd hatszorosára nő... nincs kézenfekvő válasz a környezetszennyezés kérdésére.

A tüzelőanyagot csak példának hoztam fel egy igen egyszerű tétel megvilágítására: nevezetesen, hogy a gazdasági növekedésnek, melynek a közgazdaságtan, a fizika, a kémia és a műszaki tudományok szempontjából nincs megállapítható határa a környezettudományok szemszögéből nézve, szükségképpen kikerülhetetlen szűk keresztmetszethez kell érkeznie. Az az életszemlélet, amely a gazdagság egysíkú hajszolásában keres kielégülést – röviden: a materializmus –, nem illik bele ebbe a világba, mert semmilyen korlátozó elvet nem tartalmaz, miközben a környezet, melyben megnyilvánul, szigorúan korlátos. A környezet megpróbálja értésünkre adni, hogy bizonyos feszültségek lassan elviselhetetlenné válnak. Mihelyt „megoldottunk” egy problémát, a „megoldás” tíz új problémát szül. Mint Barry Commoner professzor hangsúlyozza, az új problémák nem valamilyen esetleges kudarc, hanem a technikai siker következményei.

És itt ismét sokan fogják bizonygatni, hogy e kérdések eldöntése pusztán optimizmus vagy pesszimizmus kérdése, büszkén emlegetve a maguk optimista meggyőződését arról, hogy „a tudomány majd megtalálja a kiutat”. Úgy vélem, ez csak abban az esetben volna igaz, ha tudatos és alapvető változás következne be a tudományos erőfeszítések *irányában*. Az elmúlt száz évben a tudomány és a technika vívmányainak fejlődését az jellemezte, hogy

a veszélyek az eredményeknél jobban növekedtek. Ez utóbbi állításra később még visszatérek.

Immár elsőprő bizonyítékok vannak arra, hogy a természet nagy önszabályozó rendszere bizonyos vonatkozásokban és pontokon egyre inkább megbomlik. Túlságosan messzire vezetne, ha itt megpróbálnánk elsorolni a bizonyítékokat. Legyen elegendő az Eriető állapotára utalni, melyre másokkal együtt Barry Commoner professzor is felhívta a figyelmünket. Még egy vagy két évtized, és az Egyesült Államok összes szárazföldi vízrendszere hasonló állapotba kerülhet. Más szóval, meglehet, hogy az önszabályozás felbomlása ekkorra már nemcsak bizonyos pontokon jelentkezik, hanem általánossá válik. Minél tovább hagyjuk előrehaladni ezt a folyamatot, annál nehezebb lesz visszafordítani, ha nem léptük át máris azt a pontot, ahonnan nincs visszaút.

Következésképpen a határtalan gazdasági növekedés eszméjét – mindig többet és többet, amíg mindenki dúsgazdag nem lesz – legalább két ponton kétségbe kell vonnunk: (1) hozzájutunk-e az alapvető erőforrásokhoz és/vagy (2) képes-e megbirkózni a környezet a növekedésből adódó hatásokkal? Ennyit a kérdés anyagi-fizikai vetületeiről. Most pedig vegyünk szemügyre néhány nem anyagi szempontot!

Semmi kétség nem lehet afelől, hogy a személyes gazdagodás gondolata igen erősen hat az emberi természetre. Keynes már idézett esszéjében figyelmeztetett bennünket: még nem érkezett el az ideje annak, „hogy visszatérjünk a vallás és a hagyományos erkölcs legbiztosabb és örök elveihez: hogy a kapzsiság bűn, hogy az uzsora kizsárolása vétek, és hogy a pénz szeretete megvetendő”.

Keynes tanácsa szerint a gazdasági haladást csak akkor érhetjük el, ha felhasználjuk az önzés nagyhatalmú emberi hajtóerőit, még ha a vallás és a hagyományos bölcsesség arra szólít is bennünket, hogy ellenálljunk nekik. A modern gazdaságot a mohóság dühe hajtja, és kéjes irigységben tobzódik, s mindez nem esetleges vonása, hanem éppen ez az oka sikeres terjeszkedésének. A kérdés az, vajon az ilyen okok sokáig hatékonyak maradhatnak-e, vagy pedig magukban hordják a pusztulás csíráit. Ha Keynes azt mondja, hogy „a gonosz hasznos, és a jó nem az”, ez egy ténymegállapítás,

mely vagy igaz, vagy hamis, esetleg igaznak látszik rövid távon, de hosszú távon hamisnak bizonyul. Mi tehát az igazság?

Úgy gondolom, immár elegendő bizonyítékunk van annak megmutatására, hogy ez a kijelentés egészen közvetlen, gyakorlati értelemben hamis. Ha módszeresen tápláljuk az olyan emberi bűnöket, mint a mohóság és az irigység, annak elkerülhetetlen következménye nem kevesebb, mint az értelem összeomlása. A mohóságtól és az irigységtől hajtott ember elveszíti azt a képességét, hogy a dolgokat olyannak lássa, amilyenek valójában, hogy összefüggő egészként érzékelje őket; és még a sikerei is kudarccá változnak. Ha ezek a bűnök egész társadalmakat fertőznek is meg, azok ettől még egészen megdöbbentő teljesítményekre lehetnek képesek, de közben egyre inkább képtelenné válnak a mindennapos létezés legegyszerűbb feladatainak megoldására. Gyorsan növekedhet a bruttó nemzeti termék – a statisztikákban, de nem az emberek eleven tapasztalatában, akik a kiábrándultság, az elidegenedés, a bizonytalanság stb. egyre növekvő terhe alatt görnyednek. Egy idő múlva már a bruttó nemzeti termék sem tud tovább növekedni, nem valamely tudományos vagy technikai kudarc, hanem az együtt nem működés bénító szellemének hatása miatt, ami a valóság előtt való menekülés különféle formáiban fejeződik ki nemcsak az elnyomottak és a kizsákmányoltak, hanem az erősen kiváltságos rétegek körében is.

Hosszan panaszkodhatjuk a magas vagy alacsony társadalmi pozíciót betöltő férfiak és nők esztelenségét és ostobaságát – „ha az emberek fel tudnák fogni a valódi érdekeiket!”. Vajon miért nem fogják fel? Vagy azért, mert értelmüket elhomályosítja a mohóság és az irigység, vagy azért, mert szívük mélyén tudják, hogy valódi érdekeik gyökeresen máshol keresendők. Van egy forradalmi mondás, amely így szól: „Nemcsak kenyérrel él az ember, hanem Isten minden igéjével.”

És itt ismét semmit nem lehet „bizonyítani”. Még mindig valószínűnek vagy kézenfekvőnek látszik-e azonban, hogy az oly sok mai gazdag társadalmat sújtó súlyos társadalmi betegségek pusztán múltó tünetek, melyeket egy rátermett kormányzat – ha egyszer egy rátermett kormányunk lenne! – könnyen megszüntethet

a tudomány és a technika vívmányainak gyorsabb felhasználásával vagy a büntetőrendszer határozottabb működtetésével?

Azt állítom, hogy a modern értelemben vett egyetemes jólét által nem vethetjük meg a béke alapját, mert ezt a jólétet, ha egyáltalán lehetséges, csak úgy érhetjük el, hogy az emberi természet olyan ösztönzőit tápláljuk, mint a mohóság és az irigység. Ezek viszont elpusztítják az értelmet, a boldogságot, a derűt és ezáltal az ember békességét is. Könnyen lehet, hogy a gazdagok jobban őrzik a békét, mint a szegények, de csak akkor, ha teljes biztonságban érzik magukat – ez pedig önellentmondás. Gazdagságuk azon múlik, hogy túlságosan nagy igényt formálnak a világ korlátozott erőforrásaira, és ez elkerülhetetlenül összeütközés felé hajtja őket – nem elsősorban a szegényekkel (akik gyengék és védtelenek), hanem más gazdagokkal.

Ma röviden azt mondhatjuk: az ember túlságosan is okos ahhoz, hogy bölcsesség nélkül fennmaradhasson. Senki nem munkálkodik igazán a békén, aki eredendően nem a bölcsesség helyreállításán munkálkodik. Az az állítás, hogy „a gonosz hasznos, és a jó nem az”, a bölcsesség szöges ellentéte. Az a reménykedés, hogy a jóság és az erény keresését elhalaszthatjuk addig, amíg el nem érjük az egyetemes jólétet, és hogy a gazdagság egyoldalú hajszolása révén meghonosíthatjuk a békét a Földön anélkül, hogy szellemi és erkölcsi kérdéseken törnénk a fejünket – megalapozatlan, tudománytalan és ésszerűtlen reménykedés. Talán egy ideig megengedhettük magunknak, hogy a bölcsességet kizárjuk a közgazdaságtanból, a tudományból és a technikából, de csak addig, amíg viszonylag sikertelenek voltunk. Ám most, hogy igen sikeresek lettünk, a szellemi és erkölcsi igazság kérdése került a középpontba.

Gazdasági szempontból a bölcsesség központi fogalma a maradandóság. Tanulmányoznunk kell a maradandóság gazdaságtanát. A közgazdaságtanban semminek nincs értelme, aminek nem tervezhetjük hosszú távú folytatását anélkül, hogy képtelen feltételezésekbe bocsátkoznánk. Létezhet „növekedés” egy meghatározott cél eléréséig, de nem létezhet határtalan, általános érvényű növekedés. Több mint valószínű, hogy – mint Gandhi mondotta – „a Föld eleget terem ahhoz, hogy kielégítse minden ember szükségletét, ám nem minden ember mohóságát”.

A maradandóság összeegyeztethetetlen a ragadozó magatartással, mely annak örül, hogy „ami atyáink számára még fényűzés volt, számunkra életszükségletté vált”.

A szükségletek táplálása és bővítése a bölcsesség ellentéte, egyben a szabadság és a béke ellentéte is. Minden szükségletnövekedés úgy hat, hogy megnöveli az ember függőségét a számára ellenőrizhetetlen külső erőktől, s ezért megnöveli az egzisztenciális félelmet. Csak a szükségletek mérséklésével tudjuk valóban mérsékelni azokat a feszültségeket, amelyek a harcok és háborúk végső okai.

A maradandóság közgazdaságtana a tudomány és a technika gyökeresen új irányba való fordulását jelenti. A tudománynak és a technikának meg kell nyitnia a kapuját a bölcsesség előtt, és egyenesen be kell építenie a bölcsességet önnön szerkezetébe. Azoknak a tudományos és technikai „megoldásoknak”, amelyek mérgezik a környezetet, vagy züllesztik a társadalmi szerkezetet és magát az embert, semmi hasznuk, bármilyen ragyogó ötletből származzanak is, és bármekkora legyen is első pillantásra a vonzerejük. Az egyre nagyobb gépek, melyekkel együtt jár a gazdasági hatalom egyre nagyobb összpontosítása, és melyek egyre erőszakosabban hatnak a környezetre, nem jelentenek haladást: a bölcsesség tagadását jelentik. A bölcsesség azt jelenti, hogy a tudomány új irányt vesz: az organikus, a gyengéd, az erőszakmentes, az elegáns és a szép dolgok felé. A béke, mint ezt gyakran mondják, oszthatatlan – hogy lehetne hát békét építeni meggondolatlan tudomány és erőszakos technika alapjára? Olyan technikai forradalomra kell törekednünk, amely a mindannyiunkat fenyegető, pusztító folyamatokat visszafordító találmányokkal és gépekkel ajándékoz meg bennünket.

Mit kívánunk valójában a tudósoktól és a mérnököktől? Talán ezt válaszolnám: olyan módszerekre és felszerelésekre van szükségünk, amelyek

- elég olcsók ahhoz, hogy gyakorlatilag mindenki számára elérhetők legyenek;
- kis léptékben alkalmazhatók; és
- összeegyeztethetők az ember kreativitásigényével.

Ezek a jellemzők erőszakmentességet szülnek, valamint ember és természet maradandóságot eredményező viszonyát. Ha a három közül csak egyet is figyelmen kívül hagyunk, a dolgok feltétlenül rosszra fordulnak. Vegyük szemügyre egyenként mindhármat!

Ami azokat a módszereket és gépeket illeti, amelyek elég olcsók ahhoz, hogy gyakorlatilag mindenki számára elérhető legyenek – miért feltételeznénk, hogy tudósaink és mérnökeink nem képesek ilyeneket kifejleszteni? Ez volt Gandhi egyik legfőbb gondja: „Szeretném, ha Földünk néma milliói egészségesek és boldogok lennének, és szeretném, ha szellemben fejlődnének ... Ha úgy érezzük, szükségünk van gépekre, bizonyosan lesznek is gépeink. Minden olyan gépnek helye van, amely minden egyénnek javára szolgál, de nem lehet helyük olyan gépeknek, amelyek néhány kézben összpontosítják a hatalmat, és pusztá gépkezelővé, ha nem munkanélkülivé változtatják a tömegeket.”

Tegyük fel – jegyzi meg Aldous Huxley –, hogy a feltalálók és mérnökök elfogadott céljává válik az egyszerű emberek ellátása olyan eszközökkel, amelyek segítségével „jövendelmű és igazán jelentős munkát végezhetnek; amelyek lehetővé teszik a férfiak és a nők számára, hogy függetlenedjenek főnökeiktől, és önmaguk alkalmazóivá váljanak, vagy esetleg az önfenntartás érdekében és a helyi piac számára dolgozó önrendelkező, szövetkezeti csoport tagjaivá... ennek az új irányba mutató technikai haladásnak [az volna az eredménye, hogy] a népesség egyre inkább decentralizálódna, a föld, a termelőeszközök tulajdona, a politikai és gazdasági hatalom pedig mindenki számára elérhetővé válnék”. E fejlődés további előnye volna még, mondja Huxley, hogy „több ember élhetne emberileg kielégítőbb életet, jobban teret nyerhetne az igazi, önrendelkező demokrácia, és áldásos módon megszabadulhatnánk attól az ostoba, sőt egyenesen ártalmas felnőttneveléstől, amelyben a fogyasztói javak tömegtermelői a hirdetések útján részesítenek bennünket”.⁴³

Ha a módszerek és a gépek elég olcsók ahhoz, hogy mindenki számára elérhető legyenek, ez azt jelenti, hogy a velük kapcsolatos költségeknek meghatározható viszonyban kell állniuk a felhasználó társadalom jövedelemszintjével. Magam arra a következtetésre

jutottam, hogy a *munkahelyenkénti* tőkebefektetés átlagos összegének nem szabad meghaladnia egy képzett és törekvő ipari munkás évi keresetének összegét. Vagyis ha egy ilyen ember általánosságban mondjuk évi 5000 dollárt keres, munkahelye létrehozásának átlagköltsége semmiképpen nem lehet több, mint 5000 dollár. Ha ez a költség lényegesen magasabb, a szóban forgó társadalom minden bizonnyal komoly bajoknak néz elébe. Méltatlanul nagy gazdagság és hatalom összpontosul például a kiváltságos kevesek kezében, egyre éleződik a „kívülrekedtek” problémája, akiket a társadalom nem tud magába olvasztani, és akik egyre növekvő fenyegetést jelentenek számára; létrejön a „strukturális” munkanélküliség, a túlzott városiasodás miatt kedvezőtlen lesz a népességeloszlás, általánossá válik a kiábrándultság és az elidegenedettség, magasra szöknek a bűnözési statisztikák, és így tovább.

A második követelmény a kisléptékű alkalmazhatóság. A „lépték” kérdéséről ragyogóan és meggyőzően ír Leopold Kohr professzor; e kérdés fontossága a maradandóság gazdaságtana szempontjából nyilvánvaló. A kisléptékű műveletek számuktól függetlenül mindig kevésbé ártalmasak a természeti környezetre, mint a nagyléptékűek, elsősorban azért, mert saját erejük kicsi a természet regeneráló erejéhez képest. A kicsinység már csak az emberi tudás csekélysége és egyenetlensége miatt is bölcs dolog, hiszen ez a tudás sokkal inkább kísérletezésen alapszik, mint megértésen. A legnagyobb veszély kivétel nélkül mindig a részleges tudás kíméletlen, nagyléptékű alkalmazásából származik, ahogy azt jelenleg is megfigyelhetjük az atomenergia, az új vegyszerek mezőgazdasági alkalmazása, a szállítási technikák és számtalan más dolog esetében.

Habár – általában tudatlanságuk következtében – kis közösségek is lehetnek vétkesek jelentős pusztításban, ez elenyésző ahhoz a romboláshoz képest, amelyet a mohóságtól, irigységtől és hatalomvágytól hajtott gigantikus csoportok okoznak. Nyilvánvaló továbbá, hogy a kis egységekbe szerveződött emberek jobban gondját viselik a *maguk* földdarabjának vagy más természeti erőforrásuknak, mint a részvénytársaságok vagy a nagyvárosi

hóbertban szenvedő kormányzatok, amelyek elhítetik magukkal, hogy az egész világegyetem az ő törvényes zsákmányuk.

A harmadik követelmény talán az összes közül a legfontosabb: a módszereknek és az eszközöknek olyanoknak kell lenniük, hogy tág teret engedjenek az emberi alkotóerőnek. Az utóbbi száz évben senki nem beszélt erről sürgetőbben és állhatatosabban, mint a római főpapok. Mi lesz az emberrel, ha a termelési folyamat „megfosztja a munkát az emberség utolsó nyomától is, és pusztá gépi tevékenységgé fokozza le”? Maga a munkás is a szabad lény torzképévé válik.

– És így a testi munka – mondotta XI. Pius –, amelyet a gondviselés az eredendő bűn után is az ember teste-lelke javára szánt, sok esetben a romlás eszközévé válik, mert a holt anyag megnemesedve jön ki a gyárból, az ember viszont tönkrementen és lealacsonyodottan.

Ez a témakör ismét olyan terjedelmes, hogy éppen csak érinthetem. Mindenekelőtt alkalmas munkafilozófiára van szükség, mely a munkát nem annak tartja, amivé ténylegesen lett – embertelen napszámnak, melyet az automatizálásnak minél hamarabb feleslegessé kell tennie –, hanem olyan valaminek, amit „a gondviselés az ember teste-lelke javára szánt”. A család mellett a munka és a munka által létrehozott kapcsolatok képezik a társadalom igazi alapját. Ha az alapok betegek, hogy lehet a társadalom egészséges? És ha a társadalom beteg, hogy ne jelentene ez veszélyt a békére?

– „A háború ítélet – mondotta Dorothy L. Sayers –, amely akkor sújtja a társadalmakat, ha már sokáig éltek a világegyetemet kormányzó törvényekkel túlságosan is erőszakosan szembeszegülő eszméken ... sohase gondoljuk, hogy a háborúk értelmetlen katasztrófák: akkor törnek ki, amikor a rossz gondolkodás- és életmód túrhetetlen helyzetet idéz elő.”⁴⁴

Közgazdasági szempontból a mi rossz életmódunk elsősorban abban áll, hogy módszeresen tápláljuk a mohóságot és az irigységet, és így tökéletesen értelmetlen igények egész sorát hozzuk létre. A mohóság bűne szolgáltatott ki bennünket a gép hatalmának. Ha nem a mohóság – és ügyes segédjeként az irigység

– volna a modern ember tanítómestere, miként volna lehetséges, hogy az ökonomizmus dühe nem csitul a „magasabb életszínvonal” elérésével, és éppen a leggazdagabb társadalmak hajszolják a legnagyobb könyörtelenséggel a gazdasági előnyöket? Mivel magyarázhatnánk akkor, hogy akár a magánvállalkozás, akár a kollektivizált vállalatok köré szerveződő gazdag társadalmakban a vezetők szinte egyetemesen elutasítják a munka *emberibbé tételét*? Elég egy olyan megjegyzés, hogy valami csökkentené „az életszínvonalat”, és eleve vége minden vitának. Hogy a lélekölő, értelmetlen, gépies, egyhangú, idióta munka sérti az emberi természetet, hogy ez elkerülhetetlenül menekülést vagy agresszivitást vált ki, és hogy ezt a kárt semmilyen „kenyér és cirkusz” nem egyenlítheti ki – ezeket a tényeket se nem tagadják, se nem ismerik el, hanem a hallgatás megtörhetetlen homályába burkolják, minthogy tagadni őket túlságosan is nyilvánvaló képtelenség volna, elismerésük pedig azt jelentené, hogy a modern társadalom alap gondolatát az emberiség elleni vétekként ítéljük el.

A bölcsesség figyelmen kívül hagyása, sőt elutasítása olyan mértéket öltött, hogy a legtöbb értelmiséginek a leghalványabb elképzelése sincs e fogalom jelentéséről. Következésképpen örökké arra hajlanak, hogy a betegségeket az okok elmélyítésével próbálják gyógyítani. A betegséget az okozta, hogy megengedtük az okosságnak, hogy a bölcsesség helyére lépjen, és ebből semennyi okos kutatás nem gyógyít ki bennünket. Ám mit jelent a bölcsesség? Hol található? És itt érkezünk el a dolog kulcspontjához: sok kiadványban olvashatunk róla, de csak *önmagunkban találhatjuk meg*. Ahhoz, hogy képesek legyünk megtalálni, először is meg kell szabadulnunk az olyan uraktól, mint a mohóság és az irigység. A megszabadulást követő – jóllehet, talán csak pillanatnyi – nyugalom olyan betekintést enged a bölcsességbe, amely más módon nem érhető el.

E betekintés nyomán képesek vagyunk meglátni, milyen üres és alapjában véve mennyire nem kielégítő az olyan élet, amely mindenekelőtt anyagi célok hajszolásának szenteli magát, és a szellemieket elhanyagolja. Az ilyen élet szükségképpen embert ember ellen, nemzetet nemzet ellen lázít, mert az ember szükségletei végtelenek, de a végtelenséget csak a szellemi

világban érhetjük el, az anyagi világban soha. Az embernek minden bizonnal felül kell emelkednie ezen a látszólagos „világon”. A bölcsesség ehhez utat mutat, de bölcsesség nélkül viszont szörnyszülött gazdaságot épít, amely elpusztítja a világot, és fantasztikus kielégüléseket fog keresni; például hogy egy embert felröpítsen a Holdra. Ahelyett, hogy a szentség felé törekednék, és így legyőznék a világot, úgy próbálja legyőzni a világot, hogy elsőségre tör a gazdaságban, a hatalomban, a tudományban vagy bármilyen más elképzelt „sportban”.

Ezek a háború igazi okai, és csalóka dolog anélkül próbálkozni a béke alapjának megteremtésével, mint hogy előbb felszámoljuk az okokat. Kétszeresen csalóka a békét olyan gazdasági alapokra építeni, amelyek a mohóság és az irigység, vagyis az embereket viszályba sodró erők módszeres szításán nyugszanak.

Hogyan tudjuk egyáltalán elkezdni a mohóság és az irigység lefegyverzését? Talán úgy, hogy magunk leszünk jóval kevésbé mohók és irigyek, talán úgy, hogy ellenállunk a kísértésnek, és nem változtatjuk fényűzéseinket szükségletté, sőt, talán úgy is, hogy tüzetesen átgondoljuk a szükségleteinket: nem lehetne-e egyszerűsíteni és csökkenteni őket. Ha pedig egyikhez sincs erőnk, akkor legalább ne ünnepeljük azt a gazdasági „haladást”, amely tapinthatóan híján van a maradandóság alapjának, és tőlünk telhetően támogassuk szerényen azokat, akik, nem félve a hóbortosság vádjától, természetvédőkként, ökológusokként, vadvédőkként, az organikus mezőgazdaság harcosaiként, a disztributizmus híveiként, kistermelőkként stb. dolgoznak az erőszakmentességért. Egy uncia gyakorlat általában többet ér egy tonna elméletnél.

Mindazonáltal sok unciára lesz szükség, míg megvetjük a béke gazdasági alapjait. Honnan vegyük az erőt, hogy ennyire nyilvánvalóan egyenlőtlen esélyű küzdelembe bocsátkozzunk? Mi több: honnan vegyük az erőt, hogy legyőzzük az önmagunkban lakozó mohóság, irigység, gyűlölet és sóvárgás erőszakát?

Azt hiszem, Gandhi megadta a választ: „Fel kell ismernünk, hogy létezik a testtől független lélek, és hogy ez a lélek örökkévaló. Ennek a felismerésnek eleven hitté kell válnia. Végző soron az

erőszakmentesség nem segít azokon, akik nem rendelkeznek a szeretet Istenébe vetett élő hittel.”

[42.](#) Először megjelent: „Resurgence”. *Journal of the Fourth World*, III. kötet, 1. szám, 1970. május/június.

[43.](#) Idézi Pyarelal Nair: *Towards New Horizons: Reprint from Mahatma Gandhi – The Last Phase*. Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1959.

[44.](#) Dorothy L. Sayers: *Creed or Chaos*. Methuen and Co. Ltd., London, 1947.

A közgazdaságtan szerepe⁴⁵

Túlzás volna azt mondani, hogy gazdasági jövőnket a közgazdászok határozzák meg, de aligha kétkedhetünk abban, hogy befolyásuk, vagy legalábbis a közgazdaságtan befolyása igen nagy. A közgazdaságtannak központi szerepe van a modern világ tevékenységeinek alakításában, mert meghatározza a „gazdaságosság” és a „gazdaságtalanság” ismérveit, márpedig nincs még egy ismérrendszer, mely nagyobb hatást gyakorolna az egyének és a csoportok, valamint a kormányzatok cselekedeteire. Következésképpen azt gondolhatnánk, hogy a közgazdászokhoz kell fordulnunk tanácsért az ügyben, hogyan győzhetjük le a veszélyeket és a nehézségeket, amelyekkel a modern világ szembetalálja magát, és miként hozhatunk olyan gazdasági intézkedéseket, amelyek megőrzik a békét és a maradandóságot.

Hogyan vélekedik a közgazdaságtan az előző fejezetekben tárgyalt kérdésekről? Amikor a közgazdász ítéletet hoz arról, hogy ez vagy az a tevékenység „gazdaságilag életképes” vagy „gazdaságtalan”, két lényegi és szorosan összefüggő kérdés merül fel. Először: mit jelent ez az ítélet? Másodsor: elég perdöntő-e ez az ítélet ahhoz, hogy a gyakorlati cselekvés ésszerű alapjául szolgáljon?

Ha kicsit visszamegyünk a történelemben, felidézhetjük a következőket:

Amikor százötven évvel ezelőtt felmerült, hogy Oxfordban politikai gazdaságtan tanszéket létesítsenek, ez a lehetőség sokakat egyáltalán nem tett boldoggá. Edward Copleston, az Oriel College jeles igazgatója nem kívánt felvenni az egyetem tantervébe olyan tudományt, amely „ennyire hajlamos a többi területét bitorolni”, és még az Albury Park-i Henry Drummond is, aki 1825-ben a tanszék alapítványi tőkéjét adományozta, szükségesnek érezte leszögezni, hogy reméli, az egyetem „a maga helyén” fogja kezelni az új tárgyat.

Az első professzort, Nassau Seniort kétségkívül nem olyan fából faragták, hogy bármiféle *alacsonyabb rangú* helyen lehetett volna őt tartani. Székfoglaló előadásában rögtön megjósolta, hogy az új tudomány „fontosság és hasznosság szempontjából a közvélemény

szemében a legelső erkölcsi tudományok között foglal majd helyet”, és azt állította, hogy „a gazdagság utáni törekvés az emberiség tömegei számára az erkölcsi előmenetel legfőbb forrása”. Azért nem minden közgazdász volt ilyen jó véleménnyel a tárgyáról. John Stuart Mill (1806–1853) a politikai gazdaságtant „nem önmagában való dolognak” tekintette, „hanem egy nagyobb egész töredékének, a társadalomfilozófia egy ágának, amely oly szorosan összefonódik a többi ággal, hogy következtetései még saját külön területén is csak feltételesen igazak; más, a közgazdaságtan közvetlen területén kívül eső okok módosíthatják, vagy megsemmisíthetik ezeket”. Még Keynes is, meghazudtolva saját (fent idézett) tanácsát, miszerint „még egy kis ideig a kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek az isteneink”, arra figyelmeztet, hogy „ne becsüljük túl a gazdasági probléma jelentőségét, és ne áldozzunk fel a gazdaság feltételezett szükségleteinek oltárán más, nagyobb és állandóbb jelentőségű dolgokat”.

Ma már alig hallatszanak ilyen hangok. Aligha túlzás azt állítani, hogy az egyre növekvő bőség egyenesen a közérdeklődés középpontjába állította a közgazdaságtant, és hogy a gazdasági teljesítmény, a gazdasági növekedés, a gazdasági terjeszkedés stb. a modern társadalmak állandó témájává, ha nem rögeszméjévé vált. Az elmarasztaló ítéletek mai tárházában kevés szónak van olyan lesújtó jelentése, mint a „gazdaságtalannak”. Ha egy tevékenységre rásütötték a gazdaságtalanság bélyegét, nemcsak hogy kérdéssé vált a létezéshez való joga, hanem egyszer s mindenkorra el is vesztette azt. Amiről egyszer kiderült, hogy gátolja a gazdasági növekedést, az szégyenletes dolog, és ha valaki mégis ragaszkodik hozzá, azt vagy szabotőrnek, vagy örültnek tekintik. Mondd azt egy dolgról, hogy erkölcstelen vagy csúf, hogy lélekölő, vagy lealacsonyítja az embert, hogy veszélyezteti a világbékét vagy az eljövendő nemzedékek jólétét – nos, addig, amíg nem bizonyítottad be, hogy „gazdaságtalan”, valójában nem vontad kétségbe a létezéshez, a növekedéshez és a gyarapodáshoz való jogát.

De mit *jelent* az, ha valamit gazdaságtalannak nevezünk? Nem azt kérdezem, hogy az emberek többsége milyen értelemben használja ezt a szót, hiszen ez elég világos. Egyszerűen azt értik rajta, hogy olyan, mint valami betegség: nélküle jobban járunk. Feltételezik,

hogy a közgazdász képes diagnosztizálni a betegséget, és azután kis szerencsével és ügyességgel meg tudja szüntetni. Köztudott, hogy a közgazdászok gyakran nem tudnak megegyezni a diagnózisban, még kevésbé a gyógyzódban, de ez csak annyit bizonyít, hogy a kérdéses tárgy szokatlanul nehéz, és hogy a többi emberhez hasonlóan a közgazdászok sem tévedhetetlenek.

Nem, én azt kérdezem: *mit jelent ez a szó, miféle jelentést tulajdonít neki valójában a közgazdaságtan módszere?* E kérdésre nem lehet kétséges a válasz: egy dolog akkor gazdaságtalan, ha nem hoz elegendő pénzben kifejezhető nyereséget. A közgazdaságtan módszere nem tulajdonít és nem is tulajdoníthat bármi más jelentőséget e kifejezésnek. Sokszor megkísérelték elhomályosítani ezt a tényt, és ezek a kísérletek jókora zűrzavart okoztak, de e tény tény marad. Egy társadalom, illetve egy csoport vagy egyén a társadalmon belül dönthet úgy, hogy *nem gazdasági* – azaz társadalmi, esztétikai, erkölcsi vagy politikai – okokból ragaszkodik valamilyen tevékenységhez vagy értékhez, de ez semmi módon nem változtat a dolog *gazdaságtalan* jellegén. Más szóval, a közgazdaságtan ítélete rendkívül *töredékes* ítélet. Az összes szempont közül – melyet a való életben tekintetbe kell venni és össze kell vetni mielőtt még döntést hozhatnánk egy kérdésben – a közgazdaságtan egyetlenegyét ragad ki: vajon egy vállalkozás hoz-e pénzbeli hasznot *azoknak, akik belefognak*, vagy sem?

Figyeljünk fel e szavakra: „azoknak, akik belefognak”. Nagy tévedés például azt feltételezni, hogy a közgazdaságtan módszerét rendszeren annak meghatározására használnák, vajon a társadalom egy csoportjának tevékenysége hoz-e hasznot a társadalom egésze számára. Még az államosított iparágakat sem eme átfogóbb szempontból vizsgálják. Mindegyik kap valamilyen költségvetési előirányzatot – amely valójában kötelezettség –, és elvárják tőle, hogy ezt az előirányzatot teljesítse, függetlenül attól, milyen kárt okoz ezzel a gazdaság egyéb területeinek. Tulajdonképpen az uralkodó hitvallás, melyet minden politikai párt egyforma lelkesedéssel hirdet az, hogy a közjó akkor nyeri el a legtöbbet, ha mindenki, minden ipari és kereskedelmi szektor, akár államosított, akár nem, megfelelő haszonnal „forgatja” a befektetett tőkét. Még

Adam Smith felfogása sem jelentett mélyebb hitet „a láthatatlan kézben”, mely biztosítja, hogy „ami jó a General Motorsnak, az jó az Egyesült Államoknak is”.

Bármilyen legyen is a helyzet, semmiféle kétség nem férhet ahhoz, hogy a közgazdaságtan ítéletei *töredékesek*. Ezek az ítéletek még a gazdasági számítások szűk körén belül is szükségképpen és *módszeresen* szűklátókörűek. Egyrészt jóval nagyobb súlyt fektetnek a rövid távú, mint a hosszú távú gondolkodásra, hiszen hosszú távon, ahogy azt Keynes derűs brutalitással megfogalmazta, mindannyian halottak vagyunk. Másrészt pedig olyan költségdefiníciók alapulnak, amelyek a „szabad javakat”, vagyis Istentől adatott környezetünket mindenestől kizárja a költség kategóriájából, kivéve azokat a részeit, amelyek magántulajdonban vannak. Ez azt jelenti, hogy egy tevékenység gazdaságos lehet akkor is, ha tönkreteszi a környezetet, és hogy az a konkurens tevékenység, amely valamilyen áron megvédi és megőrzi a környezetet, gazdaságtalan lehet.

A közgazdaságtan továbbá a javak piaci értékét tekinti, nem pedig valódi természetüket. Ugyanazok a szabályok és ismérvek vonatkoznak az elsődleges javakra, amelyeket az embernek a természettől kell elhódítania, mint a másodlagos javakra, amelyek feltételezik az elsődleges javak létét, és belőlük készülnek. A közgazdaságtan minden jószágot egyformán kezel, mert az egyéni haszonszerzés szempontjából vizsgálja őket, és ez azt jelenti, hogy módszertanából fakadóan *nem veheti figyelembe az ember függését a természet világtól*.

Úgy is mondhatjuk, hogy a közgazdaságtan a piac szempontjából vizsgálja a javakat és a szolgáltatásokat, ahol készséges vevők találkoznak készséges eladókkal. A vevő lényegében olcsó vételre vadászik, nem érdekli a javak eredete vagy előállításuk körülményei. Csak azzal törődik, hogy a pénzéért minél többet kapjon.

Következésképpen a piac csak a társadalom felszínét jelenti, és jelentősége arra a pillanatnyi helyzetre korlátozódik, amelyben az adásvétel ott és akkor létrejön. Nem fed fel semmit a dolgok mélyéből, a mögöttük húzódó természeti vagy társadalmi tényekből. Bizonyos értelemben a piac az individualizmus és a felelőtlenség intézményesülése. Sem az eladó, sem a vevő nem felel semmiért,

csak önmagáért. A jómódú eladó számára „gazdaságtalan” volna, hogy szegény vevői számára leszállítsa az árait pusztán csak azért, mert azok szükségét szenvednek, akárcsak a jómódú vevő számára az, hogy nagyobb árat fizessen pusztán csak azért, mert akitől vásárol, szegény. Ugyanígy a vevő számára „gazdaságtalan” volna, hogy előnyben részesítse az odahaza termelt javakat, ha az importáru olcsóbb. Nem érez felelősséget az ország fizetési mérlege iránt, és ezt nem is várják el tőle.

Ami a vevő felelősség nélküli viselkedését illeti, ez alól a szabály alól van egy fontos kivétel: a vevőnek ügyelnie kell arra, hogy lopott javakat ne vásároljon. Ez alól a szabály alól sem a tudatlanság, sem az ártatlanság nem jelent kibúvót, s ez különösen igazságtalan és kellemetlen következményekkel járhat. Mégis megköveteli a magántulajdon szentsége, melyről ez a szabály is tanúskodik.

Az, hogy az önmagunk iránti felelősségen kívül minden felelősségtől mentesek vagyunk, természetesen óriási mértékig leegyszerűsíti az üzleti életet. Elismerhetjük ennek gyakorlati hasznát, és nem szabad csodálkoznunk azon, hogy ez a nézet igen népszerű az üzletemberek körében. Az azonban már meglepő, hogy e felelősségmentes szabadság maximális kihasználását erénynek tekintik. Ha egy vásárló visszautasítana egy jó vételt, mert gyanítaná, hogy a kérdéses árukat kizsákmányolás vagy más alávaló praktika (kivéve a lopást) teszi olyan olcsóvá, az a bíráló érhetné, hogy „gazdaságtalanul viselkedik”, ami viszont annyit tesz, mint elveszíteni a kegyelmi állapotot. A közgazdászok és mások is hajlanak rá, hogy az efféle különc viselkedést gúnnyal, sőt megbotránkozással fogadják. A közgazdaságtan vallásának is megvan a maga erkölcsi kódexe, és ennek első parancsolata az, hogy minden termelő-, eladó- vagy vásárlótevékenység során „gazdaságosan” kell viselkedni. Az első parancsolat hatálya csak akkor szűnik meg, ha a kedvező vételre vadászó vásárló hazatér, és átalakul fogyasztóvá; ekkor már úgy „szórakozhat”, ahogy neki tetszik. A közgazdaságtan vallása szempontjából a fogyasztó területen kívülinek számít. A modern világ e különös és jelentőségteljes sajátossága több figyelmet érdemel, mint amennyit idáig kapott.

A piacon – gyakorlati okokból – megszámlálhatatlan, az ember és a társadalom számára életbevágóan fontos minőségi megkülönböztetésnek nyoma vész – nem kap lehetőséget arra, hogy felszínre kerüljön. Ily módon a Mennyiség Országá⁴⁶ a legnagyobb győzelmeit a „Piacon” aratja. Bármilyen egyenértékűvé lesz bármivel. A dolgok egyenértékűvé tétele azt jelenti, hogy árakat adunk nekik, és így egymással felcserélhetővé tesszük őket. Amilyen mértékig a piacra alapoz a gazdasági gondolkodás, olyan mértékig veszi el az élet szentségét, mert aminek ára van, abban nincsen semmi szent. Így hát nem meglepő, hogy ha a gazdasági gondolkodás a társadalom egészét áthatja, még az olyan egyszerű nem gazdasági értékek, mint a szépség, az egészség vagy a tisztaság is csak akkor maradhatnak fenn, ha „gazdaságosnak” bizonyulnak.

A közgazdászok a költség-haszon elemzés módszerét használják, hogy a nem gazdasági értékeket beszoríthassák a gazdasági számítások keretébe. Ezt a módszert általában felvilágosult és haladó vívmánynak tekintik, mert legalább megpróbál számot vetni olyan költségekkel és hasznokkal, amelyek különben teljesen elkerülnék a figyelmünket. Ténylegesen azonban ez az eljárás a magasabb szintűt az alacsonyabb szintűre redukálja, és árat tulajdonít annak, aminek nincs ára. Ily módon semmiképpen nem segíthet a helyzet tisztázásában, és nem vezethet felvilágosult döntéshez. Semmi egyébhez nem vezethet, mint önámításhoz vagy mások ámításához, mert a mérhetetlent megmérni képtelen vállalkozás, és körülményes útja annak, hogy eleve adott elképzelésekből kiindulva eleve elhatározott következtetésekre jussunk. Ahhoz, hogy megkapjuk a kívánt eredményt, egyéb sem kell, mint hogy alkalmas értékeket tulajdonítsunk a megmérhetetlen költség- és haszontényezőknél. E vállalkozásnak mégsem a logikai képtelensége a legnagyobb hibája: ennél is rosszabb, és a civilizációra nézve pusztítóbb hatású az a csalás, hogy mindennek ára van, vagy más szóval, hogy a pénz minden érték között a legnagyobb.

A közgazdaságtan törvényesen és hasznosan működik bizonyos „adott” kereteken belül, a keretek viszont tökéletesen kívül esnek a gazdasági számítások körén. Azt mondhatjuk, hogy a közgazdaságtan nem a saját lábán áll, illetve hogy ez a

gondolatrendszer valami másból „származik” – a meta-közgazdaságtanból. Ha a közgazdász nem tanulmányozza a meta-közgazdaságtant, sőt, ami még rosszabb, ha nem eszmél rá arra a tényre, hogy a gazdasági számítás alkalmazhatóságának határai vannak, féltő, hogy hasonló jellegű tévedésbe esik, mint egyes középkori teológusok, akik fizikai kérdéseket bibliai idézetek segítségével próbáltak megoldani. Valamennyi tudomány hasznos a maga határain belül, de rosszra és destruktívvá válik, mihelyt átlépi azokat.

A közgazdaságtan tudománya „túlságosan is hajlamos rá, hogy a többi tudomány területét bitorolja” – s ma még inkább, mint százötven évvel ezelőtt, amikor Edward Copleston felhívta a figyelmet erre a veszélyre –, mivel az emberi természet bizonyos igen erős hajtóerővel áll kapcsolatban, például az irigységgel és a mohósággal. Annál nagyobb e tudomány szakértőinek, a közgazdászoknak a felelőssége abban, hogy megértsék és tisztázzák e tudomány korlátait, vagyis hogy megértsék a meta-közgazdaságtant.

Mi tehát a meta-közgazdaságtan? Minthogy a közgazdaságtan az emberrel foglalkozik a maga környezetében, a meta-közgazdaságtan két részből áll: az egyik az emberrel, a másik pedig a környezettel foglalkozik. Más szóval, elvárhatjuk, hogy a közgazdaságtan célkitűzéseit és feladatmeghatározásait az ember tanulmányozásából, módszertanát pedig – legalábbis jórészt – a természet tanulmányozásából merítse.

A következő fejezetben megpróbálom majd megmutatni, miként változnak a közgazdaságtan következtetései és előírásai, ha az emberről és az ember földi életének céljáról alkotott elképzelések változnak. E fejezetben a meta-közgazdaságtan második részének tárgyalására szorítkozom, vagyis azzal foglalkozom, mit jelent az, hogy a közgazdaságtannak a természet tanulmányozásából kell merítenie módszertanának egyik életbevágóan fontos részét. Mint már hangsúlyoztam, a piacon minden jószágot egyformán kezelnek, mivel a piac lényegét tekintve a kedvező vétel és eladás utáni korlátlan hajsza intézménye, ami azt jelenti, hogy az oly nagymértékben piacközpontú modern közgazdaságtan módszertanának lényegi velejárója az ember természeti világtól való

függésének figyelmen kívül hagyása. E. H. Phelps Brown professzor a Királyi Közgazdasági Társasághoz intézett elnöki beszédében, mely „A közgazdaságtan elmaradottságáról” szolt, arról beszélt, hogy „az utolsó negyedszáz évben a közgazdaságtan legkiemelkedőbb eredményei is csak igen kis mértékben járultak hozzá az idők legsürgetőbb problémáinak megoldásához”, ezek között említve „az iparosodás, a népességnövekedés és a városiasodás környezetre gyakorolt kedvezőtlen hatásainak korlátozását”.

Az igazat megvallva „kismértékű hozzájárulásról” beszélni eufemizmus, minthogy nincs szó semmiféle hozzájárulásról. Ellenkezőleg, korántsem volna túlzás azt mondani, hogy a közgazdaságtan jelenlegi felépítése és gyakorlata igen jól működő korlátot jelent e problémák megértésében, mivel ragaszkodik a tisztán mennyiségi elemzéshez, és retteg attól, hogy a dolgok valódi természetét vegye szemügyre.

A közgazdaságtan a javak és szolgáltatások gyakorlatilag korlátlan változatosságú tárházával foglalkozik, melyet emberek hasonlóképpen korlátlan változatosságú összessége termel és fogyaszt. Nyilvánvalóan lehetetlen bármiféle gazdasági elméletet kidolgozni, hacsak nem készülünk fel rá, hogy figyelmen kívül hagyjuk a minőségi megkülönböztetések széles skáláját. Ám ugyanilyen nyilvánvalónak kellene lennie annak is, hogy ha mindennemű minőségi megkülönböztetést kiiktatunk, ez megkönnyíti ugyan az elméletalkotást, ugyanakkor teljesen meddővé is teszi azt. „Az elmúlt negyedszázad legkiemelkedőbb közgazdasági eredményeinek” (amelyekre Phelps Brown professzor utal) többsége csak a kvantifikálást vitte előre a minőségi különbségek megértésének rovására. Egyenesen azt mondhatjuk, hogy a közgazdaságtan egyre türelmetlenebbül viseltetik a minőségi megkülönböztetések iránt, minthogy ezek nem illenek bele a módszerébe, és olyan követelményeket támasztanak a közgazdászok gyakorlati érzékenységével és intuitív képességeivel szemben, amelyeknek ők nem akarnak vagy nem tudnak eleget tenni. Ha például egyszer a közgazdaságtan tisztán mennyiségi módszereinek segítségével megállapította, hogy egy ország bruttó nemzeti terméke (GNP) mondjuk 5%-kal növekedett, az

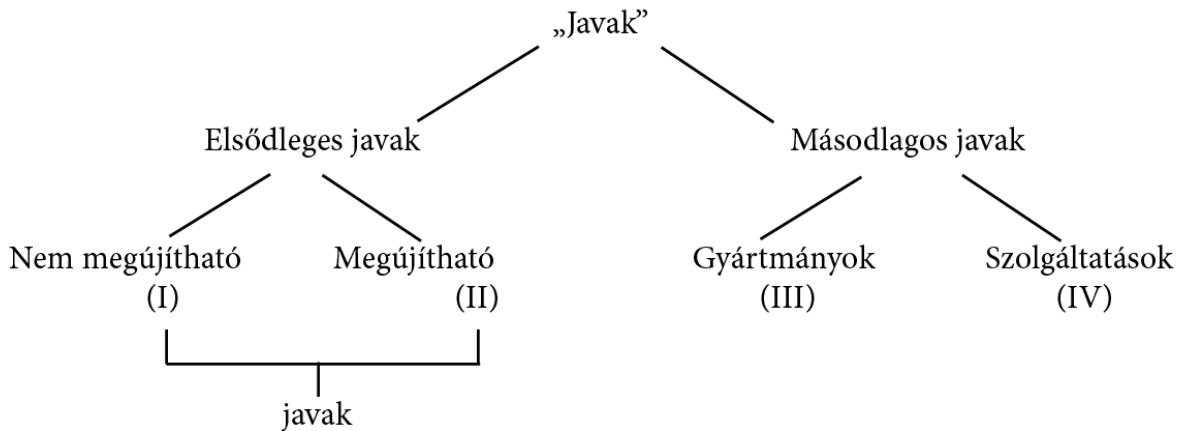
ökonometrikussá vedlett közgazdász nem hajlandó – és általában nem is képes – szembenézni azzal a kérdéssel, vajon ezt jó vagy rossz dolognak kell-e tekinteni. Amennyiben egyáltalán foglalkozna ezzel a kérdéssel, minden bizonyosságát elveszítené: a GNP növekedése feltétlenül jó dolog, függetlenül attól, mi növekedett, és kinek származott ebből előnye, ha egyáltalán valakinek is volt haszna belőle. A közgazdász számára az a gondolat, hogy létezhet beteges, egészségtelen növekedés, bomlasztó vagy romboló növekedés, perverz ötletnek tűnik, melynek még felmerülnie sem szabad. A közgazdászok elenyésző kisebbsége kezdi feszegetni a kérdést: mekkora „növekedés” lehetséges a továbbiakban, hiszen végtelen növekedés véges környezetben nyilvánvaló lehetetlenség, de még ők sem szabadulhatnak a tisztán mennyiségi növekedés fogalmától. Ahelyett, hogy a *minőségi megkülönböztetések elsőbbségét* hangsúlyoznák, csak a zéró növekedést helyettesítik be a növekedés helyébe, vagyis egyik üres fogalmat a másikkal cserélik fel.

Természetesen igaz, hogy a minőséget jóval nehezebb „kezelni”, mint a mennyiséget, mint ahogy az ítélőerő gyakorlása is magasabb képesség a számoló és a számító készségnél. A mennyiségi különbségeket könnyebben meg lehet ragadni, és minden bizonnyal könnyebben meg lehet határozni, mint a minőségeket; csalóka kézzelfoghatóságuk a tudományos pontosság látszatát kölcsönzi nekik, még ha ezt a pontosságot az életbe vágó minőségi különbségek eltüntetése árán kell is megvásárolni. A közgazdászok nagy többsége még mindig azt a képtelen eszmét hajszolja, hogy „tudományát” olyan tudományossá és pontossá tegye, mint amilyen a fizika, mintha semmilyen minőségi különbség nem létezne az értelemmel nem bíró atomok és az isten képére teremtett emberek között.

A közgazdaságtan elsősorban a „javakkal” foglalkozik. A közgazdászok bizonyos kezdetleges megkülönböztetést tesznek a javak válfajai között a vásárló szempontjából – ilyen például a fogyasztói javak és a termelői javak megkülönböztetése –, de gyakorlatilag kísérletet sem tesznek arra, hogy felfogják, mik is valójában ezek a javak, ember alkotta vagy istentől adatott javakról van-e szó, szabadon újratermelhetők-e vagy sem stb. Ha egyszer

valamilyen jószág, meta-közgazdaságtani jellegétől függetlenül, megjelent a piacon, a közgazdaságtan ugyanúgy tekint rá, mint a többire, vagyis eladandó tárgyként, és elsősorban azzal foglalkozik, hogy a vásárló kedvező vételt hajszoló tevékenységét elméletbe foglalja.

Tény azonban, hogy olyan alapvető és életbe vágó különbségek vannak a „javak” különféle válfajai között, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni anélkül, hogy elveszítenénk kapcsolatunkat a valósággal. A következőt tekinthetjük az osztályozás minimális vázlatának:

Hogy az elején kezdjük: nehezen találhatunk fontosabb megkülönböztetést az elsődleges és a másodlagos javak közti különbségtételnél, mint hogy az utóbbiak az előbbieket feltételezik. Haszontalan dolog kiterjeszteni az ember másodlagos javakat létrehozó készségét, ha előbb nem bővült az a készsége, hogy elsődleges javakat nyerjen a földtől, hiszen az ember nem létrehozó, csak átváltoztató, és minden átváltoztató munkájához elsődleges termékekre van szüksége. Átváltoztató képessége különösen függ az elsődleges energiától, amiből azonnal érthető, milyen életbe vágóan fontos az elsődleges javakon belül a nem megújítható és a megújítható javak megkülönböztetése. Ami a másodlagos javakat illeti, ezen osztályon belül nyilvánvaló és alapvető a gyártmányok és a szolgáltatások megkülönböztetése. Ily módon legalább négy

osztályhoz jutunk, melyek mindegyike *lényegileg* különbözik a három másiktól.

A piac e megkülönböztetésekből semmit sem ismer. Minden jószágra egy árcédulát biggyeszt, s ezáltal lehetővé teszi számunkra, hogy eljártsszuk, nincs jelentőségbeli különbség közöttük. Öt font értékű olaj (I. osztály) megfelel öt font értékű búzának (II. osztály), amely megfelel öt font értékű cipőnek (III. osztály) vagy öt font értékű szállodai ellátásnak (IV. osztály). A különféle javak relatív fontosságának meghatározására szolgáló egyedüli ismérv az, hogy milyen nyereségrátával lehet meg-, illetve kitermelni őket. Ha a III. és a IV. osztály magasabb nyereséget ígér, mint az I. és a II. osztály, ezt úgy tekintik, mint „jelzést” arra, hogy „ésszerű” további erőforrásokat összpontosítani az előbbi területekre, és elvonni az erőforrásokat az utóbbiaktól.

Nem foglalkozom itt a piaci mechanizmus megbízhatóságával vagy ésszerűségével, azzal, amit a közgazdászok „a láthatatlan kéznek” neveznek. Erről véget nem érő viták folytak, de kivétel nélkül minden esetben anélkül, hogy tekintetbe vették volna a fent részletezett négy osztály *alapvető összemérhetetlenségét*. Nem vették észre például – vagy ha észrevették is, soha nem vették komolyan a gazdasági elméletek megfogalmazásakor –, hogy a „költség” fogalma lényegileg különböző a megújítható és a nem megújítható javak esetében, mint ahogy a gyártmányok és a szolgáltatások esetében is. Anélkül, hogy további részletekbe bocsátkoznánk, tulajdonképpen azt mondhatjuk, hogy a közgazdaságtan jelenlegi felépítésében csak a gyártmányokra (III. osztály) alkalmazható teljes joggal, ugyanakkor különbségtétel nélkül alkalmazzák minden jószágra és szolgáltatásra, minthogy egyáltalán nem veszik tekintetbe a négy osztály közötti lényegi különbségeket.

E különbségeket meta-közgazdasági különbségnek nevezhetjük annyiban, amennyiben még a gazdasági elemzés megkezdése előtt fel kell ismerni őket. Még ennél is fontosabb annak felismerése, hogy léteznek olyan „javak”, amelyek soha nem jelennek meg a piacon, minthogy nem lehetséges vagy mindeddig nem történt meg a magántulajdonba vételük, de mégis alapvető szükség van rájuk

minden emberi tevékenységhez. Ilyen a levegő, a víz, a talaj és tulajdonképpen az élő természet egész rendszere.

A közgazdászok egészen a legutóbbi időig úgy érezték – és pedig elfogadhatóan jó okkal –, hogy joguk van a gazdasági tevékenység színhelyét *adottnak*, vagyis állandónak és elpusztíthatatlannak tekinteni. Nem tartozott munkájuk, sőt szakmai illetékességük körébe, hogy a gazdasági tevékenység rendszerre gyakorolt hatását is tanulmányozzák. Minthogy mostanra mind egyértelműbbé válik a környezet, különösképpen az élő természet romlása, a közgazdaságtan látásmódja és módszertana kérdésessé válik. A közgazdaságtan tanulmányozása túlságosan szűk körű és túlságosan töredékes dolog ahhoz, hogy érvényes meglátásokra juthassunk, hacsak nem segítjük és egészítjük ki a meta-közgazdaságtan tanulmányozásával.

Ha az eszközöket többre becsüljük a céloknál – márpedig, mint Keynes is megerősíti, ez a modern közgazdaságtan álláspontja –, akkor megsemmisítjük az ember szabadságát, valamint azt a képességét, hogy a neki valóban tetsző célokat válassza; mintegy az eszközök fejlődése diktálja a célok megválasztását. Nyilvánvaló példája ennek a szuperszonikus utazási sebességek hajszolása, valamint a hatalmas erőfeszítés annak érdekében, hogy embert röptessünk a Holdra. E célkitűzések megfogalmazása nem annak köszönhető, hogy bármennyire is betekintést nyertünk volna az emberek valódi igényeibe és vágyaiba, holott a technika állítólag ezeket szolgálja, hanem pusztán csak annak, hogy úgy tűnt, rendelkezésünkre állnak a szükséges technikai feltételek.

Mint láttuk, a közgazdaságtan „származtatott” tudomány, mely egy másik tudománytól kap utasításokat, attól, amelyet én meta-közgazdaságtannak nevezek. Ahogy az utasítások változnak, úgy változik a közgazdaságtan tartalma is. A következő fejezetben megvizsgáljuk, milyen gazdasági törvények és a „gazdaságosságnak” és a „gazdaságtalanságnak” milyen új fogalma adódnak abból, ha elhagyjuk a nyugati materializmus meta-közgazdasági alapját, és helyébe a buddhizmus tanítását helyezzük. Pusztán esetleges okokból választottuk erre a célra a buddhizmust, ugyanezzel az erővel felhasználhattuk volna a kereszténység, az iszlám, a zsidóság vagy bármelyik nagy keleti hagyomány tanításait is.

[45.](#) Részben a „Tiszta levegő és a jövő energiája – közgazdaságtan és megőrzés” címmel 1967-ben elhangzott Des Voeux Emlékelőadás alapján. Kiadva: National Society for Clean Air, London, 1967.

[46.](#) Utalás René Guénon könyvének címére: *A Mennyiség Országga és az idők jelei* [Le règne de la quantité et les signes des temps. Gallimard, Párizs, 1945].
A magyar fordítás Buji Ferenc műve, aki a címet tévesen fordítja : *A mennyiség uralma és az idők jelei*. 2. kiadás, Budapest, Kvintesszencia Kiadó, 2006 (*a ford.*).

Buddhista közgazdaságtan⁴⁷

A „Helyes Megélhetés” a Buddha által hirdetett Nemes Nyolcstréti Ösvény egyik követelménye. Ebből következik, hogy léteznie kell egyfajta buddhista közgazdaságtannak.

Buddhista országok többször is kijelentették, hogy hűek akarnak maradni örökségükhöz. Például Burma: „Az új Burma nem lát ellentmondást a vallásos értékek és a gazdasági fejlődés között. A szellemi egészség és az anyagi jólét nem ellenségek: éppen hogy természetes szövetségesek.”⁴⁸ Vagy: „Sikerrel ötvözhetjük örökségünk vallásos és szellemi értékeit a modern technika jótéteményeivel.”⁴⁹ Végül: „Nekünk burmaiaknak szent kötelességünk hitünkhöz szabni vágyainkat és cselekedeteinket. Ezt mindig is meg fogjuk tenni.”⁵⁰

Mindazonáltal ezek az országok kivétel nélkül feltételezik, hogy gazdasági fejlesztési terveiket a modern gazdaságtannak megfelelően dolgozhatják ki, és az úgynevezett fejlett országokból hívnak modern közgazdászokat tanácsadónak, hogy segítségükkel meghatározzák a követendő gazdaságpolitika irányát, és megalkossák a nagy fejlesztési elképzelést, az Ötéves Tervet, vagy ahogy ezt a dolgot nevezik. Úgy tűnik, senki nem gondol rá, hogy a buddhista életvitel buddhista közgazdaságtant igényel ugyanúgy, ahogy a modern materialista életvitel létrehívta a modern közgazdaságtant.

Maguk a közgazdászok – a legtöbb szakemberhez hasonlóan – rendszerint egyfajta metafizikai vakságban szenvednek, és feltételezik, hogy tudományuk feltétlen és változtathatatlan igazságokkal dolgozik, mindennemű előfeltevés nélkül. Egyesek odáig mennek, hogy azt hirdetik: a gazdasági törvények olyannyira mentesek a „metafizikától” vagy „az értékektől”, akár a gravitáció törvénye. Mindazonáltal ne bonyolódjunk bele módszertani kérdésekbe, hanem vegyünk néhány alaptételt, és nézzük meg, miként fogalmazódnak meg ezek a modern közgazdász és a buddhista közgazdász szemszögéből nézve.

Általános az egyetértés abban, hogy a gazdagság egyik alapvető forrása az emberi munka. Mármint a modern közgazdász

neveltetése miatt alig tekinti többnek a munkát, mint szükséges rossznak. A munkáltató szempontjából a munka minden esetben pusztán csak költségtényező, melyet, ha már nem lehet teljesen kiiktatni – mondjuk automatizációval –, legalább a minimumra kell korlátozni. A munkás szempontjából a munka „kellemetlenség”; dolgozni annyi, mint feláldozni a szabadidőnkét és a kényelmünket, s ezért az áldozatért nyújt valamiféle kárpótlást a munkabér. Ily módon a munkáltató szempontjából az lenne az eszményi állapot, ha alkalmazottak nélkül tudna termelni, az alkalmazott szempontjából pedig az, ha munka nélkül juthatna jövedelemhez.

E magatartásoknak természetesen igencsak messzemenő következményei vannak az elméletben és a gyakorlatban egyaránt. Amennyiben a munkával kapcsolatban az eszményi állapot az, ha megszabadulhatunk tőle, minden módszer, mely „csökkenti a munkaterheket”, jó dolog. Automatizáció hiányában a leghatásosabb módszer az úgynevezett „munkamegosztás”, és ennek klasszikus példája az a tűgyár, amelyet Adam Smith magasztal *A nemzetek gazdagságában*.⁵¹ Itt nem a szokásos specializálódásról van szó, melyet az emberiség időtlen idők óta gyakorol, hanem arról, hogy a termelés valamennyi folyamategységét parányi részekre osztják; így módon nagy sebességgel lehet előállítani a végterméket, s ehhez mindenkinek csak végtagjai teljesen jelentéktelen és a legtöbb esetben szakképzettséget nem igénylő mozdulatával kell hozzájárulnia.

A buddhista felfogás szerint a munkának legalább három funkciója van: alkalmat ad az embernek arra, hogy a képességeit használja és fejlessze; képessé teszi őt önzésének legyőzésére, amikor más emberekkel együtt egy közös feladat megvalósításán fáradozik; létrehozza az emberhez illő élethez szükséges javakat és szolgáltatásokat. Ebből a felfogásból megint csak számtalan következtetés adódik. Ha úgy szervezzük meg a munkát, hogy az a munkás számára értelmetlenné, unalmassá, tompítóvá és idegőrlővé válik, ez alig különbözik a bűncselekménytől – arra utal, hogy inkább a javakkal törődünk, mint az emberekkel, a gonoszságig híján vagyunk az együttérzésnek, és lélekpusztító mértékig ragaszkodunk az evilági létezés legprimitívebb oldalához. Ugyanígy ha valaki szabadidőt akar nyerni magának a munka rovására, ez azt jelenti,

hogy egyáltalán nem érti az emberi létezés egyik alapigazságát, nevezetesen azt, hogy a munka és a szabadidő ugyanannak az életfolyamatnak egymást kiegészítő részei, és csak azon az áron lehet különválasztani őket, hogy elrontjuk a munka örömét és a szabadidő boldogságát.

Következésképpen buddhista szemszögből a gépesítésnek két válfaja létezik, melyeket világosan meg kell különböztetni egymástól: az egyik fokozza az emberi ügyességet és képességeket, a másik viszont kiszolgáltatja az emberi munkát egy gépi rabszolgának, és arra kényszeríti az embert, hogy kiszolgálja a rabszolgát. Hogyan lehet a kettőt megkülönböztetni? „Maga a kézműves”, mondja Ananda Coomaraswamy, aki egyszerre illetékes arra, hogy a modern Nyugatról és a régi Keletről beszéljen, „ha megengedik neki, mindig meg tudja húzni a gép és a szerszám közti kényes választóvonalat. A szőnyegszövőszék szerszám, egy találmány, mely arra szolgál, hogy a láncfonalakat feszesen tartsa, és így a kézműves ujjai köréjük tudják tekerni a vetüléket, de a motoros szövőszék már gép, és kultúrapusztító jelentősége abban áll, hogy a munka alapvetően emberi részét végzi.”⁵² Így hát világos, hogy a buddhista közgazdaságtan igencsak különbözik a modern materializmus közgazdaságtanától, hiszen a buddhisták nem az igények megsokszorozásában látják a civilizáció lényegét, hanem az emberi jellem megtisztításában. Az ember jellemét ugyanakkor elsősorban a munkája alakítja. Az emberi méltóság és szabadság körülményei között gondosan végzett munka pedig a munkásra és a termékekre egyaránt áldást hoz. J. C. Kumarappa indiai filozófus és közgazdász így foglalja össze ezt a kérdést:

„Ha a munka természetét megfelelően értékeljük, és ezt a gyakorlatba is átvisszük, a munka ugyanúgy fog viszonyulni a magasabb képességekhez, mint az eledel a fizikai testhez. Táplálja és megeleveníti a felsőbb embert, és arra serkenti, hogy képességei legjavát nyújtsa. Szabad akaratát a megfelelő irányba tereli, és a benne lévő állati erőket egyre újabb csatornákba vezeti. Kiváló háttérrel nyújt ahhoz, hogy az ember megmutathassa a maga értékrendjét, és fejleszthesse a személyiségét.”⁵³

Ha az embernek nincs esélye rá, hogy munkához jusson, kétségbeejtő helyzetben van; nem pusztán azért, mert nincs jövedelme, hanem azért is, mert nélkülözi azt a semmivel sem pótolható, tápláló és megelevenítő „eledelt”, amelyet a fegyelmezett munka jelent. A modern közgazdász bonyolult számításokat végezhet arról, „kifizetődő-e” a teljes foglalkoztatottság, vagy „gazdaságosabb-e” nem egészen teljes foglalkoztatással futtatni a gazdaságot, amellyel biztosítani lehet a munkaerő nagyobb mobilitását, a bérek nagyobb stabilitását és így tovább. A modern közgazdász számára a siker alapvető ismérve az, hogy egy adott időszakban a javak mekkora összmenyiségét sikerült megtermelni. – Ha a javak megtermelésének marginális készítése alacsony – mondja Galbraith professzor *A bőség társadalmában* –, akkor az utolsó vagy az utolsó millió ember munkaerejének alkalmazására irányuló készítés is alacsony.⁵⁴ Majd ismét: „Ha ... megengedhetünk magunknak némi munkanélküliséget a stabilitás érdekében – ennek a felvetésnek mellesleg tökéletesen konzervatív előzményei vannak –, akkor azt is megengedhetjük, hogy a munkanélkülieket ellássuk a megszokott életszínvonaluk fenntartásához szükséges javakkal.”

Buddhista szempontból ez az igazság feje tetejére állítása, hiszen ily módon a javakat fontosabbnak tartjuk az embernél, a fogyasztást az alkotó tevékenységnél. Ez azt jelenti, hogy a hangsúly átkerül a munkásról a munka termékére, vagyis az emberiről az emberalattira, és ezáltal megadjuk magunkat a gonosz erőknek. A buddhista gazdasági tervezés kiindulópontja az volna, hogy teljes foglalkoztatást tervez, ennek pedig elsőrendű célkitűzése volna, hogy mindenkit alkalmazzunk, akinek „külső” munkahelyre van szüksége: ez viszont nem a lehető legteljesebb foglalkoztatottság, és nem is a lehető legnagyobb termelés. A nőknek általában nincs szükségük „külső” munkahelyre, asszonyok nagyarányú foglalkoztatása irodákban vagy üzemekben a buddhista gazdaságtan szempontjából komoly gazdasági kudarc jele volna. Különösképpen pedig az, ha megengednék, hogy kisgyerekes anyák üzemekben dolgozzanak, míg gyermekeik felügyelet nélkül futkároznak; ez a buddhista közgazdász szemében ugyanolyan

gazdaságtalan volna, mint a modern közgazdász szemében az, ha egy szakmunkás katonának áll.

Míg a materialistát elsősorban a javak érdeklik, addig a buddhistát főként a megszabadulás. Ám a buddhizmus a „Középső Út”, így semmiképpen nem áll ellentétben a fizikai jóléttel. Nem a gazdagság áll a megszabadulás útjában, hanem a gazdagsághoz való ragaszkodás, nem a kellemes dolgok élvezete, hanem az utánuk való sóvárgás. Ezért a buddhista gazdaságtan vezéreszméje az egyszerűség és az erőszakmentesség. A közgazdász szemszögéből nézve a buddhista életmód csodája elveinek tökéletes ésszerűségében rejlik – abban, hogy zavarba ejtően kicsiny eszközök rendkívül kielégítő eredményekre vezetnek.

A modern közgazdász igen nehezen érti ezt meg. Hozzászokott, hogy az „életszínvonalat” az éves fogyasztás mennyiségével mérje, és mindeközben feltételezi, hogy az az ember, aki többet fogyaszt, „jobban él”, mint az, aki kevesebbet. A buddhista közgazdász ezt a megközelítést rendkívül ésszerűtlennek tekintené: minthogy a fogyasztás pusztán csak az emberi jólét eszköze, a helyes célkitűzés az volna, hogy a lehető legkisebb fogyasztással a lehető legnagyobb jólétet ériük el. Ily módon, ha az öltözködés célja egy bizonyos fokú kellemes melegség elérése és külsőnk vonzóvá tétele, akkor a feladat az, hogy ezt a célt a lehető legkisebb erőfeszítéssel ériük el, vagyis a lehető legkisebb éves „ruhafogyasztással” és olyan ruhatervvel segítségével, amelyek megvalósítása a lehető legkisebb „fáradtságbefektetést” igényli. Minél kevesebb fáradtság kell a megvalósításhoz, annál több erő és idő szabadul fel a művészi alkotókedv számára. Igen gazdaságtalan dolog volna például bonyolult szabásmintákkal foglalkozni, ahogy az a fejlett Nyugaton szokás, amikor sokkal szebb hatás érhető el a kiszabatlan anyag ügyes redőzésével. Az örültség teteje volna olyan anyagot készíteni, amely gyorsan elhasználódik; csúnya, kopott vagy hitvány dolgok készítése pedig már végzetes barbárságnak számítana. Amit az imént a ruházkodásról mondtunk, ugyanígy vonatkozik az összes többi emberi igényre is. A javak birtoklása és fogyasztása csak eszköz egy cél elérésére, a buddhista közgazdaságtan pedig annak módszeres tanulmányozását jelenti, miként lehet egy adott célt a lehető legkevesebb eszköz felhasználásával elérni.

Másfelől a modern közgazdaságtan a fogyasztást tartja minden gazdasági tevékenység egyedül elérendő céljának, és a termelési tényezőket – föld, munka és tőke – tekinti eszköznek. Röviden összefoglalva: az előbbi, a buddhista szemléletmód az emberi igények kielégülését próbálja maximalizálni a fogyasztás optimális rendje mellett, míg az utóbbi, a modern szemlélet a fogyasztás maximalizálására törekszik a termelő erőfeszítés optimális rendje mellett. Könnyű belátni, hogy a fogyasztás optimális rendjének elérésére törekvő életmód fenntartásához szükséges erőfeszítés minden valószínűség szerint jóval kisebb lesz, mint a maximális fogyasztásra való törekvés fenntartásához szükséges erőfeszítés. Így hát nem meglepő, hogy az élet jóval kevesebb hajszával és erőfeszítéssel jár mondjuk Burmában, mint az Egyesült Államokban annak ellenére, hogy az első országban megvalósított munkaerő-megtakarító gépesítés csak töredéke annak, amit a másodikban elértek.

Az egyszerűség és az erőszakmentesség nyilvánvalóan szorosan összekapcsolódik egymással. A fogyasztás optimális rendje – amivel viszonylag kicsiny fogyasztási arány mellett az emberi igények magas fokú kielégítése érhető el – lehetővé teszi, hogy az emberek komolyabb feszültség és hajsza nélkül éljenek, és teljesíthessék a buddhista tanítás első parancsát: „Hagyj fel a gonosz cselekedetekkel, próbálj meg jót cselekedni.” Minthogy a fizikai erőforrások mindenütt korlátozottak, azok az emberek, akik szerény erőforrás-felhasználással elégitik ki igényeiket, minden valószínűség szerint kevésbé fognak egymás torkának esni, mint azok, akiknek erőforrás-felhasználása jelentős. És hasonlóképpen: azok az emberek, akik nagymértékben önellátó helyi közösségekben élnek, minden valószínűség szerint kevésbé kezdeményeznek nagyobb arányú erőszakos cselekményeket, mint azok, akiknek megélhetése világméretű kereskedelmi hálózatokon alapul.

Így hát a buddhista közgazdaságtan szemszögéből nézve a gazdasági élet legésszerűbb útja a helyi erőforrások felhasználása helyi szükségletek kielégítésére. A távoli javak behozatalától való függés, valamint ebből adódóan az a kényszer, hogy ismeretlen és messzi népek számára exportcikkeket kelljen termelni, rendkívül gazdaságtalan és csak kivételes esetekben, kis léptékben

igazolható. Ahogy a modern közgazdász is elfogadná, hogy ha az emberek otthonuk és munkahelyük között nagy arányban vesznek igénybe közlekedési szolgáltatásokat, az nem magas életszínvonalat, hanem balszerencsét jelent, úgy a buddhista közgazdász azt tartaná, hogy ha az emberi szükségleteket nem közeli, hanem inkább távoli forrásokból kell kielégíteni, az nem sikernek, hanem kudarcnak számít. A modern közgazdász hajlamos arra, hogy ha a statisztikák az ország szállítási hálózatában az egy főre jutó tonna/mérföld mennyiség növekedését mutatják, ezt a gazdasági fejlődés bizonyítékának tekintse, míg a buddhista közgazdász számára ugyanezek a statisztikai adatok a fogyasztási *minta* igen kedvezőtlen mértékű romlását jelentik.

Egy másik szembeötlő különbség a modern közgazdaságtan és a buddhista közgazdaságtan között a természetes erőforrások felhasználásából fakad. A modern közgazdász hiteles leírásának tekinthetjük a kiváló francia társadalomfilozófus, Bertrand de Jouvenel „nyugati embert” jellemző szavait: „Az emberi erőfeszítésen kívül semmit sem tekint kiadásnak. Úgy tűnik, nem is érdekli, mennyi ásványi anyagot pazarol el, és ami még ennél is sokkal rosszabb, mennyi élő anyagot pusztít el. Egyáltalán nem veszi tudomásul, hogy az emberi élet számos különféle életből álló ökoszisztéma függvénye. Mivel a világot városokból irányítják, ahol az emberek az élet minden, az emberitől eltérő fajtájától el vannak vágva, nem éled fel az az érzés, hogy egy ökoszisztémához tartozunk. Ennek az a következménye, hogy durván és gondatlanul bánunk olyan dolgokkal, például a vízzel és a fákkal, amelyekre végső soron rá vagyunk utalva.”⁵⁵

Ezzel szemben Buddha tanítása tiszteletteljes és erőszakmentes magatartásra int, nemcsak az összes érző lényel, hanem – és erre nagy hangsúlyt fektet – a fákkal szemben is. Buddha minden egyes követőjének pár évente egy-egy fát kell ültetnie és gondját viselnie mindaddig, amíg az biztonságosan meg nem gyökeredzik. Egy buddhista közgazdász különösebb nehézség nélkül képes bemutatni, hogy e szabály következetes betartása minden idegen segítség nélkül nagyarányú, valódi gazdasági növekedéshez vezetne. Délkelet-Ázsiában (és a világ sok más részén) a

nagyarányú gazdasági romlás kétségkívül annak köszönhető, hogy szégyenletes és oktalan módon elhanyagolják a fákat.

A modern közgazdaságtan nem tesz különbséget megújítható és nem megújítható nyersanyagok között, hiszen módszere éppen abban áll, hogy a pénzben kifejezett ár segítségével mindent egyenértékűvé tesz és kvantifikál. Ily módon az egymással helyettesíthető különféle tüzelőanyagokat, például a szenet, az olajat, a fát vagy a vízi energiát tekintve a modern közgazdaságtan csak egyfajta különbséget ismer el közöttük: az egyenértékű egységre jutó fajlagos költséget. Magától értetődően az olcsóbbat kell előnyben részesíteni, ésszerűtlen és „gazdaságtalan” volna másként cselekedni. Buddhista szempontból ez természetesen nem állja meg a helyét; nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a lényegi különbséget, amely a nem megújítható tüzelőanyagokat, például a szenet és az olajat elválasztja a megújítható tüzelőanyagoktól, például a fától és a vízi energiától. A nem megújítható javakat csak akkor szabad felhasználnunk, ha ez elkerülhetetlen, de akkor is csak a lehető legnagyobb elővigyázatossággal, a megőrzésükre irányuló aprólékos gondoskodás mellett. Oktalan vagy pazarló felhasználásuk erőszakos cselekedet, s bár a teljes erőszakmentesség nemigen érhető el, mégis az ember elengedhetetlen kötelessége, hogy minden cselekedetében az erőszakmentesség eszménye felé törekedjék.

Ahogy a modern európai közgazdász nem tartaná nagy gazdasági eredménynek, ha az összes európai műkincset jó áron eladnák Amerikának, ugyanígy a buddhista közgazdász is ragaszkodna hozzá, hogy a gazdasági életét nem megújítható tüzelőanyagokra alapozó népesség parazita életmódot folytat, nem jövedelemből, hanem tőkéből él. Ez az életforma nem lehet tartós, és így csupán átmeneti megoldásként fogadható el. Minthogy a világ nem megújítható tüzelőanyag-forrásai – a szén, az olaj és a földgáz – rendkívül egyenlőtlenül oszlanak el a földkerekségen, és mennyiségük kétségkívül korlátozott, világos, hogy egyre növekvő kiaknázásuk a természet ellen elkövetett erőszak, amely szinte elkerülhetetlenül emberek közötti erőszakhoz vezet.

Ez a tény már önmagában is elegendő tápot adhat azok gondolkodása számára, akik a buddhista országokban egyáltalán

nem törődnek örökségük vallásos és szellemi értékeivel, és akiknek leghőbb vágyuk, hogy a lehető leggyorsabban magukévá tegyék a modern közgazdaságtan materializmusát. Mielőtt végképp elvetik a buddhista közgazdaságtant, mondván, hogy az semmivel nem több nosztalgikus álomnál, ne felejtsek el megvizsgálni: vajon a modern közgazdaságtan által felvázolt gazdasági fejlődés útja nagy valószínűséggel oda vezeti-e őket, ahova eljutni szándékoznak. Az *emberiség jövőjének kihívása* című bátor könyve vége felé Harrison Brown, a California Institute of Technology professzora a következőket írja:

„Láthatjuk tehát, hogy az ipari társadalom alapvetően ingatag, és könnyen visszatérhet az agrár létformához, úgy az ebben a társadalomban az egyéni szabadságot biztosító feltételek is ingatagok, vagyis nem zárhatják ki olyan körülmények bekövetkezését, amelyek kikényszerítik a merev szervezeti formát és a totalitárius ellenőrzést. Nos, ha szemügyre vesszük az ipari civilizáció fennmaradását fenyegető, előre látható nehézségeket, nehéz belátni, hogyan egyeztethető össze a stabilitás megvalósítása az egyéni szabadság fenntartásával.”⁵⁶

Ám ha mindezt mint hosszú távú előrejelzést elvetnénk is, még mindig megmarad az a sürgető kérdés, vajon a „modernizálás” jelenlegi folyamata abban a formában, ahogy jelenleg gyakorolják, vagyis tekintet nélkül a vallásos és szellemi értékekre, végül is kívánatos eredményekre vezet-e? A tömegeket illetően az eredmények végzetesnek tűnnek. A falusi gazdaság összeomlik, városon és vidéken egyre növekszik a munkanélküliség, és egyre nő a városi proletariátus, mely nem jut sem testi, sem lelki táplálékhoz.

A közvetlen tapasztalat és a hosszú távú előrejelzések fényében még azoknak is ajánlhatjuk a buddhista közgazdaságtan tanulmányozását, akik azt hiszik, hogy a gazdasági növekedés fontosabb bármely szellemi vagy vallásos értéknél. Hiszen nem a „modern növekedés” és a „hagyományos stagnálás” között kell választani. A fejlődés helyes útját kell megtalálni, a Középső Ösvényt a materialista oktalanság és a hagyománytisztelő mozdulatlanosság között, röviden: a „Helyes Megélhetést”.

- [47.](#) Először megjelent: *Asia: a Handbook* (szerkesztette: Guy Wint). Anthony Blond Ltd., London, 1966.
- [48.](#) *The New Burma. Economic and Social Board*, Government of the Union of Burma, 1954.
- [49.](#) Uo.
- [50.](#) Uo.
- [51.](#) Adam Smith: *Wealth of Nations*.
- [52.](#) Ananda K. Coomaraswamy: *Art and Swadeshi*. Ganesh and Co., Madras, 1912.
- [53.](#) J. C. Kumarappa: *Economy of Permanence*. Sarva-Seva Sangh Publication, Rajgath, Kashi, 4. kiadás, 1958.
- [54.](#) John Kenneth Galbraith: *The Affluent Society*. Penguin Books és Hamish Hamilton, Harmondsworth, 1962.
- [55.](#) Richard B. Gregg: *A Philosophy of Indian Economic Development*. Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1958.
- [56.](#) Harrison Brown: *The Challenge of Man's Future*. The Viking Press, New York, 1954.

A méret kérdése⁵⁷

Olyan történelemértelmezésen nőttem fel, amely szerint kezdetben volt a család, azután a családok összeálltak és törzseket képeztek, később néhány törzs nemzetté alakult, majd néhány nemzet együtt ilyen vagy olyan „Uniót” vagy „Egyesült Államokat” alakított, végül pedig eljutunk majd az egységes Világkormányzathoz. Amióta először hallottam ezt a kézenfekvő történetet, különösen érdekelt ez a folyamat, de nem tudtam szabadulni attól a benyomástól, hogy láthatóan épp az ellenkezője történik: egyre jobban virágoznak a nemzetállamok. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének alapításakor – körülbelül 25 évvel ezelőtt – nagyjából 60 tagja volt, most viszont több mint kétszer annyi, és ez a szám egyre növekszik. Fialat koromban e burjánzási folyamatot „balkanizálódásnak” nevezték, és nagyon rossz dolognak tartották. Habár mindenki azt mondta, hogy ez rossz, a folyamat több mint ötven éve a világ legtöbb részén szépen halad előre. A nagy egységek fokozatosan kisebb egységekre bomlanak. Akár helyeseljük, akár nem, nem szabad észrevétlenül elsiklanunk e fölött a jelenség fölött, mely csúf módon épp az ellenkezője annak, amit tanítottak nekem.

Másodszor: azon az elméleten nőttem fel, hogy egy országnak ahhoz, hogy virágozzék, nagyinak kell lennie – minél nagyobb, annál jobb. Ez is nagyon kézenfekvőnek látszott. Csak vessünk egy pillantást a Bismarck előtti Németország „pumpernickel fejedelemségeire” – ahogy Churchill nevezte őket –, és azután tekintsük a bismarcki Reichet! Vajon nem az egyesítés okozta Németország felvirágzását? Ám a német ajkú svájciak és a német ajkú osztrákok, akik nem csatlakoztak, ugyanolyan jól boldogultak gazdaságilag, és ha összeállítjuk a világ legvirágzóbb országainak listáját, azt találjuk, hogy legtöbbjük igen kicsiny; ugyanakkor a világ legnagyobb országainak összefoglaló listája azt mutatja, hogy ezek legtöbbje igazán nagyon szegény. Ez is gondolkodóba ejtheti az embert.

Végül, harmadszor: a „méretgazdaságosság” elméletén nőttem fel, mely szerint az egyes iparágak és cégek esetében, akár csak a nemzeteknél, a modern technika által diktált elkerülhetetlen

folyamatok egyre nagyobb egységek kialakulásához vezetnek. Nos, teljesen igaz, hogy ma több óriásszervezet van, és valószínűleg nagyobb szervezetek léteznek, mint korábban bármikor a történelem folyamán, ám a kis egységek száma szintén növekszik, és egész biztosan nem csökken például Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban. Ugyanakkor az is igaz, hogy a kis egységek közül sok igen sikeresen gazdálkodik, és ezek látják el a társadalmat az igazán gyümölcsöző új eredmények többségével. Ezúttal sem egészen könnyű összeegyeztetni az elméletet a gyakorlattal, és a méretkérdést illetően kétségkívül zavarba ejtőnek tűnhet a helyzet mindenki számára, aki e három összecsengő elméleten nőtt fel.

Még ma is jobbra csak azt halljuk, hogy az óriásszervezetekre feltétlenül szükség van, ám ha közelebbről szemügyre vesszük őket, megfigyelhetjük, hogy mihelyt a nagy méretek létrejöttek, gyakran erőteljes kísérleteket tesznek a nagyságon belüli kicsinység elérésére. Sloan úr nagy vívmánya a General Motorsnál az volt, hogy átalakította eme óriásvállalat szerkezetét, és így az meglehetősen szerény nagyságú vállalatok föderációjává vált. A Brit Nemzeti Szénbányáknál, Nyugat-Európa egyik legnagyobb vállalatánál igen hasonlóval próbálkoztak Lord Robens elnöksége idején: kitartó erőfeszítéseket tettek egy olyan struktúra kialakítására, amely fenntartja a nagy szervezet egységét, de ugyanakkor olyan „légkört” vagy érzést teremt, mintha több „kvázi-vállalat” föderációjáról volna szó. A monolit szervezetet eleven, félig önálló egységek jól összehangolt együttesévé alakították át, ahol mindegyik egység saját ösztönzőkkel és saját eredménytudattal rendelkezik. Míg sok elméleti szakember – aki talán nincs szoros kapcsolatban a való élettel – még mindig a nagy méretek bálványimádásának rabja, a valóságos világban, a gyakorlati emberek körében erőteljes vágy és törekvés él arra, hogy amennyiben ez lehetséges, kihasználják a kicsinység kényelmét, emberségességét és kezelhetőségét. Ezt a tendenciát bárki maga is megfigyelheti.

Most pedig közelítsük meg tárgyunkat más oldalról, és tegyük fel a kérdést: mire van *szükség* valójában? Úgy tűnik, az emberi ügyekben mindig legalább két, látszólag összeegyeztethetetlen és egymást kizáró dologra van szükség egyszerre. Mindig szükségünk

van szabadságra és rendre. Szükségünk van a sok-sok kicsi, önálló egység szabadságára, és ugyanakkor a nagyléptékű, esetleg globális egység és összehangolás rendezettségére is. Amikor cselekvésre kerül sor, nyilvánvalóan kis egységekre van szükségünk, mert a cselekedet tökéletesen személyes ügy, és egyszerre csak igen korlátozott számú személlyel érintkezhetünk. Amikor viszont az eszmék világáról, elvekről vagy erkölcsiségről, a béke és az ökológia oszthatatlanságáról van szó, fel kell ismernünk az emberiség egységét, és cselekedeteinket erre a felismerésre kell alapoznunk. Vagy – más megfogalmazásban – igaz, hogy minden ember testvér, de az is igaz, hogy aktív személyes kapcsolatainkban ténylegesen csak néhány embernek lehetünk testvérei, és az a feladatunk, hogy több testvériséget mutassunk irántuk, mint amennyit esetleg az egész emberiség iránt tudnánk mutatni. Mindannyian ismertünk olyan embereket, akik szabadon beszélnek az emberi testvériségről, és közben felebarátaikat ellenségként kezelik, mint ahogy olyan embereket is ismerünk, akik a gyakorlatban kiváló viszonyban vannak minden felebarátjukkal, miközben visszataszító előítéleteket táplálnak minden olyan embercsoporttal szemben, amely kívül esik az ő saját körükön.

Azt szeretném hangsúlyozni, hogy a méret kérdésével kapcsolatban az emberi szükségletek *kettősek*: a kérdésre nincs *egyetlen* felelet. Az embernek a különböző céljai megvalósításához számos különböző szerkezetre van szüksége, kicsire és nagyra, másokat kizáróra és mindent magában foglalóra egyaránt. Ugyanakkor az embereknek rendkívül nehéz egyszerre két, látszólag ellentétes igazságot észben tartaniuk. Örökké arra hajlanak, hogy végső megoldás után kiáltsanak, mintha a való életben valaha is létezhetne más végső megoldás, mint a halál. Konstruktív munka végzéséhez az elsőrendű feladat mindig az egyensúly helyreállítása. Ma az óriásméretet szinte egyetemes bálványimádásában szenvedünk, így feltétlenül szükséges a kicsinység érényeinek hangsúlyozása ott, ahol ez helyénvaló. (Ha a kicsinység tárgyától és céltől független bálványimádása terjedt volna el, a feladat az volna, hogy megpróbáljunk ellenkező irányba hatni.)

A léptékek kérdését másként is meg lehet fogalmazni: minden ilyen problémánál megkülönböztetésre, a dolgok elkülönítésére van

szükség. Minden tevékenységhez megfelelő lépték tartozik, és minél aktívabb és bensőségesebb a tevékenység, minél kevesebb ember vehet részt benne, annál több viszonyrendszert kell kialakítani. Vegyük a tanítás példáját: mindenféle heves vitát hallunk arról, mennyivel magasabb rendű az oktatógép a tanítás más formáinál. Nos, próbáljunk némi különbséget tenni aszerint, mit kívánunk tanítani! Rögtön egyértelművé válik, hogy bizonyos dolgok csak nagyon szűk körben taníthatóak, míg más dolgokat nyilvánvalóan *tömegesen* lehet tanítani a rádión, a televízión, az oktatógépeken stb. keresztül.

Milyen lépték a megfelelő? Ez attól függ, mit kívánunk csinálni. A lépték kérdése különösen kulcsfontosságú ma a politikai, társadalmi és gazdasági ügyletekben, de szinte minden másban is. Például: milyen nagy legyen egy város? Megkérdezhetnénk továbbá: milyen nagy legyen egy ország? Nos, ezek komoly és nehéz kérdések. Nem lehet betáplálni őket egy számítógépbe, és onnan várni a választ. Az élet igazán komoly dolgait nem lehet kiszámítani. Nem lehet közvetlenül kiszámítani, mi a helyes, ám meglehetősen jól tudjuk, mi a helytelen! Fel tudjuk ismerni a helyeset és a helytelent a végletekben, bár rendszerint nem tudjuk elég gondosan megítélni őket ahhoz, hogy ezt mondhassuk: „Ebből 5%-kal több vagy abból 5%-kal kevesebb kellene.”

Vegyük a városok nagyságának kérdését. Habár e dolgokat sem tudjuk pontosan megítélni, azt hiszem, elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy egy város nagyságának kívánatos felső határa valahol a félmillió lakos körül van. Meglehetősen világos, hogy e nagyság fölött a város már nem nyer semmit. Az olyan helyeken, mint London, Tokió vagy New York, a milliók nem adnak hozzá semmit a város valódi értékéhez, pusztán csak *irdatlan* bajokat okoznak, és az emberek lezülléséhez vezetnek. Így feltehetően az 500 000 lakosnyi nagyságrendet tekinthetjük a felső határnak. Az igazi városok alsó határának kérdését már sokkal nehezebb megítélni. A történelem legkiválóbb városai XX. századi mértékkel mérve igen kicsik voltak. A városi kultúra eszközei és intézményei kétségkívül bizonyos gazdagság felhalmozódásától függenek. Ám arra a kérdésre, hogy mekkora gazdagságnak kell felhalmozódnia, a válasz a kultúra fajtájától függ. A filozófia, a művészetek és a vallás

nagyon-nagyon kevés pénzbe kerülnek. Más, a „magas kultúra” névre igényt tartó tevékenységek – az úrkutatás vagy az ultramodern fizika – rengeteg pénzbe kerülnek, ugyanakkor némiképp távol esnek az emberek igazi szükségleteitől.

A városok helyes méretének kérdését önmagában is érdekesnek tartom, de azért is, mert felfogásom szerint ezen a ponton ragadhatjuk meg leginkább a nemzetek nagyságának kérdését is.

Az óriási méretek bálványimádása, amelyről beszéltem, talán egyike a modern technikát létrehívó okoknak, és egészen biztos, hogy e technika egyik következménye is, különösen, ami a közlekedést és a távközlést illeti. A magasan fejlett közlekedési és távközlési rendszernek van egy rendkívüli erejű hatása: talajvesztetté teszi az embereket.

Embermilliók kerekednek fel, a városi fényeket követve elhagyják a vidéki területeket és a kisvárosokat, és elvándorolnak a nagyvárosokba, ami beteges növekedéshez vezet. Vegyük az ebből a szempontból talán leginkább példaértékű országot, az Egyesült Államokat. Szociológusok tanulmányozzák „az óriásvárosok” problémáját. A nagyváros kifejezés immár nem jelent elég nagy dolgot, ezért beszélnek óriásvárosokról. Rengeteget hallani arról, hogy az Egyesült Államok népessége három hatalmas óriásváros-övezetbe tömörül: az egyik a Bostontól Washingtonig terjedő folytonosan beépített terület 60 millió lakossal, a másik Chicago körül épült, ez újabb 60 millió ember, végül a harmadik a nyugati parton a San Franciscótól San Diegóig nyúló, ismét csak folytonosan beépített terület 60 millió lakossal. Az ország többi része gyakorlatilag kiürült, elhagyatott vidéki városokkal, ahol a földet óriási traktorokkal, kombájnokkal és hatalmas mennyiségű vegyszerrel művelik meg.

Ha valaki így képzei az Egyesült Államok jövőjét, hát erre a jövőre nincs nagy szükség. Ám akár tetszik nekünk, akár nem, ez az eredménye annak, ha az emberek talajvesztetté válnak. Ez az eredménye a csodálatos munkaerő-mobilitásnak, melyet a közgazdászok mindennél többre becsülnek.

A világon mindennek saját *szervezettel* kell rendelkeznie, különben káosz uralkodik. A tömegközlekedés és a tömegkommunikáció beköszönte előtt adott volt a szervezet, mert az emberek viszonylag

helyhez kötöttek voltak. Aki vándorolni akart, megtette; erről tanúskodik az írországi szentek egész Európát bejáró áradata. Volt érintkezés, volt mobilitás, de nem volt talajvesztettség. Mára a szerkezet jórészt összeomlott, és egy-egy ország úgy néz ki, mint egy nagy teherszállító hajó, amelyen a rakomány nincs rögzítve. A hajó megbillen, az egész rakomány eldől, és a hajó elsüllyed.

Az egyik fő szerkezeti elem az emberiség számára természetesen az *állam*, és a strukturalizálódás (ha szabad ezt a kifejezést használnom) egyik fő eleme vagy eszköze a *határ*, az országhatár. Nos korábban, mielőtt még a technikai fejlődés közbeszólt volna, a határoknak elsősorban politikai és dinasztikus jelentőségük volt. A politikai hatalmat szabták meg, mert rajtuk múlott, hány embert lehet fegyverbe szólítani. A közgazdászok harcoltak az ellen, hogy az ilyen határok gazdasági korlátokká váljanak – innen a szabad kereskedelem ideológiája. Akkoriban azonban az emberek és a dolgok még nem voltak talajvesztettek, a közlekedés pedig elég drága volt ahhoz, hogy az emberek és a javak mozgása elenyésző mértékű legyen. Az iparosítást megelőző korszakban a kereskedelem nem létfontosságú javak kereskedelme volt, hanem drágakő-, nemesfém-, luxuscikk-, fűszer- és – sajnos – rabszolga-kereskedelem. Az alapvető létszükségletek kielégítését szolgáló javakat természetesen helyben kellett megtermelni. A népesség vándorlása pedig – kivéve a katasztrófák idejét – olyan személyekre korlátozódott, akiknek – például az ír szenteknek vagy a Párizsi Egyetem diákjainak – igen különleges okuk volt az utazásra.

Most viszont minden és mindenki mobilissá vált. Minden struktúrát veszély fenyeget, és minden struktúra oly mértékig *sebezhető*, mint korábban soha.

A közgazdaságtan, melynek Lord Keynes reményei szerint a fogászathoz hasonló, tisztos foglalkozássá kellett volna válnia, hirtelen mindenek között a legfontosabb terület lett. A gazdasági szabályozás szinte a kormányzatok teljes figyelmét leköti, ugyanakkor ezek egyre tehetetlenebbé válnak. A legegyszerűbb dolgokat, amelyeket még ötven évvel ezelőtt is könnyűszerrel meg lehetett tenni, többé már lehetetlen megvalósítani. Minél gazdagabb egy társadalom, annál lehetetlenebb bármilyen valamire való dolgot véghezvinni, ha az nem azonnal kifizetődő. A közgazdaságtan olyan

hűbéri hatalommá vált, amely szinte az egész külpolitikát magába szívja. Az emberek azt mondják: „Óh igen, nem szeretjük ezeket az embereket, de gazdaságilag függünk tőlük, így hát jó képet kell vágnunk.” A közgazdaságtan lassan magába szívja az etikát is, és minden emberi megfontolásnál fontosabbá válik. Nos, biztos, hogy ez beteges fejlemény, melynek természetesen több gyökere van; egyik legvilágosabban látható gyökere azonban a modern technikának a közlekedés és a távközlés területén elért nagy vívmányaiban rejlik.

Míg az emberek kényelmes logikája azt sugallja, hogy a gyors közlekedés és az azonnali távközlés a szabadság új távlatát nyitja meg (és ez néhány, jobbra triviális vonatkozásban így is van), figyelmen kívül hagyják, hogy ezek a vívmányok rombolóan is hatnak a szabadságra, mert mindent rendkívül sebezhetővé és rendkívül bizonytalanná tesznek, hacsak nem dolgozunk ki tudatos irányelveket, és nem hozunk tudatos intézkedéseket e technikai vívmányok romboló hatásának enyhítésére.

Nos, ez a romboló hatás nyilvánvalóan a *nagy* országokban a legsúlyosabb, mert, mint láttuk, a határok egyfajta „struktúrát” alakítanak ki, és egy ember számára sokkal nagyobb döntés átlépni egy határt, elszakadni a szülőföldjétől, és megpróbálni gyökeret verni egy másik földön, mint saját országa határain belül máshová költözni. Így hát a talajvesztési tényező annál nagyobb, minél nagyobb az ország, romboló hatását a gazdag és a szegény országokban egyaránt nyomon követhetjük. A gazdag országokban, amilyen az Amerikai Egyesült Államok, mint említettük, „óriásvárosok” jönnek létre. Ez egyben a „kívülrekedtek” gyorsan növekvő és egyre kezelhetetlenebb problémájához vezet; talajvesztett emberek ezek, akik sehol nem találják meg a helyüket a társadalomban. Ezzel szorosan összefügg a bűnözés, az elidegenedés, a kiábrándultság, a társadalmi csőd riasztó problémája, egészen a család szintjéig. A szegény országokban – és ismét csak a legnagyobbakban a legsúlyosabb a probléma – tömegek vándorolnak a városokba, tömegek maradnak munka nélkül; így elszivárog a vidéki területek életereje, és éhínség fenyeget. Az eredmény egy „kettős társadalom”, minden belső összetartás nélkül, a legnagyobb politikai bizonytalanságnak kitéve.

Hadd említsem példaként Peru esetét! Ötven évvel ezelőtt, az 1920-as évek elején a csendes-óceán-parti fővárosnak, Limának 175 ezer lakosa volt. Jelenlegi népessége megközelíti a 3 milliót. A valaha gyönyörű spanyol várost most nyomornegyedek lepik el, e bádogvárosok felkapaszkodnak az Andok lejtőin. De ez még nem minden. Naponta ezerszámra érkeznek emberek a vidéki övezetekből – és senki nem tudja, mit lehetne kezdeni velük. Az élet társadalmi és lélektani szerkezete a hátországba összeomlott, az emberek talajvesztetté váltak, és naponta ezerszámra érkeznek a fővárosba, hogy elfoglaljanak valami üres telket – szembeszállva a rendőrséggel, mely naponta kivonul, hogy kiverje őket onnan –, hogy felépítsék sárkunyhóikat, és munka után nézzenek. *És senki nem tudja, mit lehetne csinálni velük.* Senki nem tudja, hogyan lehet megállítani ezt az áradatot.

Képzeljük el, hogy 1864-ben Bismarck egész Dániát bekebelezte volna, nem csak egy kis részét, és azóta semmi sem történt volna! A dánok valószínűleg egy nemzeti kisebbség lennének Németországban. Talán azért küzdenének, hogy kétnyelvűvé válva megőrizték nyelvüket, miközben a hivatalos nyelv természetesen a német. Csak úgy kerülhetnék el, hogy másodrendű állampolgárokká váljanak, ha teljesen elnémetesednek. A – teljesen elnémetesedett – legbecsvágyóbb és leginkább vállalkozó kedvű dánok feltartóztathatatlanul vándorolnának dél felé a kontinensre; és mi lenne ebben az esetben Koppenhágából? Eldugott vidéki város vált volna belőle. Vagy képzeljük el Belgiumot Franciaország részeként. Mi lenne Brüsszelből? Ismét csak jelentéktelen vidéki város. Felesleges tovább fejtegetnem. Most pedig képzeljük el, hogy Dánia mint Németország része és Belgium mint Franciaország része hirtelen belépne azok sorába, akiket most kedvesen függetlenséget követelő „kisebbségeknek” neveznek! Véget nem érő heves érvelés folyna arról, hogy ezek a „nem-országok” gazdaságilag nem lehetnek életképesek, hogy a függetlenség utáni vágyuk – egy híres politikai elemző szavaival – nem egyéb, mint „ifjonti fellobbanás, politikai naivitás, talmi gazdaságelmélet és merő arcátlan opportunizmus”.

Beszélhetünk a kicsiny független országok gazdaságáról? Tárgyalhatunk olyan problémát, amely nem probléma? Nem létezik olyasmi,

hogy „az államok vagy a nemzetek életképessége”. Egyedül csak az emberek életképessége létezik: az emberek, a valódi személyek, mint te és én, akkor életképesek, ha a saját lábukon állnak, és megkeresik a kenyerüket. Nem csinálhatunk életképtelen emberekből életképeseket úgy, hogy jó sokat összerakunk belőlük egy roppant életközösségbe, és életképes emberekből sem csinálhatunk életképteleneket úgy, hogy egy nagy közösséget jó néhány kisebb, bensőségebb, összefüggőbb és kezelhetőbb csoportra hasítunk szét. Mindez tökéletesen nyilvánvaló, ezen nincs mit vitatkozni. Van, aki ezt kérdezi: mi történik, ha egy gazdag és több szegény tartományból álló ország széthull a gazdag vidék kiválása folytán? A legvalószínűbb válasz ez: semmi különös nem történik. A gazdagok továbbra is gazdagok maradnak, a szegények pedig továbbra is szegények. De mi történik akkor, ha kiválása előtt a gazdag vidék támogatta a szegényeket? Nos, akkor természetesen könnyen lehet, hogy megszűnik a támogatás. Ám a gazdagok ritkán segítenek a szegényeken, gyakoribb az, hogy kizsákmányolják őket, talán nem is annyira közvetlenül, mint inkább a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül. Az adójövedelem bizonyos fokú újraelosztásával vagy némi jótékonykodással alkalmasint kicsit elfedhetik a való helyzetet, de a legkevésbé sem akarnak különválni a szegényektől.

A szokásos eset ettől egészen eltérő; nevezetesen épp a szegény vidékek kívánnak elszakadni a gazdagoktól, és a gazdagok próbálnak ragaszkodni a korábbi helyzethez, mert tudják, hogy a szegények kizsákmányolása a saját határokon belül összehasonlíthatatlanul könnyebben megy, mint a határokon kívül. Mármost ha a szegény vidék ki akar válni, kockáztatva ezzel, hogy elveszít némi támogatást, mi a helyes magatartás?

Nem mint ha nekünk kellene eldöntenünk ezt a kérdést, de mégis, mit gondoljunk róla? Nem olyan kívánság ez, amelyet helyeselni kell, és tiszteletben kell tartani? Nem azt kívánjuk-e, hogy az emberek szabad és önálló személyekként a saját lábukon álljanak? Ez tehát ismét csak „nem-probléma”. Így hát talán azt állítanánk, hogy – mint a tapasztalatok összessége mutatja – az életképesség problémája nem is létezik. Soha senki nem mondta, hogy ha egy ország az

egész világba szeretne exportálni és a világ minden részéből importálni, ehhez be kell kebeleznie az egész világot.

És mi a helyzet a nagy belső piac feltétlen szükségességével? Ez ismét csak optikai csalódás, amennyiben a „nagy” jelentését a politikai határok fogalmával akarjuk megragadni. Mondani sem kell, hogy egy virágzó piac jobb, mint egy szegény piac, de hogy ez a piac a politikai határokon kívül vagy belül van, összességében nagyon keveset számít. Nem tudok például arról, hogy Németországnak az Egyesült Államok igen jól menő piacára irányuló nagy mennyiségű Volkswagen-exportjához előbb be kellett volna kebeleznie az Egyesült Államokat. Igen sokat számít viszont az, ha a szegény közösség vagy vidék politikailag össze van kötve a gazdag közösséggel vagy vidékkel, vagy annak uralma alá tartozik. Miért? Azért, mert egy mobilis, talajvesztett társadalomban az egyensúlyhiány törvénye sokszorta erősebb, mint az úgynevezett egyensúlytörvény. Semmi nem olyan sikeres, mint a siker, és semmi nem pang úgy, mint a pangás. A sikeres vidék elszívja az életet a sikertelentől, és ha semmi nem védi azokat az erősekkel szemben, a gyengéknek nincs esélyük; vagy megmaradnak gyengének, vagy el kell vándorolniuk, és csatlakozniuk kell az erősekhez; nem tudnak hatékonyan segíteni önmagukon.

A XX. század második felének egyik legfontosabb problémája a népesség földrajzi eloszlása, a „regionalizmus” kérdése. Regionalizmuson nem azt értem, hogy egy sor állam szabadkereskedelmi rendszerekbe tömörül, hanem ellenkező értelemben: úgy, hogy mindegyik országban az összes régió fejlődjék. Voltaképpen ma ez a legfontosabb téma a nagyobb országok ügyrendjében. A kis nemzetek nacionalizmusának jó része, valamint az önrendelkezés és az úgynevezett függetlenség iránti vágyuk csak logikus és ésszerű válasz a regionális fejlődés igényére. Különösképpen a szegény országokban a szegényeknek nincs semmi reményük, ha nem történik sikeres regionális fejlesztés: olyan fejlesztési erőfeszítés a fővároson kívül, amely magában foglalja az összes vidéki területet, ahol csak emberek élnek.

Ilyen erőfeszítés hiányában a szegények lehetséges választása csak annyi, hogy vagy megmaradnak abban a nyomorult helyzetben, amelyben vannak, vagy elvándorolnak a nagyvárosba, ahol

helyzetük még nyomorúságosabbá válik. Bizony furcsa jelenség, hogy a mai közgazdaságtan szokványos bölcsessége semmit nem tud tenni a szegények megsegítésére.

A közgazdaságtan kivétel nélkül mindig azt bizonyítja, hogy csak azok az utak járhatók, amelyek a már gazdagokat és hatalmasokat még gazdagabbakká és még hatalmasabbakká teszik. Azt bizonyítja, hogy az ipari fejlesztés csak akkor kifizetődő, ha a lehető legközelebb van a fővároshoz vagy más igen nagy városhoz, és semmiképpen nem a vidéki területeken. Azt bizonyítja, hogy a nagy projektek kivétel nélkül mindig gazdaságosabbak, mint a kicsik, továbbá azt, hogy a tőkeigényes projekteket kivétel nélkül mindig előnyben kell részesíteni a munkaerő-igényes projektekkel szemben. A gazdasági számítások, ahogy a mai közgazdaságtan alkalmazza őket, arra kényszerítik a gyáriparosokat, hogy kiküszöböljék az emberi tényezőt, mert a gépek nem követnek el hibát, míg az emberek igen. Innen az óriási erőfeszítés az automatizálásra, és az egyre nagyobb egységek létrehozásának kényszere. Ez azt jelenti, hogy azok, akik semmi egyebet nem tudnak eladni, mint a munkaerejüket, a lehető leggyengébb tárgyalópozícióban maradnak. A mai közgazdaságtan szokványos bölcsessége mellőzi a szegényeket, éppen azokat, akiknek igazán szükségük van a fejlődésre. Az óriási méretek és az automatizálás közgazdaságtana a XIX. századi feltételek és a XIX. századi gondolkodás maradványa, s mint ilyen, tökéletesen képtelen bármit is megoldani a ma valódi problémáiból. Tökéletesen új gondolkodásrendszerre van szükség, olyan rendszerre, amely nem elsősorban a javakra, hanem az emberekre figyel (a javak majd gondoskodnak magukról!). Lényegét ebben a mondatban lehetne összefoglalni: „tömegek általi termelést, nem pedig tömegtermelést”. Ugyanakkor ami a XIX. században még lehetetlen volt, az most lehetséges. Az, amit – ha nem is szükségképpen, de legalábbis érthetően – a XIX. században elhanyagoltak, most hihetetlenül sürgető. Nevezetesen az, hogy tudatosan használjuk fel hatalmas tudományos és technikai lehetőségeinket a nyomorúság és az emberi lealacsonyodás elleni harcra – arra a harcra, amely a valódi emberekkel, egyénekekkel, családokkal, kis közösségekkel áll kapcsolatban, nem pedig államokkal és más névtelen absztrakciókkal. Ez pedig olyan politikai

és szervezeti felépítést feltételez, amely lehetővé teszi a bensőségességet.

Mit jelent az, hogy demokrácia, szabadság, emberi méltóság, életszínvonal, önmegvalósítás, beteljesülés? Javakon vagy embereken múlik mindez? Természetesen embereken. De az emberek csak kicsi, áttekinthető csoportokban lehetnek önmaguk. Így hát meg kell tanulnunk olyan tagolt szerkezet fogalmaiban gondolkodni, amely kisléptékű egységek sokaságát képes kezelni. Ha a gazdasági gondolkodás ezt nem képes megragadni, akkor haszontalan. Ha nem tud túllépni végletes elvonatkoztatásain: a nemzeti jövedelmen, a növekedési rátán, a tőke/termelés hányadoson, az input-output elemzésen, a munkaerő-mobilitáson, a tőkefelhalmozáson; ha mindezeket túllépve nem tud kapcsolatot teremteni a szegénység, a kiábrándultság, az elidegenedés, a kétségbeesés, a csőd, a bűnözés, a menekülés, a stressz, a zsúfoltság, a csúfság és a szellemi halál emberi valóságaival, akkor hajítsuk sutba a közgazdaságtant, és kezdjük az egészet előlről.

Csakugyan nem elegendőek még „az idők jelei”⁵⁸ ahhoz, hogy észrevegyük: új kezdetre van szükség?

⁵⁷. A Londonban 1968 augusztusában elhangzott előadás alapján. Először megjelent: „Resurgence”. *Journal of the Fourth World*, II. kötet, 3. szám, 1968. szeptember/október.

⁵⁸². Lásd fentebb, harmadik fejezet, 2. lábjegyzet.

II. rész:
ERŐFORRÁSOK

A legnagyobb erőforrás – az oktatás

A történelem folyamán és gyakorlatilag a Föld minden részén az emberek éltek és sokasodtak, és valamilyen kultúrát teremtettek. Mindig és mindenhol megtalálták a fennmaradás módját, és képesek voltak valamit megtakarítani. Civilizációk alakultak ki, virágoztak, majd a legtöbb esetben hanyatlani kezdtek és elpusztultak. Itt nincs módunk részletesen tárgyalni, miért pusztultak el, mégis ezt mondhatjuk: nyilván valamilyen erőforrás hiányában. A legtöbb esetben ugyanazokon az alapokon új civilizációk bontakoztak ki, ami meglehetősen érthetetlen volna, ha egyszerűen csak az *anyag*i erőforrások fogytak volna el korábban. Hiszen hogyan állíthatták volna helyre önmagukat ezek az erőforrások?

A történelem – akárcsak jelenlegi tapasztalatunk – azt sugallja, hogy az elsődleges erőforrás nem a természet, hanem az ember, hogy az emberi elme jelenti minden gazdasági fejlődés kulcstényezőjét. Egyszer csak kirobban a merészség, a kezdeményezőkézség, a találékonyság, a teremtő tevékenység, és nemcsak egy, hanem egyszerre sok területen. Talán senki nem tudja megmondani, honnan eredt ez legelőször, de láthatjuk, hogyan tartja fenn önmagát, sőt, hogyan erősödik: különféle iskolák, más szóval az oktatás révén. Így hát nagyon is valóságos értelemben azt mondhatjuk, hogy az összes erőforrás közül az oktatás a leginkább létfontosságú.

Ha a nyugati civilizáció az állandó válság állapotában van, talán nem megyünk túl messzire azzal a feltevéssel, hogy valami baj lehet benne az oktatással. Biztos vagyok benne, hogy soha egyetlen civilizáció sem fordított több energiát és erőforrást a szervezett oktatásra, és ha semmi egyébben nem hiszünk is, abban egészen biztosan hiszünk, hogy az oktatás mindennek a kulcsa vagy legalábbis annak kellene lennie. Az oktatásban való hit valóban olyan erős, hogy minden egyéb problémánk általános örököséként kezeljük. Ha az atomkorszak új veszélyekkel jár, ha a génebézészet új visszaélések előtt nyit teret, ha a kommercializálódás új kísértéseket hoz – a válasz szükségképpen a több és jobb oktatásban keresendő. A modern életmód egyre bonyolultabbá válik; ez azt jelenti, hogy mindenkinek egyre magasabb képzettségre van

szüksége. Nemrégiben valaki ezt mondta: „1984-re már a legegyszerűbb embertől is elvárható lesz, hogy ne hozzák zavarba a logaritmustáblázat, a differenciál- és integrálszámítás elemi fogalmai, valamint az olyan szavak definíciói és használata, mint az elektron, a coulomb és a volt. Azonkívül nemcsak a toll, a ceruza és a vonalzó használatát kell elsajátítania, hanem a magnószalagét, az elektroncsőét és a tranzistorét is. Ezen múlik az egyének és csoportok közti érintkezés fejlődése.” Úgy tűnik, mindenekelőtt a nemzetközi helyzet követel lenyűgöző oktatási erőfeszítéseket. Ebben a kérdésben néhány évvel ezelőtt Sir (ma Lord) Charles Snow fejtette ki a klasszikus álláspontot „Rede-előadásán”⁵⁹: „Ha azt mondjuk, hogy képeznünk kell magunkat, vagy elpusztulunk; nos, a tények még nem igazolnak ennyire drámai megfogalmazást. Ha viszont azt mondjuk, hogy képeznünk kell magunkat, vagy még a mi életünkben gyors hanyatlásra számíthatunk, ez a megfogalmazás nagyjából helyes.” Lord Snow szerint az oroszok mindenkinél előbbre tartanak, és szinte behozhatatlan előnyre fognak szert tenni, „hacsak és ameddig az amerikaiak és mi nem képezzük magunkat az értelem és a képzelőerő terén egyaránt”.

Emlékeztetünk rá, hogy Lord Snow „a két kultúráról és a tudományos forradalomról” tartott előadást, és abbéli aggodalmának adott hangot, hogy „a nyugati társadalom egészének szellemi élete két egymással szemben álló csoportra tagolódik ... az egyik oldalon állnak a humán értelmiségiek ... a másikon pedig a természettudósok”. Sajnálkozik, hogy a két csoportot „a kölcsönös értetlenség szakadéka választja el egymástól”, és szeretné, ha ezt át lehetne hidalni. Egészen világos, miként kellene történnie szerinte az „áthidalásnak”. Oktatáspolitikájának célkitűzései a következők volnának: először is „annyi alfa plusz tudóst kell képezni, amennyit csak az ország képes kibocsátani magából”; másodsor „alfa szakemberek ennél jóval szélesebb rétegét”⁶⁰ kell kinevelni, akik majd a másodlagos kutatást, a magas szintű tervezést és fejlesztést végzik; harmadszor, „ezer és ezer egyéb tudóst és mérnököt kell képezni”, és végül, „olyan politikusokra, adminisztrátorokra, egy teljes közösségre lesz szükség, akik eléggé ismerik a tudományt ahhoz, hogy fogalmuk legyen róla, miről beszélnek a tudósok”. Ha a negyedik és utolsó csoport legalább annyi képzést kap, hogy

„fogalma legyen” arról, amiről a komoly emberek, a tudósok és a mérnökök beszélnek, akkor – láthatóan így véli Lord Snow – át lehet hidalni a „két kultúra” közti kölcsönös értetlenség szakadékát.

Ezek az oktatás kapcsán elhangzott gondolatok – melyek meglehetősen híven képviselik korunk eszmevilágát – azt a kényelmetlen érzést keltik az emberben, hogy az egyszerű embereknek – ideértve a politikusokat, a tisztviselőket és így tovább – nem sok hasznuk van; nem ütik meg a szintet. Mégis legalább annyi képzést kell kapniuk, hogy fogalmuk legyen róla, mi történik, tudják, miről beszélnek a tudósok – a Lord Snow által felhozott példát folytatva –, ha mondjuk a termodinamika második törvényére hivatkoznak. Kényelmetlen érzés ez, hiszen a tudósok fáradhatatlanul magyarázzák nekünk, hogy munkájuk gyümölcse „semleges”: az, hogy ezek az eredmények gazdagítják majd vagy elpusztítják az emberiséget, felhasználásukon múlik. De ki dönt a felhasználásukról? Vajon nincs semmi a tudós- és mérnökképzésben, ami képessé tenné őket az ilyen jellegű döntések meghozatalára, vagy ha igen, mi lesz a tudomány semlegességével?

Ha manapság ilyen nagy a bizalom azzal kapcsolatban, hogy az oktatás az egyszerű embereket képessé teheti a tudományos és technikai haladás által felvetett problémák kezelésére, akkor az oktatásban valami módon többnek kell lennie annál, mint ami Lord Snow szavaiból következik. A természet- és a műszaki tudományok „szakértelmet” adnak, de a „szakértelem” önmagában semmi, cél nélküli eszköz, puszta lehetőség, befejezetlen mondat. A „szakértelem” ugyanúgy nem kultúra, ahogy a zongora nem zene. Segíthet-e az oktatás abban, hogy befejezzük a mondatot, hogy a lehetőséget az ember javát szolgáló valósággá változtassuk?

Ehhez az oktatásnak először is és leginkább értékeszméket kellene közvetítenie, arra kellene megtanítania, mit kezdünk az életünkkel. Kétségkívül szükség van a szakértelem átadására is, de ennek a második helyre kell kerülnie, hiszen nyilvánvalóan meglehetősen vakmerő dolog nagy hatalmat adni az emberek kezébe anélkül, hogy tudnánk, van-e ésszerű elképzelésük arról, mit kezdjenek vele. Jelenleg nemigen férhet kétség ahhoz, hogy az emberiség egészét halálos veszély fenyegeti, és nem azért, mint ha

hiányozna a tudományos és technikai hozzáértés, hanem mert ezt többé-kevésbé destruktív módon, bölcsesség nélkül használjuk fel. A több oktatás csak akkor segíthet rajtunk, ha több bölcsesség születik belőle.

Mint mondtam, az oktatás lényege az értékek átadása, de az értékek csak akkor segítenek megtalálni utunkat az életben, ha elsajátítottuk őket; ha – úgymond – szellemi alkatunk részévé váltak. Vagyis többet jelentenek pusztá formuláknál vagy dogmatikus kijelentéseknél: általuk gondolkodunk és érzünk. Az értékek azok az eszközök, amelyekkel a világot nézzük, értelmezzük és megtapasztaljuk. Amikor gondolkozunk, nem egyszerűen csak gondolkozunk, hanem eszmékkel gondolkozunk. Elménk nem üres lap, nem *tabula rasa*. Amikor gondolkodni kezdünk, az csak úgy lehetséges, hogy elménk már telítve van mindenféle eszmével, *amelyekkel* gondolkozhatunk. Egész gyermek- és kamaszkorunk alatt – mielőtt még az öntudatos és kritikus elme cenzorként vagy őrként működni kezdene – eszmék szivárognak be elménkbe seregestül, nagy sokaságban. Azt mondhatnánk, hogy ezek az évek számunkra a sötét korszak, amikor pusztán csak örökösök vagyunk, és csak a későbbi években tanuljuk meg örökségünket rendszerezni.

Mindenekelőtt itt van a nyelv. Minden szó egy eszme. Ha az a nyelv, amely sötét korszakunk idején belénk ivódik, az angol, akkor elménk olyan eszmekészlettel rendelkezik, amely jelentős mértékig különbözik a kínai, az orosz, a német, sőt akár az amerikai angol által képviselt eszmekészlettől. A szavak mellett rögtön ott vannak az összekapcsolási szabályok, a nyelvtan, egy újabb eszmeköteg. A nyelvtan tanulmányozása annyira megigézett néhány modern filozófust, hogy azt hitték, a filozófia egészét a nyelvtan tanulmányozására lehet redukálni.

Az összes filozófus – és mások is – mindig is nagy figyelmet szentelt az eszméknek *mint a gondolkodás és a megfigyelés eredményeinek*, de a modern időkben túlságosan is kevés figyelmet fordítottak azon eszmék tanulmányozására, amelyek a gondolkodás és a megfigyelés működéséhez szükséges eszközöket szolgáltatják. A tapasztalás és a tudatos gondolkodás alapján kis eszméket könnyen ki lehet lakoltatni, de a nagyobb, egyetemesebb vagy

megfoghatatlanabb eszméket már nem mindig olyan könnyű megváltoztatni. Sőt, még tudatosítani is nehéz őket, tekintve, hogy ezek gondolkodásunknak eszközei, nem pedig eredményei – ahogy láthatjuk azt, ami rajtunk kívül van, de nem egykönnyen láthatjuk azt, amivel látunk, magát a szemet. Ám még ha tudatosítjuk is ezeket az eszméket, gyakran lehetetlen őket megítélni a köznapi tapasztalás alapján.

Gyakran megfigyelhetjük többé-kevésbé rögzült eszmék jelenlétét mások gondolkodásában – olyan eszmékét, *amelyekkel* anélkül gondolkodnak, hogy ennek tudatában lennének. Ezeket általában előítéleteknek nevezzük, ami logikailag meglehetősen pontos, hiszen ezek az eszmék pusztán csak beszivárogtak a tudatba, és semmiképpen sem átgondolt ítélet szülte őket. Csakhogy az előítélet szót többnyire nyilvánvalóan téves eszmékre alkalmazzuk, melyek mindenki számára felismerhetőek, kivéve azt, aki az előítélet rabja. A gondolkodásunk eszközeül szolgáló eszmék többsége egyáltalán nem ehhez a fajtához tartozik. Néhányukra – például azokra, amelyeket a szavak és a nyelvtan hordoznak – még csak nem is alkalmazható az igazság vagy a tévedés fogalma, mások egyáltalán nem előítéletek, hanem ítélet eredményei, ismét mások hallgatóságos feltételezések vagy előfeltevések, és gyakran igen nehéz felismerni őket.

Így hát azt állítom, hogy *eszmékkel* vagy eszmék *által* gondolkozunk, és hogy amit gondolkodásnak nevezünk, az általában előre meglévő eszmék alkalmazása egy adott helyzetre vagy tényegyüttesre. Amikor mondjuk a politikai helyzetről gondolkozunk, többé vagy kevésbé módszeresen önnön politikai eszméinket alkalmazzuk az adott helyzetre, és ezen eszmék segítségével megpróbáljuk önmagunk számára „érthetővé” tenni a helyzetet. Ugyanez történik minden egyéb esetben is. Ezen eszmék egy része értékeszme, vagyis a helyzetet saját értékeszméink fényében értékeljük.

Nos, hogy miként tapasztaljuk és értelmezzük a világot, nyilvánvalóan nagymértékben attól függ, milyen jellegű eszmékkel van telítve elménk. Ha leginkább jelentéktelen, gyöngye, felületlen és összefüggéstelen eszmékkel, akkor az élet sótlannak, érdektelennek, kicsinyesnek és kaotikusnak tűnik. Nehéz elviselni az

ebből eredő ürességérzést, és az elménkben képződött úrt túlságosan is könnyen betöltheti valami nagy, fantasztikus – politikai vagy egyéb – gondolat, mely, úgy tűnik, egyszer csak mindent megvilágít, értelmet és célt ad létezésünknek. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy ez a mai idők nagy veszélyeinek egyike.

Amikor az emberek oktatást kérnek, ezen rendszerint többet értenek puszta képzésnél, többet a tények puszta ismereténél és többet puszta időtöltésnél. Talán maguk sem tudják megfogalmazni, mit kívánnak, de azt hiszem, igazából olyan eszméket keresnek, amelyek a világot és saját életüket érthetővé teszik számukra. Ha egy dolog érthető, az ember úgy érzi, részesedik belőle, ha egy dolog érthetetlen, az embernek elidegenedett érzése támad. „Hát, nem tudom...” – halljuk az emberek szájából tehetetlen tiltakozásként az érthetetlen világgal szemben, amellyel szembe találják magukat. Ha az elme nem tudja nagyhatású eszmék tárházával – úgy is mondhatnám, szerszámosládájával – felfegyverkezve szemlélni a világot, az szükségképpen káosznak, összefüggéstelen jelenségek, értelmetlen események halmazának fog tűnni számára. A civilizáció minden jelét nélkülöző, idegen földre kivetett emberhez fog hasonlítani, akinek nincs térképe, és nem lát sem útjelző táblát, sem bármi más jelzést. Semminek semmi jelentése nincs számára, semmi nem köti le eleven érdeklődését, nincs módja rá, hogy bármit is érthetővé tegyen önmaga számára.

Minden hagyományos filozófia kísérlet arra, hogy olyan összefüggő eszmerendszert hozzon létre, amely alkalmas a világ átélésére és értelmezésére. „A filozófia a görögök felfogásában – írja Kuhn professzor – az emberi elme egyetlen, egységes erőfeszítése arra, hogy a jelek rendszerét értelmezze, és ezáltal mint egyetlenes renddel kapcsolja össze az embert a világgal, amelyen belül neki is megvan a maga helye.” A késő középkor klasszikus keresztény kultúrája a jelek igencsak teljes és bámulatosan koherens értelmezésével látta el az embert, vagyis olyan létfontosságú eszmerendszerrel, amely igen részletes képet adott az emberről, a világegyetemről és az ember helyéről a világegyetemben. Ám ez a rendszer szétesett és szilánkokra tört, az eredmény pedig fejvesztettség és elidegenedés. Senki nem fogalmazta ezt meg drámaiban, mint Kierkegaard a múlt század közepén:

„Az ember beledugja az ujját a talajba, hogy az illatáról megmondja, milyen földön jár. Beledugom ujjamat a létezésbe – nincs semmi illata. Hol vagyok? Ki vagyok? Hogyan kerültem ide? Mi ez a valami, amit világnak hívnak? Mit jelent ez a világ? Ki az, aki idecsalt engem, és most itt hagy? ... Hogyan jöttem a világra? Miért nem kérdeztek meg? ... Csak odalöktek a menetbe, mintha egy emberrablótól, egy lélekkufártól vettek volna? Honnan van bennem érdeklődés ez iránt a valóságnak nevezett óriás vállalkozás iránt? Miért kell, hogy ez érdekeljen engem? Nem szabad választás kérdése ez? És ha kénytelen vagyok részt venni benne, hol van az igazgató? ... Hova forduljak, ha panaszom van?”

Talán nincs is igazgató. Bertrand Russell azt mondja, hogy az egész világegyetem egyszerűen csak „atomok véletlenszerű összekapcsolódásának az eredője”, és azt állította, hogy azok a tudományos elméletek, amelyek erre a következtetésre vezetnek, „ha nem is minden vitán felüliek, mégis annyira közel állnak a bizonyossághoz, hogy az a filozófia, amely elveti őket, nem remélheti, hogy meg fog állni ... eztán csakis a következetes kétségbeesés szilárd talaján lehet biztonságosan felépíteni a lélek lakhelyét”. Sir Fred Hoyle csillagász arról beszél, hogy „igazán félelmetes helyzetben találjuk magunkat. Itt vagyunk ebben az egészen fantasztikus világegyetemben, és szinte semmi nyoma sincs annak, hogy létezésünknek bármilyen valódi jelentősége lenne.”

Az elidegenedés magányosságot és kétségbeesést szül, a „semmivel való találkozást”, cinizmust, üres, dacos gesztusokat, ahogy az egzisztencialista filozófia és a ma elterjedt irodalom zömében láthatjuk. Vagy pedig – mint fent említettem – hirtelen egy fanatikus tanítás lelkes elfogadásához vezet, amely a valóságot hátborzongatóan leegyszerűsítve azt hirdeti, hogy minden kérdésre választ ad. Így hát mi az elidegenedés oka? Soha nem volt győzedelmesebb a tudomány, soha nem volt tökéletesebb az ember hatalma a környezete fölött, és soha nem volt gyorsabb a haladás. Nem lehet, hogy a szakértelem hiánya okozza nemcsak a Kierkegaard-hoz hasonló vallásos gondolkodók, de még az olyan vezető matematikusok és tudósok kétségbeesését is, mint Russell és Hoyle? Szakszerűen tudunk csinálni sok dolgot, de tudjuk-e, *mit*

kell csinálnunk? Ortega y Gasset tömör megfogalmazása szerint: „Nem élhetünk emberi szinten eszmék nélkül. Rajtuk múlik, mit csinálunk. Az élet nem egyéb, mint hogy egyik dolgot tesszük a másik helyett.” Mi tehát az oktatás? Olyan eszmék átadása, amelyek az embert képessé teszik az egyik és a másik dolog közötti választásra, vagy – ismét Ortegát idézzük – arra, „hogyan olyan életet éljen, amely több értelmetlen tragédiánál vagy benső szégyennél”.

Hogyan segíthet ebben például a termodinamika második törvényének ismerete? Lord Snow-tól azt halljuk, hogy amikor tanult emberek „a tudósok műveletlenségéről” panaszkodnak, néha megkérdezi tőlük, hányan tudják közülük leírni a termodinamika második törvényét. A válasz, mint beszámol róla, rendre hideg és tagadó. „Holott – mondja – valami olyat kérdeztem tőlük, ami tudományosan egyenértékű ezzel: olvasott valamit Shakespeare-től?”

Ez a megállapítás civilizációnk alapját kezdi ki. Csak az eszmék szerszámosládája számít, amellyel, amely által, amelyen keresztül tapasztaljuk és értelmezzük a világot. A termodinamika második törvénye nem több különféle tudományos kutatásokhoz használható munkahipotézisnél. Ezzel szemben Shakespeare bármelyik műve tele van az ember *benső* fejlődésére vonatkozó legfontosabb eszmékkal, megmutatja az emberi létezés nagyságát és nyomorúságát. Hogy lehetne ez a két dolog egyenértékű? Mit mulasztok el mint emberi lény, ha sohasem hallottam a termodinamika második törvényéről? A válasz: semmit.⁶¹ És mit mulasztok el, ha nem ismerem Shakespeare-t? Hacsak a tudásomat nem merítem más forrásból, egyszerűen az életemet. Mondjuk azt a gyermekeinknek, hogy az egyik dolog ugyanolyan jó, mint a másik – emitt egy kis fizikai ismeret, amott egy kis irodalmi ismeret? Ha így cselekszünk, az atyák vétkei megbüntettetnek a fiakban harmad- és negyedíziglen, minthogy rendszeren ennyi idő szükséges ahhoz, hogy egy születő eszme elérje a teljes érettségét, amikor is betölti egy új nemzedék elméjét, s az már *általa* gondolkodik.

A tudomány nem hozhat létre eszméket, amelyek által élhetünk. Még a tudomány legnagyobb eszméi sem többek munkahipotézisnél. Hasznosak a szakirányú kutatás számára, de tökéletesen alkalmatlanok életünk irányítására vagy a világ

értelmezésére. Így hát, ha egy ember azért kíván tanulni, mert elidegenedettnek és zavarodottnak érzi magát, mert élete üresnek és értelmetlennek látszik, egyik természettudomány tanulmányozása, vagyis a „szakértelem” elsajátítása sem vezetheti el ahhoz, amit keres. E tanulmányoknak megvan a maguk értéke, amelyet egyáltalán nem szeretnék lebecsülni. Sok mindent megtudhat belőlük az ember arról, hogyan működnek a dolgok a természetben vagy a műszaki tervezésben; de semmit nem tudhat meg az élet értelméről, és semmiképpen nem gyógyíthatják ki ezek az ismeretek elidegenedéséből és rejtett kétségbeeséséből.

Hová forduljon tehát? Talán mindannak ellenére, amit a tudományos forradalomról hallott, valamint arról, hogy korunk a tudomány korszaka, az úgynevezett humán tárgyak felé forduljon. Nos itt, ha szerencsés, nagy és fontos eszmékre lelhet, és megtöltheti elméjét olyan eszmékkal, amelyekkel már gondolkodhat, és amelyeken keresztül a világ, a társadalom és saját élete is érthetővé válik. Lássuk, melyek azok a fő eszmék, amelyekkel ma valószínűleg találkozni fog. Nem kísérelhetem meg, hogy kimerítő listát állítsak össze, így hát ama hat – mindegyik esetben a XIX. századból származó – vezető eszme felsorolására szorítkozom, amely megítélésem szerint még ma is uralja a „művelt” emberek gondolatvilágát.

1. Az evolúció eszméje, mely szerint az alacsonyabb formákból valamiféle természetes és automatikus eredményként folytonosan magasabb formák fejlődnek ki. Az utóbbi körülbelül száz évben azt láthattuk, hogy ezt az eszmét kivétel nélkül a valóság minden területére alkalmazták.
2. A verseny, a természetes kiválasztódás és a legéletképesebbek fennmaradásának eszméje, mely az evolúció és a fejlődés természetes és automatikus folyamatát szándékozik megmagyarázni.
3. Az az eszme, mely szerint az emberi élet magasabb megnyilvánulásai, például a vallás, a filozófia, a művészet stb. – mindaz, amit Marx „az emberi agy fantazmagóriáinak” nevezett – pusztán csak „az anyagi életfolyamat szükségszerű kiegészítői”, a gazdasági érdekek elleplezésére és megvalósításuk elősegítésére

emelt felépítmény, miközben az emberi történelem az osztályharcok története.

4. Úgy tűnik, az emberi élet magasabb megnyilvánulásainak marxi-magyarázatával verseng a freudi magyarázat, amely a tudat alatti elme sötét mozgásaira redukálja, és főként a gyermekkor és a korai serdülőkor kielégítetlen incesztusvágái következményeiként magyarazza az emberi megnyilvánulásokat.
5. A relativizmus általános eszméje, mely tagad minden abszolútumot, felold minden normát és szabályt, az igazság eszméjének aláásásához vezet a pragmatizmusban, és még a matematikát sem hagyja érintetlenül – ez utóbbit Bertrand Russell úgy határozta meg, mint „azt a tárgyat, ahol sohasem tudjuk, miről beszélünk, sem pedig azt, hogy amit mondunk, az igaz-e”.
6. Végül a pozitívizmus győzedelmes eszméje, mely szerint csak természettudományos módszerekkel juthatunk érvényes tudáshoz, következésképpen csak az a tudás valódi, amely általánosan megfigyelhető tényeken alapszik. Más szóval, a pozitívizmust egyedül csak a „szakértelem” érdekli, és tagadja, hogy objektív tudásunk lehet bárminek az értelméről és céljáról.

Úgy gondolom, nemigen fogja senki tagadni e hat „nagy” eszme horderejét és jelentőségét. Ezek nem valami szűk látókörű empiricizmus eredményei, semmilyen mennyiségű tényszerű kutatás sem igazolhatta volna bármelyiket is. A képzelet megannyi félelmetes ugrását jelentik az ismeretlenbe és a megismerhetetlenbe. Természetesen az ugrás megfigyelt tények szerény alapjáról indul. Ezek az eszmék nem fészkelhették volna be magukat oly szilárdan az emberek elméjébe-tudatába, mint ahogy befészkelték, ha nem tartalmazzák az igazság fontos elemeit. Ugyanakkor lényegi jellemzőjük az egyetemesség iránti igény. Az evolúció mindent a maga körébe von, nemcsak az anyagi jelenségeket a *csillagködöktől a homo sapiensig*, hanem az összes értelmi jelenséget is, például a vallást vagy a nyelvet. A versenyt, a természetes kiválasztódást és az életképesebb fennmaradásának elvét nem úgy mutatják be, mint egy megfigyeléseggyüttest a sok közül, hanem mint egyetemes törvényt. Marx nem azt mondja, hogy a történelem egy részét az osztályharcok teszik ki; nem, a

„tudományos materializmus” – nem túl tudományosan – ezt a részleges megfigyelést nem kevesebbre terjeszti ki, mint „az eleddig létezett összes társadalom történetének” egészére. Freud nem elégszik meg azzal, hogy beszámoljon néhány klinikai megfigyelésről, hanem az emberi törekvések egyetemes elméletét kínálja, példának okáért azt állítja, hogy a vallás mindenestül nem egyéb, mint kényszerneurózis. A relativizmus és a pozitívizmus természetesen tisztán metafizikai tanítások, melyeknek az a sajátos és mulatságos megkülönböztető jegyük, hogy tagadják minden metafizika érvényét, beleértve önmagukat is.

Mi a közös e hat „nagy” eszmében, nem empirikus, metafizikai természetükön túl? Mindegyik azt állítja – hacsak nem tagadja egyenesen a magasabb és az alacsonyabb rendű közti megkülönböztetést –, hogy mindaz, amit korábban magasabb rendű dolognak tartottak, valójában „semmi egyéb”, mint az „alacsonyabb rendű” dolgok kifinomultabb megnyilvánulása. Ily módon az ember – a világegyetem többi részéhez hasonlóan – valójában semmi egyéb, mint atomok véletlenszerű összekapcsolódása. Az ember és a kő közti különbség alig több megtévesztő látszatonál. Az ember legmagasabb kulturális teljesítményei nem egyebek, mint leplezett gazdasági mohóság vagy a szexuális frusztrációk kiélései. Bárhogy álljon is a helyzet, értelmetlen azt mondani, hogy az embernek „magasabbra” kell törekednie, nem pedig „alacsonyabbra”, mert semmilyen érthető jelentést nem tulajdoníthatunk olyan tisztán szubjektív fogalmaknak, mint „magasabb” vagy „alacsonyabb”, a „kell” szó pedig pusztán csak a tekintélyelvű nagyvárosi hóbort jele.

A XIX. századi apák eszméi a XX. század második felében élő harmadik és negyedik nemzedéken kéretnek számon. Ezek az eszmék a kitalálók számára értelmi folyamataik eredményei voltak. Három-négy generáció múltán szerszámok és eszközök lettek belőlük, melyeken keresztül megtapasztaljuk és értelmezzük a világot. Akik új eszméket hoznak világra, azokat ritkán uralják ezek az eszmék. De eszméik a harmadik-negyedik generáció embereinek élete fölött hatalomra tesznek szert, amikor már részévé váltak annak a nyelvnek is magában foglaló nagy eszmehalmaznak, amely a „sötét korszakban” beszivárog az emberek elméjébe.

E XIX. századi eszmék a mai nyugati világban gyakorlatilag mindannyiunk elméjébe szilárdan befészkeltek magukat, tanultakéba és tanulatlanokéba egyaránt. A tanulatlan elmében még meglehetősen kuszák és homályosak, túl gyengék ahhoz, hogy a világot érthetővé tegyék. Ezért vágnak az emberek tanulásra, azaz valamire, ami kivezeti őket a kusza tudatlanság sötét erdejéből a megértés világosságára.

Már említettem, hogy a pusztán természettudományos oktatás nem képes erre, mert csak a szakértelem eszméivel foglalkozik, holott nekünk arra van szükségünk, hogy megértsük, miért olyanok a dolgok, amilyenek, és mit kezdjünk az életünkkel. Mindaz, amit egy adott tudomány tanulmányozásával elsajátítunk, mindenképpen túlságosan is sajátos és specializált a mi tágabb célkitűzéseink számára. Így hát a humán tárgyakhoz fordulunk, hogy világos képet nyerjünk korunk nagy és alapvető eszméiről. De még a bölcsészettudományokban is belegabalyodhatunk a szaktudományos megállapítások tömkelegébe, amely elménket egy sor kis eszmével tölti meg, pontosan oly célszerűtlen eszmékkel, mint amilyenekre a természettudományokban szert tehetnénk. Lehetünk azonban szerencsésebbek is (ha ez egyáltalán szerencse), és találhatunk olyan tanárt is, aki „megtisztítja elménket”, megvilágítja az eszméket – azokat a „nagy” és egyetemes eszméket, amelyek már ott vannak az elménkben –, és ily módon érthetővé teszi számunkra a világot.

Ez a folyamat már tényleg megérdemelné, hogy „oktatásnak” nevezzük. És mit nyerhetünk ebből jelenleg? Láthatjuk, hogy a világ mindennemű értelem vagy cél nélküli pusztaság, melyben az emberi tudat egy szerencsétlen kozmikus véletlen, ahol a szorongás és a kétségbeesés az egyedüli végső valóság. Ha a valódi oktatás segítségével sikerült megmászunk – Ortega szavaival – „korunk magaslatát” vagy „korunk eszméinek magaslatát”, a semmi örvényében találjuk magunkat. Úgy érezhetjük, mintha Byron szavai visszhangoznának bennünk:

„A tudás bánat, s aki legtöbbet tud,
A legmélyebben sirathatja ezt:
A Tudás Fája nem az Életé.”⁶²

Más szóval, még a bennünket korunk eszméinek magaslatára emelő humán oktatás sem képes „azt adni, amit várunk”, mert az emberek teljesen jogosan egy teljesebb életet keresnek, nem pedig a bánatot.

Mi történt? Miként lehetséges ez?

A XIX. század vezető eszméi, melyek azt hirdették, hogy leszámolnak a metafizikával, maguk is a metafizika rossz, gonosz, életromboló változatai. Halálos betegségként gyötörnek bennünket. Nem igaz, hogy a tudás bánat, de a mérgező tévedések határtalan bánatot okoznak a harmadik és negyedik nemzedéknek. A tévedések nem a tudomány tévedései, hanem a tudomány nevében fellépő filozófiái. Étienne Gilson több mint húsz évvel ezelőtt így írt:

„Ez a fejlődés semmiképpen sem volt elkerülhetetlen, de a folytonos természettudományos haladás egyre inkább valószínűvé tette. Az emberek növekvő érdeklődése a tudomány gyakorlati eredményei iránt önmagában természetes és jogos dolog volt, de hozzásegítette őket, hogy elfeledjék: a tudomány tudás, és a gyakorlati eredmények csak a tudás melléktermékei ... Még mielőtt a természettudományoknak sikerült volna bizonyító erejű magyarázatokat találniuk az anyagi világra, az emberek már kezdték megvetni az ilyen bizonyító eljárásokat nélkülöző tudományágakat, vagy pedig a természettudományok mintájára átalakítani őket. Következésképpen vagy el kellett felejtetni a metafizikát és az etikát, vagy legalábbis új, pozitív tudományokkal kellett helyettesíteni őket; mindkét eset egyet jelentett a megszüntetésükkel. Ez bizony igen veszélyes irányzat, és ezzel magyarázható, hogy jelenleg a nyugati kultúra vészhelyzetben van.”

Még az sem igaz, hogy a metafizikát és az etikát megszüntették. Éppen ellenkezőleg, semmi egyebet nem kaptunk, mint egy rossz metafizikát és egy riasztó etikát.

A történészek tudják, hogy a metafizikai tévedések halálosak lehetnek. R. G. Collingwood ezt írja:

„A görög-római civilizáció hanyatlásának patrisztikus diagnózisa ezt az eseményt egy metafizikai betegségnek tulajdonítja ... Nem a barbár támadások rombolták le a görög-római világot... Az ok metafizikai jellegű volt. Állításuk (a patrisztikus írók állítása) szerint a »pogány« világnak nem sikerült elevenen megőriznie alapvető meggyőződéseit, mert a hibás metafizikus

elemzés miatt már azt sem tudta, mik is egyáltalán ezek a meggyőződések ...
Ha a metafizika pusztán az értelem fényűzése volna, ez nem számított volna.”

E szavakat minden változtatás nélkül alkalmazhatjuk a mai civilizációra is. Már az sem egyértelmű előttünk, hogy valójában miről is vagyunk meggyőződve. Elménk így vagy úgy tele lehet a XIX. század nagy eszméivel, de szívünk akkor sem fog hinni bennük. Az elme és a szív áll háborúságban egymással, nem pedig az ész és a hit, ahogy közönségesen mondják. Eszünket egy rendkívüli, vak és esztelen hit a XIX. századtól örökölt bizarr és életromboló eszmerendszerrel elhomályosította. Az ész legfontosabb feladata, hogy visszataláljon egy ennél igazabb hithez.

Az oktatás mindaddig nem lehet segítségünkre, amíg nem ad helyet a metafizikának. Tanuljunk bár természettudományos vagy humán tárgyat, ha a tanítás nem vezet metafizikai tisztázáshoz vagy alapvető meggyőződéseink tisztázásához, nem részesítheti igazi oktatásban az embereket, következésképpen nem lehet valódi értéke a társadalom számára.

Közismert megállapítás, hogy az oktatás a túlszakosodáson bukik meg, ez azonban csak részleges és félrevezető diagnózis. A szakosodás önmagában nem hibás oktatási alapelv. Hiszen mivel lehetne felváltani? Minden fő tárgyat érintő kontárkodással? Vagy egy hosszadalmas *studium generaléval*, melynek során az emberek kénytelenek idejüket olyan tárgyak magolásával tölteni, amelyekkel nem kívánnak foglalkozni, miközben nem férhetnek hozzá ahhoz, amit tanulni szeretnének? Nem lehet ez a helyes válasz, hiszen ebből csak az a fajta szellemi ember születne, akit Newman bíboros ostromozott: „Egy szellemi ember, ahogy a világ ma elképzei őt. ... A filozófia minden tárgyköréről, minden napi ügyről van »véleménye«.” Ez a „véleménydússág” a tudatlanság jele, nem pedig tudás. – Tanítsam meg neked, mit jelent a tudás? – kérdezte Konfucius. – Amennyiben tudsz egy dolgot, akkor felismered, hogy tudod, és ha nem tudod, akkor tudod, hogy nem tudod – ez a tudás.

Nem a szakosodás a hibás, hanem az, hogy a tárgyak bemutatása általában nélkülözi a mélységet, és hiányzik belőle a metafizikai tudatosság. A tudományok tanításába nem építik be az adott tudomány előföltéveseinek, a tudományos törvények jelentésének és

jelentőségének, továbbá annak tudatos ismeretét, hogy milyen helyet foglalnak el a természettudományok az emberi gondolkodás univerzumában. Ennek eredményeként a tudomány előföltevéseit rendszerint összetévesztik a tudomány felfedezéseivel. A közgazdaságtant úgy tanítják, hogy egy csöppet sem tudatosítják: az emberi természetről vallott miféle szemlélet húzódik meg a jelenlegi közgazdasági elmélet mögött. Sok közgazdász voltaképpen maga sincs tudatában annak, hogy tanítása ilyen szemléletet feltételez, és hogy ha ez a szemlélet megváltoznék, szinte összes elméletét meg kellene változtatnia. Miként lehetséges a politikáról vallott racionális tanítás anélkül, hogy minden kérdést visszavezetnénk metafizikai gyökereihez? A politikai gondolkodás szükségképpen összezavarodik és „halandzsává” válik, ha folyamatosan elutasítjuk a vele együtt járó metafizikai és erkölcsi problémák komoly tanulmányozását. A zűrzavar immár olyan nagy, hogy jogosan vonhatjuk kétségbe sok úgynevezett humán tárgy tanításának jelentőségét az oktatásban. Az „úgynevezett” jelzőt azért tettem hozzá, mert egy tárgy, mely nem fejt ki egyértelműen az emberi természetről vallott nézetét, nehezen nevezhető humanistának.

Minden tárgy, még a legspecializáltabb is, egy középponthez kapcsolódik; olyan, mint a Napból kibocsátott megannyi sugár. A középpontot a legalapvetőbb meggyőződéseink alkotják, azok az eszmék, amelyeknek valóban hatalmukban áll irányítani bennünket. Más szóval, a középpontot a metafizika és az etika alkotja, olyan eszmék, amelyek akár tetszik, akár nem, túl vannak a tények világán. Minthogy túl vannak a tények világán, a szokásos tudományos módszerrel sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet őket. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pusztán „szubjektív” vagy „relatív” eszmék, illetve pusztán mesterséges konvenciók volnának. Meg kell felelniük a valóságnak, még ha kívül esnek is a tények világán – ami nyilvánvaló ellentmondás a mi pozitivistá gondolkodóink számára. Ha nem felelnek meg a valóságnak, akkor egy ilyen eszmerendszerhez való ragaszkodás elkerülhetetlenül szerencsétlenséghez vezet.

Az oktatás csak akkor lehet segítségünkre, ha „teljes embereket” képez. Nem az az igazán tanult ember, aki mindenből ismer egy

kicsit, de még az sem, aki az összes tárgy összes részletét ismeri (amennyiben ez egyáltalán lehetséges volna); a „teljes ember” alkalmasint egészen kevés részletes tényszerű és elméleti tudással rendelkezik (esetleg azért tartja az *Encyclopaedia Britannicát* a könyvespolcán, mert „az tudja, és akkor neki nem kell tudnia”), *de igazán érintkezik a középponttal*. Nem kételkedik alapvető meggyőződéseiben, illetve élete értelméről és céljáról vallott elképzelésében. Esetleg nem is képes mindezt szavakban kifejezni, de életvitele az érintkezés biztonságát sugallja, ami viszont lelkének benső világosságából fakad.

Megpróbálom kicsit jobban megmagyarázni, mit értek „középponton”. Minden emberi tevékenység törekvés valami után, amit jónak gondolunk. Ez nem több tautológiánál, de hozzásegít bennünket, hogy feltehessük a helyes kérdést: „jó, de kinek?”. Nos, a törekvő személy számára jó. Így hát hacsak ez a személy nem rendszerezte és hangolta össze sokrétű készletét, indítékait és vágyait, törekvései minden valószínűség szerint zűrzavarosak, ellentmondásosak, eleve kudarcra ítétek és esetleg erősen destruktívak lesznek. A „középpont” nyilvánvalóan az a hely, ahol önmaga számára olyan összefüggő eszmerendszert kell kialakítania önmagáról és a világról, amely képes szabályozni különféle törekvéseinek irányát. Ha soha nem szentelt időt arra, hogy ezt átgondolja (minthogy mindig túlságosan is el van foglalva a fontosabb dolgokkal, vagy büszke arra, hogy „szerényen” agnosztikusnak tartja magát), a középpont attól még semmiképpen sem lesz üres; telítve lesz mindazokkal a létfontosságú eszmékkel, melyek sötét korszakában így vagy úgy beszivárogtak az elméjébe. Megpróbáltam megmutatni, hogy ma nagy valószínűséggel milyen eszmék lesznek ezek: az ember földi létezése értelmének és céljának teljes tagadása, ami a teljes kétségbeesésbe taszít mindenkit, aki igazán hisz benne. Szerencsére, mint mondtam, a szív gyakran okosabb az elménél, és nem hajlandó teljes súlyukkal elfogadni ezeket. Így az ember megmenekül a kétségbeeséstől, de zűrzavarba kerül. Alapvető meggyőződései összezavarodnak, ezért cselekedetei is zavarodottak és bizonytalanok. Csak meg kellene engednie, hogy az öntudat fénye megvilágítsa a középpontot, és szembe kellene néznie azzal a kérdéssel, hogy melyek az alapvető

meggyőződése, s akkor rendet teremthetne a rendetlenség helyén. Ebből „oktatást” nyerhetne abban az értelemben, hogy kikerülhetne lelke metafizikai zűrzavarának sötétségéből.

Mindazonáltal nem hiszem, hogy ezt sikerrel megteheti mindaddig, amíg egészen tudatosan magáévá nem tesz – ha csak ideiglenesen is – néhány metafizikai eszmét, melyek szinte szöges ellentétei azoknak (a XIX. századból származó) eszméknek, amelyek befészkeltek magukat elméjébe. Három példát említek:

Míg a XIX. századi eszmék tagadják vagy elmoszák a világegyetem szintjeinek hierarchiáját, a hierarchikus rend fogalma a megértés elengedhetetlen eszköze. A „létszintek” vagy „jelentésfokozatok” felismerése nélkül nem tehetjük a világot önmagunk számára érthetővé, és a leghalványabb esélyünk sincs önnön helyzetünk meghatározására; annak meghatározására, hol helyezkedik el az ember a világegyetem rendjében. Csak ha képesek vagyunk rá, hogy a világot valamiféle létrának lássuk, és ha képesek vagyunk látni az ember helyét ezen a létrán, akkor ismerhetjük fel, hogy az ember földi életének értelmes feladata van. Talán az az ember feladata – vagy ha úgy tetszik, az ember boldogsága –, hogy lehetőségeinek magasabb szintű megvalósítását, magasabb létszintet vagy „jelentésfokozatot” érjen el, mint ami „természetes” osztályrésze. Még csak nem is tanulmányozhatjuk ezt a lehetőséget, ha nem ismerjük el a hierarchikus szerkezet létét. Amilyen mértékig a XIX. század nagy, létfontosságú eszméin keresztül értelmezzük a világot, olyan mértékig maradunk vakok ezekre a szintkülönbségekre, mert azok az eszmék elvakítanak bennünket.

Ugyanakkor mihelyt elfogadjuk a „létszintek” létezését, könnyen megérthetjük például, miért nem lehet természettudományos módszereket a politikai vagy a közgazdaságtani stúdiumokra alkalmazni, mint ahogy azt is, miért nem járnak a fizikai felfedezések filozófiai következményekkel – ahogy azt Einstein is felismerte.

Ha elfogadjuk a metafizika arisztotelészi felosztását ontológiára és episztemológiára, a létszintek létezésének tétele ontológiai tétel. Ezt most kiegészítem egy episztemológiai tétellel: gondolkodásunk természetéből következik, hogy csak ellentétekben tudunk gondolkodni.

Elég könnyű belátni, hogy életünk örökké visszatérő feladata olyan ellentétek összeegyeztetése, amelyek a logikus gondolkodás szerint nem egyeztethetők össze. A jellegzetes életproblémák megoldhatatlanok azon a létszinten, amelyen általában tartózkodunk. Miként lehet összeegyeztetni a szabadság és a fegyelem követelményét az oktatásban? A gyakorlatban számtalan anyának és tanárnak sikerül ez, de senki nem tudja leírni a megoldást. A sikert úgy érik el, hogy a helyzet megoldásához egy magasabb, az ellentéteken túl levő szinthez tartozó erőt vesznek igénybe – a szeretet hatalmát.

G. N. M. Tyrell a „divergens” és a „konvergens” kifejezések használatát javasolja a logikai okfejtéssel nem megoldható, illetve megoldható problémák elkülönítésére. Az életet divergens problémák tartják fenn, melyeket „meg kell élni”, és csak a halálban oldódnak meg. Ezzel szemben a konvergens problémák az ember leghasznosabb találmányai; a valóságban ilyenek voltaképpen nem léteznek, hanem egy absztrakciós folyamat eredményei. Ha valaki egyszer megoldotta őket, a megoldást le lehet írni, és át lehet adni másoknak, akik ezt anélkül alkalmazhatják, hogy meg kellene ismételniük a megoldáshoz szükséges szellemi erőfeszítést. Ha ez így volna az emberi viszonyokkal – a családi életben, a gazdaságban, a politikában, az oktatásban és így tovább –, nos, nemigen tudom, hogyan fejezzem be a mondatot. Nem léteznének többé emberi viszonyok, csak gépies reakciók, az élet eleven halál volna. A divergens problémák mintegy arra készítetik az embert, hogy felemelkedjen egy önmaga fölötti szintre; magasabb szintű erőket igényelnek, és így ki is kényszerítik azok megjelenését: szeretetet, szépséget, jóságot és igazságot hoznak az életünkbe. Csak e magasabb erők segítségével lehet összeegyeztetni az ellentéteket az élethelyzetekben.

A természettudományok és a matematika kizárólag konvergens problémákkal foglalkozik. Ezért építhetnek mindig a korábbi eredményekre, és minden egyes új nemzedék pontosan ott kezdheti, ahol elődei abbahagyták. Ugyanakkor súlyos árat kell fizetni azért, ha valaki kizárólag konvergens problémákkal foglalkozik; az nem közelíti, hanem eltávolítja őt az élettől.

„Egészen harmincéves koromig, vagy azon túl is – írta önéletrajzában Charles Darwin – mindenfajta költészet ... nagy örömet jelentett számomra, és már iskolásfiú koromban nagy gyönyörűségem tellett Shakespeare-ben, különösen a történelmi színművekben. Már említettem, hogy korábban a festmények meglehetősen és a zene igen nagy gyönyörűséget szereztek nekem. De most már több éve nem bírom rávenni magam, hogy akár egyetlen verssort is elolvassak; nemrégiben megpróbáltam Shakespeare-t olvasni, és olyan elviselhetetlenül unalmasnak találtam, hogy émelyegtem tőle. Egyben szinte teljesen elveszítettem érdeklődésemet a festmények és a zene iránt ... elmém mintha egyfajta géppé változott volna, mely nagy tényegyüttesekből általános törvényt őröl, ám hogy ennek miért kellett agyam azon részének elsovadásával járnia, amely a magasabb ízlést hordozza, ezt képtelen vagyok felfogni ... Ennek az ízlésnek az elvesztése a boldogság elvesztése, és lehet, hogy ártalmas az értelem, de még valószínűbben az erkölcsi tartás számára, mert elgyengíti természetünk érzelmi részét.” [63](#)

Az elszegényedés, melyet oly megrázóan írt le Darwin, egész civilizációnkat el fogja árasztani, ha megengedjük a jelenlegi irányzatoknak, hogy tovább folytassák azt, amit Gilson úgy nevez, hogy „a pozitív tudományok kiterjesztése a társadalmi tényekre”. Valamilyen „redukciós” folyamattal minden divergens problémát konvergens problémává lehet változtatni. Ennek eredménye viszont nem egyéb, mint az emberi természetet megnemesítő minden magasabb erő elvesztése, és nemcsak természetünk érzelmi részének, hanem – mint Darwin sejtette – értelmünk és erkölcsi tartásunk elgyengülése. A jelek ma már mindenütt erre vallanak.

Az élet igazi problémái – a politikában, a gazdaságban, az oktatásban, a házasságban stb. – mindig az ellentétek leküzdését, illetve azok összeegyeztetését igénylik. Ezek divergens problémák, és a szó szokásos értelmében nincs rájuk megoldás. Nem pusztán észbeli képességeinek használatát igénylik az embertől, hanem azt, hogy teljes személyiséggel elkötelezze magát. Természetesen mindig születnek ügyes recept formájában álmegoldások, de soha nem működnek sokáig, mert kivétel nélkül mindig figyelmen kívül hagyják az ellentétpár egyik felét, és így maga az emberi élet minősége marad ki belőlük. A gazdaságban az így született

megoldás biztosíthatja a szabadságot, de a tervezést nem, vagy megfordítva. Az ipari szervezeteknél biztosíthatja a fegyelmet, de a munkások részvételét az irányításban nem, vagy megfordítva. A politikában biztosíthatja a vezetést demokrácia nélkül, vagy – ismét – a demokráciát vezetés nélkül.

A divergens problémákkal való viaskodás gyakran kimerítő, gyötrő és hosszadalmas. Ezért az emberek igyekeznek elkerülni, és menekülni előle. Az elfoglalt vállalatvezető, aki egész nap divergens problémákkal foglalkozott, hazafelé menet krimi olvas vagy keresztretjvényt fejt. Aznap (is) az agyát használta, most miért nem pihenteti? A válasz: a krimi és a keresztretjvény konvergens problémákkal foglalkozik, és ez kikapcsolódás. Némi agymunkát, esetleg nehéz agymunkát igényel, de ehhez az igyekezethez és feszültséghez nem kell segítségül hívni egy magasabb szintet. Ez utóbbi a divergens problémák külön kihívása, hiszen itt összeegyeztethetetlen ellentéteket kell összeegyeztetni. És csakis ez az élet igazi anyaga.

Befejezésül nézzük meg a fogalmak harmadik osztályát, mely valójában a metafizikához tartozik, bár általában elkülönülten kezelik – az etikát.

A XIX. század leghatalmasabb eszméi, mint láttuk, tagadták, vagy legalábbis elködösítették a „létszintek” gondolatát és azt az eszmét, hogy bizonyos dolgok más dolgoknál magasabb rendűek. Ami természetesen egyet jelent az etika lerombolásával, hiszen az etika a jó és a rossz megkülönböztetésén alapszik, és azt állítja, hogy a jó magasabb rendű a rossznál. Az atyák bűnei ismét a harmadik és negyedik nemzedéken kéretnek számon, akik most azon veszik észre magukat, hogy mindenféle erkölcsi előírás nélkül nőnek fel. Azok elméje, akik kitalálták, hogy „az erkölcs csak mese”, jól el volt látva erkölcsi eszmékkal. Ám a harmadik és negyedik nemzedék elméje többé már nincs jól ellátva ilyen eszmékkal; ezzel szemben jól el van látva a XIX. században kitalált eszmékkal, nevezetesen azzal, hogy az „erkölcs csak mese”, hogy mindaz, ami „magasabb rendűnek” tűnik, valójában csak kicsinyes és közönséges dolog.

Az ebből eredő zűrzavar leírhatatlan. Mi az a vezérlő kép – ahogy a németek mondják: *Leitbild* –, amellyel összhangban a fiatalok megpróbálkozhatnak önmaguk nevelésével és oktatásával? Nincs

ilyen, vagy inkább a képek olyan kuszasága és olyan összevisszasága jelentkezik, hogy belőlük semmilyen értelmes irányelv nem származik. Az értelmiségiek, akiknek az volna a feladatuk, hogy e dolgokat rendbe rakják, idejüket annak hirdetésével töltik, hogy minden viszonylagos – vagy valami hasonlóval. Alkalmassint a legarcátlanabb cinizmussal tárgyalnak etikai kérdéseket.

Említék egy példát, melyre már korábban utaltam. Igen nagy jelentőségű, mert korunk egyik legbefolyásosabb emberétől származik, a néhai Lord Keynestől. „Még legalább további száz évig – írta – „el kell hitetnünk magunkkal és mindenkivel, hogy ami jó, az gonosz, és ami gonosz, az jó, mert a gonosz hasznos, és a jó nem az. A kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás legyenek még egy kis ideig az isteneink.”

Amikor zseniális emberek így beszélnek, nem lepődhetünk meg rajta, hogy némi zavar támad a jó és a rossz körül, aminek eredménye a mellébeszélés mindaddig, amíg nyugodt a helyzet, és ha a bűnözés egy kicsit kiéleződik. Hogy a kapzsiság, az uzsora és a gyanakvás (azaz a gazdasági biztonság) legyenek az isteneink, csak egy szellemes ötlet volt Keynes részéről; neki egészen bizonyosan nemesebb istenei voltak. De az eszme a leghatalmasabb dolog a Földön, és aligha túlzás azt állítani, hogy mostanra az általa ajánlott istenek már elfoglalták trónusukat.

Az etikában, mint annyi más területen, oktalanul és szándékosan elhagytuk nagy klasszikus-keresztény örökségünket. Sőt, még azokat a szavakat is lealacsonyítottuk, amelyek nélkül nem lehet etikáról beszélni; ilyen például az erény, a szeretet, a mértékletesség. Következésképpen tökéletesen tudatlanok, tökéletesen tanulatlanok vagyunk abban a tárgykörben, amely minden elképzelhető tárgy közül a legfontosabb. Nincsenek eszméink, melyekkel gondolkodhatnánk, következőképpen túlságosan is készségesen elhisszük, hogy az etika olyan terület, amelyből a gondolkodásnak semmi haszna. Ki tud ma bármit is a hét halálos bűnről vagy a négy sarkalatos erényről? Ki tudja akár csak megnevezni is őket? És ha úgy gondoljuk, hogy ezek a tiszteletre

méltó régi eszmék szóra sem érdekesekek, miféle új eszmék foglalták el a helyüket?

Minek kell elfoglalnia ama lélek- és életromboló metafizika helyét, melyet a XIX. századból örököltünk? A mi nemzedékünk feladata, efelől semmi kétségem, a metafizikai újjáépítés. Nem mint ha bármi újat kellene feltalálnunk; ugyanakkor nem elegendő pusztán csak visszatérni a régi megfogalmazásokhoz. Feladatunk – és minden oktatás feladata – az, hogy megértsük a mai világot, azt a világot, amelyben élünk és döntéseket hozunk.

Az oktatás problémái pusztán csak korunk legmélyebb problémáinak visszatükröződései. Nem lehet szervezéssel, igazgatással vagy pénzbefektetéssel megoldani őket, habár nem tagadom mindezek jelentőségét. Metafizikai betegségben szenvedünk, és így metafizikai gyógymódra van szükség. Az az oktatás, amely elmulasztja központi meggyőződéseink tisztázását, pusztán szakképzés vagy passzió. Hiszen központi meggyőződéseink nincsenek rendben, és mindaddig, amíg a jelenlegi metafizika-ellenes hangulat megmarad, csak egyre nagyobb lesz a rendetlenség. Az oktatás, távol attól, hogy az ember legnagyobb erőforrásának szerepét töltsse be, romboló erővé lesz a *corruptio optimi pessima*⁶⁴ elvének megfelelően.

[59.](#) Sir Robert Rede-előadás a Cambridge Egyetemen – ennek megtartása igen megtisztelő felkérés (*a ford.*).

[60.](#) „Alfa”, „alfa plusz”: Aldous Huxley *Szép új világának* kategóriái (*a ford.*).

[61.](#) *Megjegyzés*: A termodinamika második törvénye mellesleg azt mondja ki, hogy a hő önmagától nem terjedhet át egy hidegebb testről egy melegebbre – vagy egyszerűbben fogalmazva: nem melegedhetsz meg valaminél, ami hidegebb nálad. Ismerős, bár nem túl inspiráló gondolat, melyből minden alap nélkül azt az áltudományos elképzelést szűrték le, hogy a világegyetemre szükségképpen valamiféle „hőhalál” vár, amikor majd minden hőmérséklet-különbség megszűnik.

„... Hunyj ki, kurta láng!

Az élet csak egy tűnő árny, csak egy
Szegény ripacs, aki egy óra hosszat
Dúl-fúl és elnémul: egy félkegyelmű
Meséje, zengő tombolás, de semmi
Értelme nincs”

(Szabó Lőrinc fordítása) *folyt.*

Macbeth szavait idéztük, mielőtt elérte a végső csapás. Ma a tudomány tekintélyére hivatkozva mondják ugyanezt, habár ez a tudomány nagyobb győzelmeket arat, mint valaha.

[62.](#) Lord Byron: *Manfréd* I.1 (*a ford.*).

[63.](#) Charles Darwin: *Autobiography* (szerk.: Nora Barlow). William Collins Sons and Co. Ltd., London, 1958.

[64.](#) A legjobb megromlása a legrosszabb (latin – *a ford.*).

A föld helyes használata

Az anyagi erőforrások között kétségkívül a legjelentősebb a föld. Ha megnézzük, hogyan használja egy társadalom a földterületét, meglehetősen megbízható következtetésekre juthatunk e társadalom jövőjéről.

A föld hordozza a termőtalajt, a termőtalaj pedig a legváltozatosabb élőlényeket, ideértve az embert is. 1955-ben két rendkívül tapasztalt ökológus, Tom Dale és Vernon Gill Carter közreadott egy könyvet *Termőtalaj és civilizáció* címmel. E fejezet tárgya kapcsán nem tudok jobbat, mint néhány bekezdést idézni Dale és Carter könyvének elejéről:

„A civilizált ember szinte mindig képes volt ideiglenesen uralni a környezetét. Legfőbb gondjai abból eredtek, hogy ideiglenes uralmát állandónak képzelte. Önmagát »a világ urának« gondolta, miközben nem volt képes teljesen megérteni a természet törvényeit.

A civilizált és a vad ember egyaránt a természet gyermeke – nem pedig a természet ura. Ha fenn akarja tartani környezete fölötti hatalmát, cselekedeteit összhangba kell hoznia bizonyos természeti törvényekkel. Ha megpróbálja kijátszani a természet törvényeit, általában lerombolja az őt fenntartó természetes környezetet. Ha pedig környezetének állapota gyorsan romlik, civilizációja is hanyatlani kezd.

Valaki röviden így vázolta fel a történelem menetét: »A civilizált ember végigvonult a Föld színén, és pusztaságot hagyott maga mögött.« Ez a megállapítás talán némileg túlzó, de nem nélkülöz minden alapot. A civilizált ember a legtöbb földet, melyen hosszabb ideig élt, kifosztotta. Ez a fő magyarázata annak, hogy az egymást követő civilizációk miért vándoroltak át egyik helyről a másikra. Ez volt a fő oka a civilizációk hanyatlásának a régebben benépesített területeken. Legtöbbször ez volt a fő tényező a történelem menetének alakulásában.

A történészek alig-alig figyeltek fel a földhasználat jelentőségére. Úgy tűnik, nem ismerték fel, hogy a legtöbb birodalom és civilizáció sorsát nagymértékben a földhasználat módja határozta meg. Ámbár elismerik, hogy

a környezet hatást gyakorolt a történelemre, nem figyeltek fel rá, hogy az ember általában vagy megváltoztatta, vagy kifosztotta a környezetét.

Miként fosztotta ki a civilizált ember a kedvező környezetet? Leginkább azáltal, hogy felélte vagy elpusztította a természetes erőforrásokat. Kivágta vagy felégette az erdővel borított hegyoldalak és völgyek használható faanyagának nagy részét. Teljesen lelegettette és lecsupaszította az állatállományát tápláló füves pusztákat. Kiirtotta a vadállomány legnagyobb, a halállomány és más vízi élőlények nagy részét. Lehetővé tette, hogy az erózió megfossa az általa megművelt földterületet a termőtalajtól. Hagyta, hogy az így lehordott talaj eltorlaszolja a vízfolyásokat, és iszappal töltse fel víztározóit, öntözőcsatornáit és kikötőit. Sok esetben felhasználta és eltékozolta a könnyen kibányászott ércek vagy más szükséges ásványok legnagyobb részét. Ekkor vagy az történt, hogy civilizációja az általa létrehozott világ kimerülése közepette hanyatlani kezdett, vagy az, hogy átköltözött egy új földterületre. Tíz és harminc között van azon különböző civilizációk száma, amelyek a romlásnak ezt az útját járták (a szám attól függ, ki osztályozza a civilizációkat).⁶⁵

Az „ökológiai” probléma, úgy tűnik, nem olyan új, mint ahogy azt gyakran állítják. Mégis van három döntő különbség: a Föld most sokkal sűrűbben lakott, mint a korábbi időkben; általánosságban szólva nincsenek új földterületek, ahova át lehetne költözni; továbbá rendkívüli módon felgyorsult a változás üteme, különösen az utóbbi negyedszázadban.

Mindennek ellenére még ma is az az uralkodó hit, hogy bármi történt is a korábbi civilizációkkal, a mi modern nyugati civilizációnk már kiszabadult természeti függőségéből. Jellemző vélemény Eugene Rabinowitch-é, a *Bulletin of Atomic Scientists* főszerkesztőjéé:

„A Földön – mondja a *The Times* 1972. április 29-i számában – egyedül a testünkben általában megtalálható baktériumok eltűnése fenyegetheti komolyan az ember biológiai életképességét. Ami a többi állatot illeti, nincs meggyőző bizonyíték arra, hogy az emberiség nem maradhat fenn akár az egyedüli állatfajként is a Földön! Ha sikerülne kifejleszteni gazdaságos módszereket arra, hogy szervesetlen nyersanyagokból vegyi úton állítsunk elő ételeket – ami előbb vagy utóbb valószínűleg meg fog történni –, az ember

képes lehet még arra is, hogy függetlenedjen a növényektől, amelyekre mint élelemforrásokra ma még szüksége van...”

Én személyesen – és úgy sejtem, az emberiség döntő többsége is – megborzadok ettől a gondolattól (az állatok és növények nélküli környezet gondolatától). Csakhogy New York, Chicago, London vagy Tokió „városi dzsungeleinek” sok millió lakója gyakorlatilag „azoikus” környezetben nőtt fel és töltötte el egész életét (leszámítva a patkányokat, az egereket, a csótányokat és más visszataszító fajokat), és mégis fennmaradt.

Eugene Rabinowitch a fentieket nyilván „racionálisan igazolható” megállapításnak tekinti. Panaszolja, hogy az utóbbi években „sok racionálisan igazolhatatlan” dolgot írtak össze – gyakran még igen tekintélyes tudósok is – a természetes ökológiai rendszerek szentségéről, stabilitásáról és az emberi beavatkozás veszélyéről.

Mi az, hogy „racionális”, és mi az, hogy „szent”? Az ember a természet ura vagy gyermeke? Ha „gazdaságossá” válik, hogy szervesen anyagokból vegyi úton állítsanak elő ételeket – „ami előbb vagy utóbb valószínűleg bekövetkezik” –, ha függetlenek leszünk a növényektől, akkor megszakad a kapcsolat a termőtalaj és a civilizáció között. De vajon megszakad-e? Ezek a kérdések azt sejtetik, hogy „a föld helyes használata” nem gyakorlati és nem is gazdasági, hanem elsősorban metafizikai probléma, mely nyilvánvalóan a racionális gondolkodás magasabb szintjéhez tartozik, mint amit az utóbbi két idézet képvisel.

Mindig vannak dolgok, melyeket önmagukért, és vannak más dolgok, melyeket valami más cél érdekében cselekszünk. Minden társadalom egyik legfontosabb feladata, hogy különbséget tegyen a célok és a célokhoz vezető eszközök között, és hogy erről valamiféle egységes nézet és egyetértés alakuljon ki. Vajon a föld pusztán csak termelőeszköz, vagy ennél több, valamiféle önmagában való cél? Amikor „földről” beszélek, beleértem a rajta élő teremtményeket is.

Mindaz, amit pusztán csak önmaga kedvéért cselekszünk, alkalmatlan arra, hogy haszonelvű számításokat végezzünk vele kapcsolatban. A legtöbben például igyekszünk magunkat meglehetősen tisztán tartani. Miért? Pusztán higiéniai megfontolásokból? Nem, a higiéniai szempont másodlagos, a

tisztaságot önmagában való értéknek tekintjük. Nem számolgatjuk a tisztaság értékét, a gazdasági számítás szóba sem jön. Azzal lehetne érvelni, hogy mosni gazdaságtalan: időbe és pénzbe kerül, és nem termel semmit – kivéve a tisztaságot. Sok olyan tevékenység van, amely tökéletesen gazdaságtalan, mégis önmagáért üzzük. A közgazdászok könnyen elintézik ezeket: minden emberi tevékenység, melyet „termelés” címszó alatt végzünk, gazdasági számítások tárgya lehet, és bármi, amit a „fogyasztás” címszó alatt, kívül esik az ilyen számításokon. Ám a való élet makacsul ellenáll ennek az osztályozásnak, mert az ember mint termelő és az ember mint fogyasztó valójában ugyanaz az ember, aki mindig *egyszerre* termel és fogyaszt. Még a gyárban dolgozó munkás is fogyaszt némi „kényelmet”, ezt közönségesen „munkafeltételeknek” hívják, és megfelelő „kényelem” hiányában nem tud – vagy nem hajlandó – tovább dolgozni. S fordítva, a vizet és szappant fogyasztó emberről is mondhatjuk azt, hogy tisztaságot termel.

Azért termelünk, hogy mint „fogyasztók” megengedhessünk magunknak némi kényelmet és komfortot. Mindazonáltal, ha valaki ugyanezt a kényelmet és komfortot igényelné, miközben a „termelésben” dolgozik, azt a választ kapná, hogy ez nem volna gazdaságos, nem volna hatékony, s a társadalom nem engedheti meg magának ezt a gazdaságtalanságot. Más szóval, minden azon múlik, hogy a termelő ember vagy a fogyasztó ember cselekszi-e. Ha a termelő ember első osztályon utazik, vagy luxuskocsit használ, pénzkidobásnak tartják. De ha ugyanez az ember másik mivoltában, mint fogyasztó csinálja ugyanezt, a magas életszínvonal jelének tekintik.

Sehol nem szembeszökőbb ez a kettősség, mint a földhasználattal kapcsolatban. A gazdálkodót egyszerűen termelőnek tekintik, akinek minden lehetséges úton-módon csökkentenie kell a költségeit és növelnie a hatékonyságát, még ha ezzel rombolja is – a fogyasztó ember számára – a talaj egészségét és a táj szépségét, s még akkor is, ha ennek végkövetkezménye a föld elnéptelenedése és a városok túlszűfolttsága. Vannak ma olyan nagybani gazdálkodók, kertészek, élelmiszergyártók és gyümölcstermelők, akiknek soha nem jutna eszébe, hogy saját termékükből bármit is fogyasszanak. – Szerencsére – mondják – elegendő pénzünk van hozzá, hogy

megengedhessük magunknak azon termékek megvásárlását, amelyeket organikus módszerekkel, mérgek nélkül termeltek. – Ha megkérdezzük tőlük, ők maguk miért nem organikus módszereket alkalmaznak, miért nem kerülnek el a mérgező anyagok használatát, azt válaszolják, hogy ezt nem engedhetik meg maguknak. Egy dolog az, amit a termelő ember megengedhet magának, és egészen más dolog az, amit a fogyasztó ember megengedhet magának. Minthogy azonban a kettő egy és ugyanaz az ember, az a kérdés, hogy az ember – vagy a társadalom – mit engedhet meg valóban magának, véget nem érő zűrzavart szül.

Mindaddig nincs menekülés e zűrzavarból, amíg a földet és a rajta élő teremtményeket *pusztán csak* „termelési tényezőknak” tekintjük. Természetesen termelési tényezők, vagyis a cél elérését szolgáló eszközök, de ez nem elsődleges, hanem csak másodlagos természetű. Mindenekelőtt önmagukban való célok, metagazdasági természetűek, és következésképpen racionálisan igazolható és tényszerű kijelentés azt mondani, hogy bizonyos értelemben szentek. Nem az ember alkotta őket, így részéről irracionális dolog, ha azokkal a dolgokkal, amelyeket nem ő alkotott és nem is tud megalkotni, s ha egyszer tönkretette őket, nem tud újjáteremteni, ugyanolyan módon és szellemben bánik, mint ahogy a saját alkotásával jogában áll bánni.

A magasabb rendű állatoknak hasznosságuk miatt gazdasági értékük van, ám önmagukban metagazdasági értékkel is rendelkeznek. Ha van egy autóm, amely emberi alkotás, egészen jogosan érvelhetek amellett, hogy használatának legjobb módja az, ha egyáltalán nem törődöm a karbantartásával, és addig hajtom, amíg tönkre nem megy. Elképzelhető, hogy kiszámítottam, ez a leggazdaságosabb használati mód. Ha a számítás pontos, senki nem bírálhat engem azért, mert ennek megfelelően cselekszem, hiszen egy olyan emberi alkotásban, amilyen a kocsis, nincsen semmi szent. Ha viszont van egy állatom – legyen az akár csak egy borjú vagy egy tyúk –, egy élő és érző teremtmény, jogomban áll-e úgy bánni vele, mintha csupán csak használati eszköz volna? Jogom van-e addig „hajtani”, amíg elpusztul?

Semmi haszna az ilyen kérdésekre tudományos választ keresni. Ezek metafizikai, nem tudományos kérdések. Metafizikai tévedés –

mely alkalmasint a legsúlyosabb gyakorlati következményekkel jár –, ha hasznosságuk alapján egyenlőségjelet teszünk az „autó” és az „állat” közé, és nem ismerjük fel a köztük lévő legalapvetőbb különbséget, a „létszintek” különbségét. A mai vallástalan korszak gúnyos megvetéssel néz a megszentelt kijelentésekre, melyek által a vallás hozzásegítette elődeinket a metafizikai igazságok megértéséhez. „És vevé az Úristen az embert, és helyezteté őt az Éden kertjébe” – nem azért, hogy tétlenkedjen, hanem „hogymívelje és őrizze azt”. És egyben uralmat adott neki „a tenger halain, az ég madarain és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon”. Amikor megteremtette a „szárazföldi vadakat nemük szerint, a barmokat nemük szerint és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokat nemük szerint”, látta, hogy ez „jó”. Amikor viszont már mindazt látta, amit teremtett, ahogy ma mondjuk, az egész bioszférát, így szólt: „íme, igen jó”. Legmagasabb rendű teremtménye, az ember „uralmat” kapott, nem pedig jogot arra, hogy zsarnokoskodjon, hogy romboljon és irtson. Semmi értelme emberi méltóságról beszélni, ha nem fogadjuk el, hogy *noblesse oblige* (a nemesség kötelez). Ha az ember méltatlanul bánt az állatokkal, különösképpen azokkal, amelyeket már régóta házasított, azt mindig minden hagyomány szörnyű és végtelenül veszélyes dolognak tartotta. Sem a mi történelmünkben, sem bárki máséban soha nem olvashatunk olyan bölcsekről vagy szent emberekről, akik kegyetlenek voltak az állatokkal, vagy akik *pusztán csak* használati eszköznek tekintették őket. Ezzel szemben megszámlálhatatlan legenda és mese köti össze a szentséget és a boldogságot az alacsonyabb rendű teremtmény iránti szeretetteljes bánásmóddal.

Érdekes megjegyezni, hogy a modern embernek a tudomány nevében azt tanítják: ő valójában *pusztán csak* egy csupasz majom, sőt, esetleg csak atomok véletlenszerű összekapcsolódása. – Immár definiálni tudjuk az embert – mondja Joshua Ledenberg professzor. – Genotípusa szerint legalábbis nem egyéb, mint szén-, hidrogén-, oxigén-, nitrogén- és foszforatomokból álló molekulák sajátos, hatlábnyi együttese.⁶⁶

Minthogy a modern embernek ilyen „szerény” véleménye van önmagáról, még „szerényebb” véleménye van a szükségleteit szolgáló állatokról, és úgy bánik velük, mintha gépek volnának. Más,

kevésbé okos – vagy csak kevésbé romlott? – embereknek más a felfogásuk. H. Fielding Hall burmai beszámolója szerint:

„Számára (a burmai ember számára) az ember ember, az állat állat, és az ember messze magasabb rendű. Ebből azonban nem azt a következtetést vonja le, hogy az embert felsőbbrendűsége feljogosítja arra, hogy rosszul bánjon az állatokkal, vagy megölje őket. Éppen ellenkezőleg. Minthogy az ember ennyivel magasabb rendű az állatnál, a lehető legnagyobb gondoskodást tanúsíthatja, és köteles is tanúsítani az állatok iránt. A lehető legnagyobb együttérzéssel kell lennie irántuk, minden lehetséges módon jónak kell lennie hozzájuk. A burmai ember jelszava ez lehetne: *noblesse oblige* (a nemesség kötelez). A kifejezést nem ismeri, de jelentését igen.”⁶⁷

A *Példabeszédekben* azt olvassuk, hogy az igaz ember gondját viseli állatainak, de a gonosznak szíve könyörtelen.⁶⁸

Aquinói Szent Tamás pedig ezt írja: „Nyilvánvaló, hogy ha az ember együttérző szeretettel viseltetik az állatok iránt, annál inkább hajlik arra is, hogy együttérezzen a felebarátjával.” Soha senki nem tette fel a kérdést, megengedheti-e magának, hogy e meggyőződése szerint éljen. Az értékek, az önmagukban való célok szintjén a „megengedhetem-e magamnak” kérdése nem létezik.

Ami igaz a földön élő állatokra, az az érzelgősség legkisebb gyanúja nélkül ugyanúgy igaz magára a földre is. Ámbár a tudatlanság és a mohóság újra meg újra oly mértékben elpusztította a talaj termékenységét, hogy emiatt egész civilizációk omlottak össze, soha nem létezett olyan hagyományos tanítás, amely ne ismerte volna fel „a jótékony föld” metagazdasági értékét és jelentőségét. Ahol pedig ezt a tanítást megfogadták, nemcsak a mezőgazdaság, de vele együtt a civilizáció összes egyéb tényezője is egészséges volt és virágzott. És megfordítva: ahol az emberek azt képzelték, „nem engedhetik meg maguknak”, hogy a talajra vigyázzanak, és munkájukat a természethez igazítsák ahelyett, hogy ellene fordítsák, a talaj ebből eredő megbetegedése a civilizáció összes többi tényezőjét is kivétel nélkül megbetegítette.

Korunkban a talajt – és ezáltal nemcsak a mezőgazdaságot, hanem magát a civilizációt – fenyegető fő veszély abból ered, hogy a város lakó ember elhatározta: az ipar elveit fogja alkalmazni a

mezőgazdaságra. Aligha találhatnánk jellegzetesebb képviselőt eme irányzat bemutatására, mint dr. Sicco L. Mansholtot, aki az Európai Gazdasági Közösség alelnökeként kidolgozta „az európai mezőgazdaság Mansholt-tervét”. Szerinte a gazdálkodók „olyan társadalmi csoportot alkotnak, amely még nem fogta fel a társadalomban zajló gyors változásokat”. Legtöbbjüknek ott kellene hagynia a gazdálkodást, és ipari munkát kellene vállalnia a városokban, mert „a gyári és építőmunkások, valamint az irányításban dolgozók már most ötnapos munkahétben dolgoznak, és évente két hét szabadságuk van. Elképzelhető, hogy nemsokára bevezetik a négynapos munkahetet és az évenkénti négy hét szabadságot”. A gazdálkodó pedig *„arra van kárhóztatva, hogy hétnapos munkahétben dolgozzék, mivel még nem találták fel az ötnapos tehenet, és egyáltalán nem mehet szabadságra”*⁶⁹. Mindezek alapján a Mansholt-terv arra szolgál, hogy a sok kis családi gazdaságot az emberileg lehetséges legrövidebb idő alatt egy-egy nagy mezőgazdasági egységbe tömörítse, mely úgy működik, mintha gyár volna, és hogy az Európai Közösség mezőgazdasági népességét a lehető legkisebbre szorítsa vissza. Segélyt is adnának, „úgy az idősebb, mint a fiatalabb gazdálkodók számára, mely lehetővé tenné, hogy elhagyják a mezőgazdaságot”.⁷⁰

A Mansholt-terv kapcsán a mezőgazdaságról általában úgy beszélnek, mint Európa egyik iparágáról. Felmerül a kérdés, vajon a mezőgazdaság voltaképpen iparágának tekinthető-e, vagy esetleg valami *lényegileg* különböző dolognak. Tekintettel arra, hogy ez egy metafizikai – vagy meta-gazdaságtani – kérdés, nem meglepő, hogy a közgazdászok még sohasem vetették fel.

A mezőgazdaság „alapelve” abban áll, hogy élettelen, vagyis élőlényekkel dolgozik. Termékei életfolyamatok eredményei, és termelőeszköze az élő talaj. Egy köbcéntiméter termőtalajban több milliárd élő organizmus található. Teljes feltárásuk messze meghaladja az ember képességeit. Ezzel szemben a modern ipar „alapelve” az, hogy emberek által kitalált folyamatokat használ fel, melyek csak akkor működnek megbízhatóan, ha emberek által kitalált élettelen anyagokra alkalmazzák őket. Az ipar eszményképe az élő anyagok kiküszöbölése. Az ember alkotta anyagokat többre

becsülik a természetes anyagoknál, mert mérték szerint lehet előállítani őket, s minőségük tökéletesen ellenőrizhető. Az ember alkotta gépek megbízhatóbban és kiszámíthatóbban dolgoznak, mint az olyan élőlények, mint az ember. Az ipar eszményképe az élő tényező kiküszöbölése, ideértve még az emberi tényezőt is – annyira, hogy a termelőfolyamat teljesen a gépek dolga legyen. Alfred North Whiteheadhez hasonlóan, aki szerint az élet „a világegyetem önmagát ismétlő gépezete elleni támadás”, a modern ipart is úgy határozhatjuk meg, mint „támadást az élő természet – beleértve az embert is – kiszámíthatatlansága, pontatlansága, egyetemes szeszélyessége és makacssága ellen”.

Más szóval, kétségtelen, hogy a mezőgazdaság és az ipar „alapelvei” nemhogy nem összeegyeztethetők egymással, hanem egymás ellentétei. A való életet az ellentétek összeegyeztethetetlenségéből fakadó feszültségek alkotják, és az ellentétpárok mindkét tagjára szükség van. Ahogy az élet értelmetlen volna a halál nélkül, ugyanúgy a mezőgazdaság is értelmezhetetlen volna ipar nélkül. Mégis igaz az, hogy a mezőgazdaság az elsődleges, az ipar pedig másodlagos, ami azt jelenti, hogy ipar nélkül tovább folyhat az emberi élet, de mezőgazdaság nélkül nem. Ugyanakkor az emberi életnek a civilizáció szintjén a két alapelv *egyensúlyára* van szüksége, és ha az emberek nem ismerik fel a mezőgazdaság és az ipar közti *lényegi* különbséget – márpedig ez olyan nagy, mint az életet a haláltól elválasztó különbség –, és a mezőgazdaságot iparágként próbálják kezelni, akkor ez az egyensúly elkerülhetetlenül felborul.

Az érv, mellyel ezt a próbálkozást alátámasztják, természetesen ismert. Nemzetközileg elismert szakértők egy csoportja röviden így fogalmazta ezt meg *Az európai mezőgazdaság jövője* című írásban:

„A világ különböző részei az eltérő éghajlat, a talajminőség és munkaerőköltségek miatt nagymértékben különböző adottságokkal rendelkeznek egy-egy sajátos termék megtermeléséhez. Az összes ország nyerne rajta, ha megfelelő munkamegosztással lehetővé tennénk, hogy termelőkapacitásukat a számukra legtermelékenyebb mezőgazdasági műveletekre összpontosítsák. Ennek eredményeként nőne a mezőgazdaság jövedelme, és csökkennének az egész gazdaság, különösen az ipar

költségei. A mezőgazdasági protekcionizmusra semmilyen alapvető igazolás nem található.”⁷¹

Ha ez így volna, tökéletesen érthetetlen lenne, hogy a történelem folyamán a mezőgazdasági protekcionizmus nem a kivételt jelentette, hanem a szabályt. Miért van az, hogy a legtöbb ország többnyire nem hajlandó learatni a fenti, oly igen egyszerű előírás követéséből fakadó gyümölcsöket? Pontosan azért, mert „a mezőgazdasági vállalkozásokban” többről van szó, mint jövedelemtermelésről és költségcsökkentésről: az ember és a természet viszonyáról van itt szó, a társadalom egész életviteléről, az ember egészségéről, boldogságáról és harmóniájáról, valamint környezetének szépségéről. Ha a szakértők mindezt kihagyják megfontolásaikból, magát az embert hagyják ki – még ha a mi szakértőink mintegy utólagosan megpróbálják is figyelembe venni őt, amikor azt hangoztatják, hogy a közösségnek fizetnie kell politikája „társadalmi következményeiért”. „A Mansholt-terv – mondják a szakértők – merész kezdeményezés. Egy alapvető elv elfogadásán alapszik: a mezőgazdasági jövedelmet csak akkor lehet fenntartani, ha meggyorsítjuk a mezőgazdasági népesség csökkenését, és ha a gazdaságok minél gyorsabban a gazdaságosság szempontjából életképes méretre növekednek.”⁷² És ismét: „A mezőgazdaság, legalábbis Európában, lényegében élelmiszer-termeléssel foglalkozik... Köztudott dolog, hogy a reáljövedelem növekedésével az élelmiszerek iránti igény csak viszonylag lassan nő. Következésképpen a mezőgazdasági jövedelmek az ipari jövedelmekkel összehasonlítva lassabban növekednek, és csak úgy lehet fenntartani az egy főre jutó jövedelemnek az iparéhoz hasonló növekedési ütemét, ha a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma ennek megfelelő ütemben csökken... Úgy tűnik, nem kerülhető ki a következtetés: a fejlett országokban fennálló normális körülmények mellett a közösség a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelenlegi létszámának mindössze egyharmadával is képes lenne igényeit kielégíteni.”⁷³

Nem létezhet komoly kivétel ezek alól a megállapítások alól, ha elfogadjuk – ahogy a szakértők is elfogadták – a legdurvább materializmus metafizikai álláspontját, mely szerint az emberi

cselekedetek végső ismérve a pénzben kifejezhető költség és jövedelem, és az *élővilágnak nincs nagyobb jelentősége, mint egy kiaknázandó kőbányának.*

Ugyanakkor, messzebről szemlélve, a földet megfizethetetlen kincsnek látjuk, melynek „mívelése és őrzése” az ember feladata és boldogsága. Azt mondhatjuk, hogy a földdel való emberi bánásmódot három célnak kell meghatározni: az egészségnek, a szépségnek és a maradandóságnak. Ekkor a negyedik cél – az egyetlen, amelyet a szakértők elfogadnak –, vagyis a termelékenység önmagától, szinte az előzőek melléktermékeként fog megvalósulni.

A durva materialista látásmód szerint a mezőgazdaság „lényegileg élelmiszer-termeléssel foglalkozik”. Ha nagyobb távlatból nézzük, a mezőgazdaságnak legalább három feladatot kell teljesítenie:

- az embert állandó érintkezésben kell tartania az élő természettel, melynek ő maga rendkívül sebezhető része, és az is marad;
- emberarcúvá kell formálnia és meg kell nemesítenie az ember tágabb környezetét; és
- meg kell termelnie azokat az élelmiszereket és egyéb anyagokat, amelyekre az emberhez méltó élethez szükség van.

Nem hiszem, hogy annak a civilizációnak, amely e három feladat közül csak a harmadikat ismeri el – és ezt olyan könyörtelenséggel és erőszakossággal hajszolja, hogy a másik két feladat teljesítését nem egyszerűen csak elhanyagolja, de módszeresen meg is hiúsítja –, bármi esélye lenne a hosszú távú fennmaradásra.

Ma büszkék vagyunk arra, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya egészen alacsony szintre csökkent, és még tovább csökken. Nagy-Britannia saját élelmiszer-szükségletének körülbelül 60%-át maga termeli meg, miközben dolgozó népességének mindössze 3%-a dolgozik a gazdaságokban. Az Egyesült Államokban az I. világháború végén a nemzet dolgozó népességének még 27%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság, a II. világháború végén viszont ez az arány már csak 14% volt, az 1971. évi becslés pedig mindössze 4,4%-ot mutat. A mezőgazdaságban foglalkoztatott munkások arányának csökkenését általában összefüggésbe hozzák a földek tömeges

elhagyásával és a városok felvirágzásával. De idézzük Lewis Herbert:

„A nagyvárosi élet lelkileg, gazdaságilag és biológiailag csődbe van. Sok millió ember beismerte ezt a csődöt, és a lábával szavazott; összeszedte a holmiját és elköltözött. Ha nem is voltak képesek megszakítani a kapcsolatot a nagyvárossal, legalább megpróbálták. Társadalmi tünetként ez az erőfeszítés igen jelentős.”⁷⁴

A hatalmas modern városokban – mondja Herber – a város lakó elszigeteltebb, mint vidéki ősei voltak:

„A modern világvárosok lakói olyan fokú névtelenségbe, társadalmi atomizáltságba és szellemi elszigeteltségbe jutottak, amely gyakorlatilag példa nélkül áll az emberi történelemben.”⁷⁵

Így hát mit csinál? Megpróbál kikeveredni az alvóvárosokba, és ingázóvá válik. Minthogy a vidéki kultúra csődbe ment, a vidékiek menekülnek a földről, s minthogy a nagyvárosi élet egyre inkább csődbe megy, a városiak menekülnek a városokból. „Senki nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy ne cselekedjék gazdaságosan” – mondja dr. Mansholt⁷⁶, aminek eredményeként az élet mindenütt mindenki számára egyre elviselhetetlenebbé válik, kivéve a nagyon gazdagokat.

Egyetértek Herber állításával, mely szerint „az ember kiengesztelődése a természeti világgal immár nemcsak kívánatos dolog, hanem kényszerű szükség”. És ezt nem lehet turizmussal, kirándulásokkal vagy más szabadidős tevékenységekkel elérni, hanem csakis a mezőgazdaság szerkezetének megváltoztatásával, mégpedig a dr. Mansholt által ajánlottal és a fent idézett szakértők által támogatottal éppen ellenkező irányba. Ahelyett hogy azt kutatnánk, hogyan lehet meggyorsítani az elvándorlást a mezőgazdaságból, olyan intézkedéseket kellene hoznunk, amelyek helyreállítják a vidéki kultúrát, lehetővé teszik, hogy emberek nagyobb tömegei nyereségesen művelhessék a földet akár egész, akár részmunkaidőben, és minden földművelő tevékenységüket az egészség, a szépség és a maradandóság hármasságára irányítsák.

A mezőgazdaság társadalmi szerkezete, melyet a nagyarányú gépesítés és az erős kemizálás hozott létre – és amely általános vélemény szerint ezektől nyeri létjogosultságát –, lehetetlenné teszi, hogy az ember igazi kapcsolatban maradjon az élő természettel. Az ilyen mezőgazdaság valójában mindenestül az erőszakkal, elidegenedéssel és környezetpusztítással járó, legveszélyesebb modern tendenciákat támogatja. Az egészség, a szépség és a maradandóság még csak tiszteletre méltó beszédtemáknak sem tekinthetők, és ez csak újabb példa az emberi értékek – és velük maga az ember – semmibe vételére, ami az ökonomizmus bálványimádásának elkerülhetetlen következménye.

Ha „a szépség az igazság ragyogása”, a mezőgazdaság csak akkor töltheti be második feladatát, vagyis akkor teheti emberarcúvá és nemesítheti meg az ember szélesebb környezetét, ha hűségesen és állhatatosan ragaszkodik a természet élő folyamatai által feltárt igazságokhoz. Az egyik a körforgás törvénye, a másik a változatosságé (szemben mindenfajta monokultúrával) a harmadik a decentralizálásé, mely azt jelenti, hogy bizonyos fokig még azoknak az egészen kis jelentőségű erőforrásoknak is hasznát lehet venni, amelyeket semmiképpen nem volna ésszerű nagy távolságra szállítani. A dolgok menete és a szakértők javaslata ezúttal is ezzel homlokegyenest ellenkező irányba mutat – a mezőgazdaság iparosítása és elszemélytelenítése a központosítás és a specializáció irányába, mindenféle anyagi pazarlás felé, amely munkaerő-megtakarítást ígér. Következésképpen az ember mezőgazdasági tevékenysége nemhogy nem teszi emberarcúvá, és nem nemesíti meg a tágabb környezetet, hanem a sivárságot teszi szabállyá, vagy éppen a csúfságot honosítja meg.

És mindez azért történik, mert a termelő ember nem engedheti meg magának „azt a fényűzést, hogy ne cselekedjék gazdaságosan”, következésképpen nem termelheti meg azokat a feltétlenül szükséges „fényűzési” cikkeket – például az egészséget, a szépséget és a maradandóságot –, amelyekre a fogyasztó ember minden egyébnél jobban vágyakozik. Ez túl sokba kerülne, és minél gazdagabbak leszünk, annál kevesebbet „engedhetünk meg magunknak”. A fent említett szakértők számításai szerint a mezőgazdaságnak juttatott támogatás „terhe” az Európai

Közösségben „csaknem a bruttó nemzeti termék 3%-át” teszi ki, ami szerintük „messze nem elhanyagolható” arány. Az ember azt gondolná, hogy a bruttó nemzeti termék több mint 3%-os évenkénti növekedési üteme mellett ez a „teher” minden nehézség nélkül elviselhető, de a szakértők arra hívják fel a figyelmünket, hogy „a nemzeti erőforrásokat nagymértékben a személyes fogyasztás, a beruházás és a közszolgáltatások kötik le... Ha az erőforrások ilyen jelentős hányadát használjuk fel hanyatló vállalkozások életben tartására, akár a mezőgazdaságban, akár az iparban, a Közösség elszalasztja az alkalmat”, hogy e területeket „a szükséges mértékben fejlessze”.¹⁷

Mi sem világosabb ennél. Ha a mezőgazdaság nem fizetődik ki, akkor „hanyatló vállalkozás”. Miért kellene akkor életben tartani? Ami a földet illeti, nincs szó „szükséges mértékű fejlesztésről”. Ez csak a gazdálkodó jövedelmére vonatkozik, amit viszont úgy lehet elérni, ha kevesebb a gazdálkodó. Ez az élő természettől elidegenedett városiak filozófiája, aki a saját értékrendjét próbálja elfogadtatni, amikor közgazdasági kifejezések segítségével bizonygatja, hogy semmilyen más értékrendet „nem engedhetünk meg magunknak”. Valójában minden társadalom megengedheti magának, hogy törődjön a földjével, és folyamatosan egészségesnek és szépnek őrizze meg. Nincsenek technikai nehézségek, és nem hiányzik a kellő tudás sem. Ha prioritásokról van szó, nem szükséges megkérdezni a gazdasági szakértőket. Túlságosan sokat tudunk ma már az ökológiáról ahhoz, hogy bármi mentségünk legyen a föld és az állatok kezelésében, az élelem raktározásában, az élelmiszerfeldolgozásban és az okatlan urbanizációban jelenleg folyó számos visszaélésre. Ha mindezt megengedjük, az nem a szegénység miatt van, nem azért, mintha nem engedhetnénk meg magunknak, hogy leállítsuk őket, hanem amiatt, hogy társadalomként nem rendelkezünk azzal a szilárd alappal, amelyet bármely metagazdasági értékben való hit jelent. Ahol pedig nincs ilyen hit, ott annak helyét a gazdasági számítások veszik át. Ez elkerülhetetlen. Hiszen hogyan is lehetne másként? A természet, mint mondják, irtózik az ürességtől, és ahol a rendelkezésre álló „szellemi teret” nem tölti be valami magasabb ösztönzés, ott szükségképpen valami

alacsonyabb fogja ezt betölteni: az a kicsinyes, alantas, számító életszemlélet, amely a gazdasági számításokban racionalizálódik.

Semmi kétségem, hogy a föld és a rajta élő állatok iránti szívtelen magatartás szorosan összefügg egy sor egyéb magatartásformával, és azok hű kifejezője. Ezek a magatartásformák szülik a gyors változás iránti fanatikus lelkesedést és a – technikai, szervezeti, kémiai, biológiai és így tovább – újdonságok iránti rajongást, amely ezeket már jóval előbb alkalmazni kívánja, mintsem akár haloványan is megértettük volna, használatuk milyen hosszú távú következményekkel járhat. Abban az egyszerű kérdésben, miképpen bánunk a földdel, az ember melletti legbecsesebb erőforrásunkkal, egész életmódunk benne foglaltatik, és addig amíg a földdel kapcsolatos magatartásunk valóban megváltozik, még rengeteg filozófiai, hogy ne mondjam, vallásos változásra lenne szükség. Nem az a kérdés, mit engedhetünk meg magunknak, hanem az, miként választjuk meg, hogy mire költjük a pénzünket. Ha vissza tudnánk térni a metagazdasági értékek nagylelkű elismeréséhez, országainkban a tájak ismét egészségesek és szépek lennének, az emberek visszanyernék emberi méltóságukat, az olyan ember méltóságát, aki tudja, hogy magasabb rendű az állatoknál, de sohasem felejtje el, hogy *noblesse oblige*.

- [65.](#) Tom Dale és Vernon Gill Carter: *Topsoil and Civilization*. University of Oklahoma Press, Norman, 1955.
- [66.](#) *Man and His Future* (szerk.: Gordon Wolstenholme). Ciba Foundation, J. and A. Churchill Ltd., London, 1963.
- [67.](#) H. Fielding Hall: *The Soul of a People*. Macmillan and Co. Ltd., London, 1920.
- [68.](#) *Példabeszédek*, 12, 9 (a ford.).
- [69.](#) Dr. S. L. Mansholt: *Our Accelerating Century*. The Royal Dutch Shell Lectures on Industry and Society, London, 1967.
- [70.](#) D. Bergmann–M. Rossi-Doria–N. Kaldor–J. A. Schnittker–H. B. Krohn–C. Thomsen–J. S. March–H. Wilbrandt–Pierre Uri: *A Future for European Agriculture*. The Atlantic Institute, Paris, 1970.
- [71.](#) Uo.
- [72.](#) Uo.
- [73.](#) Uo.
- [74.](#) Lewis Herber: *Our Synthetic Environment*. Jonathan Cape Ltd., London, 1963.
- [75.](#) Uo.
- [76.](#) I. m.
- [77.](#) I. m.

Az ipar erőforrásai⁷⁸

A modern ipar legszembeszökőbb vonása, hogy milyen sokat igényel, és milyen keveset teljesít. Úgy tűnik, annyira rossz a határfoka, hogy az már meghaladja a közönséges képzelőerő határait. Ezért azután a modern ipar alacsony hatékonysága észrevétlen marad.

Ma kétségkívül az Amerikai Egyesült Államok a legfejlettebb ipari ország. Körülbelül 207 milliós népessége az emberiség 5,6%-át teszi ki. Négyzetmérföldenkénti mindössze 57 lakosával – a 70 fő/négyzetmérföld fölötti világátlaggal szemben –, teljes egészében az északi mérsékelt égövben elhelyezkedő területével a világ nagy, ritkán lakott térségei közé tartozik. Kiszámították, hogy ha a világ egész népességét az Egyesült Államokba költöztetnék, népsűrűsége körülbelül akkorára nőne, mint amekkora Angliáé ma. Lehet, hogy van, aki ezt „méltánytalan” összehasonlításnak találja, de még az Egyesült Királyság egészét tekintve is azt találjuk, hogy népsűrűsége több mint tízszerese az Egyesült Államokénak (ami azt jelenti, hogy az Egyesült Államok a világ jelenlegi népességének több mint felét befogadhatná, mielőtt elérné az Egyesült Királyság mai népsűrűségét), és sok olyan iparilag fejlett ország van, ahol a népsűrűség még ennél is magasabb. Európa Szovjetunió nélküli népsűrűsége négyzetmérföldenként 242,7 fő, amely 4,25-szöröse az Egyesült Államokénak.⁷⁹ Nem mondhatjuk, hogy az Egyesült Államok a többi országgal összehasonlítva hátrányban volna túl nagy lakossága és túl kicsi területe miatt.

Azt sem mondhatjuk, hogy az Egyesült Államok területe természeti erőforrásokban szegény. Éppen ellenkezőleg, az emberiség történelmében még soha nem nyílt meg az emberek előtt ilyen kiváló és ilyen csodálatos erőforrásokkal rendelkező hatalmas terület, és ez a megállapítás, bár azóta már sok mindent kiaknáztak és tönkretettek, még ma is igaz.

Az Egyesült Államok ipari rendszere mégsem képes pusztán belső erőforrásokból fennmaradni, ezért a földgolyó egészére ki kell bocsátania csápjait, hogy nyersanyagellátását biztosítsa. Hiszen a világ népességéből annak az 5,6%-nak, amely az Egyesült

Államokban él, a világ elsődleges erőforrásaiból nagyjából 40%-ra van szüksége ahhoz, hogy életmódját fenntartsa. Valahányszor becsléseket végeznek a következő tíz, húsz vagy harminc évre, az eredmény mindig az, hogy az Egyesült Államok egyre jobban függ az országon kívüli nyers- és tüzelőanyag-szállításoktól. A National Petroleum Council számításai szerint például 1985-re az Egyesült Államoknak a teljes kőolajigénye 57%-át importból kell fedeznie, és ennek nagysága jócskán – 800 millió tonnával – meghaladja majd Nyugat-Európa és Japán jelenlegi összes közel-keleti és afrikai kőolaj-behozatalát.

Azt az ipari rendszert, amely a világ elsődleges erőforrásainak 40%-át használja fel a világnépesség kevesebb, mint 6%-ának ellátására, csak akkor nevezhetnénk hatékonynak, ha szembeszökően sikeres eredményeket érne el az emberi boldogság, jólét, kultúra, béke és harmónia területén. Nem kell hosszan fejtegetnem, hogy az amerikai rendszer esetében ez nem így van, hogy a leghalványabb kilátás sincs arra, hogy így lehetne, ha az Egyesült Államok nagyobb növekedési ütemet tudna elérni a világ véges erőforrásainak – szükségszerűen – még nagyobb igénybevételével. Walter Heller professzor, az USA Elnöki Gazdasági Tanácsadó Testülete volt elnöke kétségkívül a legmodernebb közgazdászok véleményének adott hangot, amikor ezt mondta:

„Terjeszkedésre van szükségünk ahhoz, hogy nemzetünk vágyait teljesíthessük. Egy teljes foglalkoztatást megvalósító, gyorsan növekedő gazdaságban nagyobb esély van olyan állami és magán erőforrások felszabadítására, amelyekkel megvívhatjuk a talaj-, a lég-, a víz- és a zajszennyezés elleni harcot, mint egy lassan növekvő gazdaságban. Nem tudok elképzelni sikeres gazdaságot növekedés nélkül.”

Ám ha az Egyesült Államok sikeres gazdasága elképzelhetetlen további gyors növekedés nélkül, s ha ez azon múlik, képes lesz-e az ország egyre növekvő erőforrásokat elvonni a világ többi részétől, mi lesz az emberiség fennmaradó 94,4%-ával, mely oly messze „elmarad” Amerika mögött?

Ha a környezetszennyezés elleni harc megvívásához gyorsan növekvő gazdaságra van szükség, holott a környezetszennyezés

maga is a gyors növekedés eredménye, mi a remény arra, hogy valaha is kitörhetünk ebből az ördögi körből? Bárhogy legyen is, fel kell tenni a kérdést: valószínű-e, hogy a Föld erőforrásai megfelelnek egy olyan ipari rendszer további növekedési követelményeinek, amely ilyen sokat fogyaszt, és ilyen keveset teljesít?

Egyre több kételkedő hang hallatszik ma már. E hangok között talán a legjelentősebb a Massachusetts Institute of Technology kutatócsoportjának állásfoglalása, melyet „A növekedés határai” című jelentésben fejtett ki. A tanulmány a Római Klubnak az emberiség problémái megoldását célzó tervezete számára készült. A jelentés anyaga – egyebek között – tartalmaz egy érdekes táblázatot, mely a Föld ismert nyersanyag- és tüzelőanyag-készleteit mutatja be aszerint, hogy a Föld ismert készletei hány évig tartanak ki: ha a fogyasztás a jelenlegi szinten marad; ha a fogyasztás továbbra is exponenciálisan növekszik; továbbá, hány évig tudnák kielégíteni a növekvő fogyasztás igényeit, ha mennyiségük a jelenleg ismertnek az ötszöröse volna; s mindezt tizenkilenc, az ipari társadalmak számára életfontosságú, nem megújítható természetes erőforrásra lebontva. Különösen érdekes a táblázat utolsó oszlopa, mely „Az USA fogyasztásának a világ összfogyasztásából való %-os részesedését” mutatja. Itt a következő adatokat találhatjuk:

Alumínium	42%	Molibdén	40%
Króm	19%	Földgáz	63%
Szén	44%	Nikkel	38%
Kobalt	32%	Kőolaj	33%
Réz	33%	Platinacsoport	31%
Arany	26%	Ezüst	26%
Vas	28%	Ón	24%
Ólom	25%	Volfrám	22%
Mangán	14%	Cink	26%
Higany	24%		

Ezek közül a nyersanyagok közül csak egy-kettő esetében elegendő az USA saját termelése saját fogyasztásának fedezésére. Miután kiszámították, hogy bizonyos előfeltevések mellett az egyes javak mikorra fogynak el, a szerzők igen óvatosan a következő általános következtetéseket fogalmazták meg:

„Tekintetbe véve az erőforrások felhasználásának jelenlegi mértékét, valamint ezek tervezett növekedését, a jelenleg számottevő nem megújítható erőforrások nagy többsége 100 év múlva rendkívül drága lesz.”

Igazából azonban nem hiszik, hogy túl sok idő van még hátra addig, amíg „az igen nagy mértékben a termelő országokkal kötött nemzetközi nyersanyag-szállítási szerződésektől függő” modern iparnak esetleg hallatlan mértékű válságokkal kell szembenéznie.

„Túl azon a nehéz gazdasági kérdésen, hogy mi lesz a különböző iparágakkal, ha az egyik erőforrás a másik után megfizethetetlenül megdrágul, itt van az a beláthatatlan politikai kérdés, mi lesz a termelő és a fogyasztó nemzetek közti kapcsolatokkal, mert a fennmaradó erőforrások földrajzilag egyre inkább körülhatárolt területen összpontosulnak. A dél-amerikai bányák nemrégiben történt államosítása és az olajárak emelésére irányuló sikeres közel-keleti nyomás azt sejteti, hogy e politikai kérdés már jóval a végső gazdasági kérdés égetővé válása előtt felmerülhet.”

Talán hasznos volt, de aligha elengedhetetlen, hogy a MIT kutatócsoportja ennyi bonyolult hipotetikus számítást végezzen. Végül is a csoport következtetései az előfeltevéseiből erednek, és csak kevés belátást igényel annak felismerése, hogy az anyagi fogyasztás végtelen növekedése egy véges világban képtelenség. Ahhoz sincs szükség nyersanyagok, tendenciák, visszacsatolási hurkok, rendszerdinamikák és egyébek széles skálájának tanulmányozására, hogy megérjen bennünk a következtetés: *az idő rövid*. Talán mégsem volt haszontalan számítógépet használni arra, hogy olyan következtetésekre jussunk, amelyeket bármelyik értelmes ember kitalálhatott volna, miután néhány számítást végzett egy boríték hátán, hiszen a modern világ a számítógépekben és a

tények tömegében hisz, és irtózik az egyszerűségtől. De mindig is veszélyes és általában önmagát ítéli kudarcra az a kísérlet, hogy az ördögöket Belzebubbbal, az ördögök fejedelmével üzzük ki.

Hiszen a modern ipari rendszert nem fenyegeti komolyan azon nyersanyagok esetleges hiánya és magas ára, amelyeknek a MIT-tanulmány olyan komoly figyelmet szentel. Ki mondhatja meg, hogy ezekből mennyit rejt még a Föld méhe; mennyit fognak még egyre ötletesebb módszerekkel kifejteni onnan, mielőtt még értelme volna az erőforrások világméretű kimerüléséről beszélni; mennyit lehet kinyerni az óceánokból, és mennyit lehet újra feldolgozni? Valóban a szükség a találékonyság szülőanyja, és nem valószínű, hogy a modern tudomány csodálatos támogatását élvező ipar találékonyága ezen a fronton könnyen vereséget szenvedhetne.

Az alaposabb betekintés érdekében jobb lett volna, ha a MIT kutatócsoportja annak az anyagi tényezőnek az elemzésére összpontosítja figyelmét, amelynek megléte az összes többinek előfeltétele, és *amelyet nem lehet újra feldolgozni*: az energiára.

Az előző fejezetek némelyikében már utaltam az energiaproblémára. Lehetetlen ettől szabadulni, nem lehet túlhangsúlyozni központi jelentőségét. Azt mondhatnánk, hogy az energia ugyanazt jelenti a gépi világ számára, mint az öntudat az emberi világ számára. Ha az energiával baj van, akkor mindennel baj van.

Mindaddig, amíg elegendő elsődleges energia áll rendelkezésre elviselhető áron, nincs okunk azt hinni, hogy nem lehet áttörni vagy megkerülni bármely más elsődleges nyersanyag szűk keresztmetszetét. Ezzel szemben az elsődleges energia hiánya azt jelentené: annyira megnyirbálódik a többi elsődleges termék legtöbbje iránti igény, hogy valószínűleg fel sem merül velük kapcsolatban a hiány kérdése.

Jóllehet ezek az alapvető tények tökéletesen nyilvánvalóak, mindmáig nem értékelték őket kellőképpen. Még mindig erős a hajlam arra – és ezt támogatja a modern közgazdaságtan túlzóan *mennyiségi* irányultsága –, hogy az energiaellátás problémáját úgy tárgyalják, mint egyet a számtalan egyéb közül. Ez történt a MIT kutatócsoportja esetében is. A mennyiségi irányultság annyira híján van a minőségi megértésnek, hogy még a „nagyságrendek”

minőségét sem veszik tekintetbe. Voltaképpen ez az egyik fő oka annak, hogy a modern ipari társadalom energiaellátási kilátásait általában minden realizmus nélkül tárgyalják. Azt hallhatjuk például, hogy „a szén kifogyóban van, és kőolajjal kell helyettesíteni”, majd arra a figyelmeztetésre, hogy ez az összes biztos és remélt (vagyis még felfedezésre váró) olajkészlet gyors kimerüléséhez vezetne, azt a megnyugtató választ kapjuk, hogy „gyors léptekkel haladunk az atomkorszak felé”. Így hát semmi okunk az aggodalomra, s legkevésbé sincs az ásványtüzelőanyag-készletek megőrzése miatt. A nemzeti és nemzetközi ügynökségek, bizottságok, kutatóintézetek és így tovább, megszámlálhatatlan tudományos értekezést készítettek, melyek bonyolult számítások széles skálájával bizonyítják, hogy a nyugat-európai szén iránti kereslet egyre csökken, és várhatóan oly gyorsan csökken a továbbiakban is, hogy az egyetlen probléma az marad, miként lehet elég gyorsan megszabadulni a szénbányászoktól. Ahelyett, hogy a helyzetet komplexen vizsgálnák – melynek jövője – mint eddig, most is – nagymértékben előre látható –, e tanulmányok szerzői szinte kivétel nélkül a helyzet számtalan alkotórészével foglalkoznak. Külön-külön viszont ezek egyikének jövője sem látható előre, hiszen a részeket csak akkor érthetjük meg, ha az egészet megértettük.

Hogy csak egy példát említsek: az Európai Szén és Acél Közösség 1960–61-ben készült igen alapos tanulmánya pontos mennyiségi választ adott gyakorlatilag minden olyan kérdésre, amelyet bárki is fel kívánhat tenni a közös piaci országok tüzelőanyag- és energiaellátásával kapcsolatban egészen 1975-ig. Kevéssel megjelenése után alkalmam volt bírálatot mondani e jelentésről, és talán nem érdektelen néhány bekezdést idézni e kritikából:[80](#)

„Elég megdöbbenőnek tűnhet, hogy bárki is képes legyen előre megmondani, mekkora lesz a bányászok bére és termelékenysége tizenöt év múlva. Még ennél is megdöbbenőbb, ha azt találjuk, előre megmondja, mekkora lesz az amerikai szén ára és az atlanti-óceáni szállítás fuvardíja. Mint megtudjuk, egy bizonyos minőségű amerikai szén az északi-tengeri szabadkikötőkben »tonnánként körülbelül 14,50 dollárba« fog kerülni 1970-ben, és »egy kicsit többé« 1975-ben. »14,50 dolláron« – így a jelentés – »bármely 13,75 dollár

és 15,25 dollár közti érték» értendő, ahol is a bizonytalansági tényező 1,50 dollár.”

(Az amerikai szén tényleges tonnánkénti c.i.f.⁸¹ ára az európai kikötőkben az 1970 októberében kötött új szerződések szerint 24 dollár és 25 dollár közti értékre szökött fel!)

„Hasonlóképpen az olaj tonnánkénti ára 17–19 dollár körül fog mozogni, továbbá különféle becsléseket kapunk a földgázra és az atomenergiára. Ezeknek a »tényeknek« (és még sok egyéb hasonlónak) a birtokában a szerzők nem találják nehéz feladatnak kiszámítani, hogy a Közösség mekkora széntermeléssel lesz versenyképes 1970-ben. A válasz: »körülbelül 125 millió tonnával, vagyis a jelenlegi termelés kicsivel több mint felével«.

Divatos kijelentés manapság, hogy a jövőre vonatkozó bármely adat jobb, mint a semmi. Az ismeretlenről azzal a szokásos módszerrel próbálnak adatokat szolgáltatni, hogy találgatásokba bocsátkoznak erről vagy arról – ezt hívják »feltételezésnek« –, s ebből körmönfont számítások útján becsléseket vezetnek le. Azután a becslést úgy mutatják be, mint egy tudományos gondolatmenet eredményét, amely messze magasabb rendű a pusztá találgatásnál. Ez igen ártalmas gyakorlat, és csakis kolosszális tervezési hibákhoz vezethet, mert hamis válaszokat kínál vállalkozói megítélést igénylő kérdésekre.

Az itt ismertetett tanulmány önkényes előfeltevések széles skáláját tartalmazza, amelyeket azután mintegy berakja egy számítógépbe, hogy »tudományos« eredményt kapjon belőlük. Olcsóbb és főképp becsületesebb lett volna feltételezni az eredményt.”

Ez az „ártalmas gyakorlat” történetesen a lehető legnagyobb tervezési hibákhoz vezetett: a nyugat-európai szénkitermelő ipar kapacitását gyakorlatilag a korábbi felére csökkentették nemcsak a Közösség országaiban, hanem Nagy-Britanniában is. 1960 és 1970 között az Európai Közösség import tüzelőanyagoktól való függése 30%-ról több mint 60%-ra nőtt, az Egyesült Királyságé pedig 25%-ról 44%-ra. Bár tökéletesen *lehetséges* lett volna előre látni az 1970-es és az azután következő években várható helyzetet, Nyugat-Európa kormányai a közgazdászok nagy többségének támogatásával

szénkitermelő iparuk csaknem felét szánt szándékkal lerombolták, mintha a szén *pusztán csak* a számtalan piaci árucikk egyike volna, melyet csak addig kell kitermelni, amíg ez nyereséges, és sutba kell hajítani, mihelyt veszteségesse válik a kitermelése. Arra a kérdésre, mi veszi majd át *hosszú távon* a hazai szénellátás helyét, válaszul azt az ígéretet kaptuk, hogy a „belátható jövőben” bőségesen és olcsón rendelkezésre állnak majd egyéb tüzelőanyagok. Ezek az ígérek viszont *pusztán jámbor óhajon* alapultak.

Nem mintha hiányoztak volna – vagy hiányoznának – az információk, vagy mintha a politika irányítói jelentős tényeket figyelmen kívül hagytak volna. Nem, tökéletesen jól ismerték az adott helyzetet, és tökéletesen ésszerű és reális becslésekkel rendelkeztek a jövőbeni tendenciákról. Ám a politika irányítói képtelenek voltak helyes következtetést levonni abból, amivel tisztában voltak. Ahelyett, hogy meghallgatták volna és ellenérvekkel megcáfolták volna azok érveit, akik figyelmeztettek a belátható jövőben várható komoly energiahiányra, kinevették őket, vagy tudomást sem vettek róluk. Nem kellett volna hozzá nagy éleselméjűség, hogy felfogják: bármi legyen is az atomenergia hosszú távú jövője, e század hátralévő részében a világ iparának sorsát elsősorban a kőolaj határozza meg. Mit lehetett tudni az olajjal kapcsolatos kilátásokról körülbelül egy évtizeddel ezelőtt? Idézek egy 1961 áprilisában elhangzott előadásból:

„Bármit mondjunk is a nyersolajellátás hosszú távú kilátásairól, ez bosszúságot kelt amiatt, hogy körülbelül harminc vagy negyven évvel ezelőtt valaki esetleg az olajtartalékok közeli kimerülését jósolta, és íme, nem így történt. Megdöbbenően sokan azt képzelik, hogy ha kimutatják, hogy ez vagy az az ember valamikor régen téves előrejelzésekbe bocsátkozott, ezzel már valamiképpen sikerült bizonyítani, hogy az olaj soha nem fog majd ki, bármilyen gyorsan növekedjék is az éves felhasználás. A jövőbeli olajellátással – akárcsak az atomenergiával – kapcsolatban az ésszerűséget tökéletesen mellőzve sokan a határtalan optimizmus álláspontjára helyezkednek.

A magam részéről helyesebbnek tartom, ha olajszakemberektől kapott információkra támaszkodunk. Nem azt mondják, hogy az olaj nemsokára elfogy; éppen ellenkezőleg, azt mondják, hogy még sokkal több olajat lehet

találni, mint amennyit eddig találtak, és a világ ésszerű költséggel kiaknázható olajkészlete alkalmasint elérheti a 200 000 millió tonnás nagyságrendet, vagyis a jelenlegi éves felhasználás 200-szorosát. Tudjuk, hogy az úgynevezett »biztos« olajkészletek jelenleg 40 000 millió tonnára rúgnak, és egészen bizonyosan nem esünk abba az elemi tévedésbe, hogy azt képzeljük, nagyjából ez az összes olaj. Nem, boldogan elhisszük, hogy a szinte elképzelhetetlen 160 000 millió tonnányi olajmennyiséget fel fogják tární a következő néhány évtizedben. Miért mondjuk, hogy szinte elképzelhetetlen mennyiséget? Azért, mert például a szaharai nagy olajmezők minapi nagy felfedezése (mely sokakban azt a hitet keltette, hogy ezáltal a jövőbeni olajellátás kilátásai alapvetően megváltoztak) aligha befolyásolja ezt az adatot bármilyen irányban is. Úgy tűnik, a szakértői vélemények mai állása szerint a szaharai olajmezők nagyjából 1000 millió tonnát hozhatnak. Lenyűgöző szám, ha mondjuk Franciaország jelenlegi éves olajigényét tekintjük. De csak egészen jelentéktelen hányada annak a 160 000 millió tonnának, amely feltételezéseink szerint a belátható jövőben felfedezésre vár. Azért beszéltem »szinte elképzelhetetlen« mennyiségről, mert igazán nehéz elképzelni 160, a szaharai olajéhoz hasonló felfedezést. Mégis tegyük fel, hogy ez lehetséges, és meg is fog történni.

Úgy tűnik tehát, hogy a biztos olajkészletek negyven évre, az összes olajkészlet pedig kétszáz évre elegendőek volnának – a jelenlegi felhasználási szint mellett. Sajnos azonban a felhasználási szint nem állandó, hanem hosszú története van annak, hogy évenként 6 vagy 7%-os ütemben nő. Nos, ha ez a növekedés mostantól fogva leállna, nem lehetne szó arról, hogy az olajnak át kell vennie a szén szerepét; úgy tűnik, mindenki meglehetősen biztos abban, hogy az olajfogyasztás növekedése – világviszonylatban – az eddigi ütemben folytatódik majd. Az iparosítás világszerte terjed, és főként a kőolaj ereje viszi előre. Feltételezné-e bárki is, hogy e folyamat hirtelen abbamaradhat? Ha nem, talán érdemes megvizsgálunk – tisztán matematikailag –, meddig folytatódhat.

Nem kívánok előrejelzésekbe bocsátkozni, pusztán csak tájékozdó számításokat – vagy ahogy a mérnökök mondanák, megvalósíthatósági tanulmányt – szeretnék végezni. A 7%-os növekedési ütem tíz év alatt 100%-os növekedést jelent. Következésképpen 1970-ben a világ olajfogyasztása elérheti az évi 2000 millió tonnát (ténylegesen 2273 millió tonnát tett ki). Az évtized során elhasznált mennyiség így durván 15 000 millió tonna volna.

Ahhoz, hogy a biztos készleteket a 40 000 millió tonnás szinten tartsuk, az évtized során körülbelül 15 000 millió tonnányi új készletet kellene feltárni. A biztos készlet, mely jelenleg az éves felhasználás negyvenszeresét teszi ki, ekkor már csak hússzor annyi volna, tekintve, hogy az éves felhasználás megkétszereződne. Ekkora fejlődésben lényegében semmi képtelen vagy lehetetlen nincs. Tíz év azonban igen rövid idő, ha a tüzelőanyag-ellátás problémáiról van szó. Vessünk tehát egy pillantást a következő tíz évre, egészen 1980-ig! Ha az olajfogyasztás továbbra is durván évi 7%-kal növekedne, 1980-ra körülbelül évi 4000 millió tonnát tenne ki. E második évtized során a teljes felhasználás durván 30 000 millió tonna volna. Ha a húsz év folyamán »életben« kívánnánk tartani a biztos készleteket – és kevés embernek lenne kedve nagy beruházásokba fogni anélkül, hogy legalább húszéves élettartamra ne számíthatna, mielőtt leírja őket –, nem volna elegendő pusztán csak a 30 000 millió tonna felhasználását pótolni; arra lenne szükség, hogy az évtizedet 80 000 millió tonna (hússzor 4000) biztos készlettel zárjuk. E második évtized során tehát az új felfedezéseknek nem kevesebb, mint 70 000 millió tonnát kellene kitenniük. Ez a szám sejtésem szerint már meglehetősen fantasztikusnak tűnik. Mi több, ekkorra már 45 000 millió tonnát elhasználnánk az eredeti 200 000 millió tonnás összkészletből. A fennmaradó 155 000 millió tonnányi felfedezett és még felfedezésre váró készlet immár kevesebb, mint 40 évig tenné lehetővé az 1980-as fogyasztási szint fenntartását. Nincs szükség további matematikai bizonyításra, hogy felfogjuk, a gyors *növekedés* 1980 utáni fenntartása ekkorra már gyakorlatilag lehetetlenné válna.

Ez tehát »megvalósíthatósági tanulmányunk« eredménye: ha bármi igazság van a vezető kőolaj-geológusok által közölt, az olajkészletek összességére vonatkozó becslésekben, nem lehet kétség afelől, hogy az olajipar még további tíz évig képes lesz fenntartani addigi növekedési ütemét. Meglehetősen kétséges azonban, hogy képes lesz-e erre húsz éven keresztül, és szinte bizonyos, hogy 1980 után már nem lesz képes fenntartani a gyors növekedést. Ebben az évben – vagy inkább körülbelül ekkor – a világ olajfogyasztása nagyobb lesz, mint azelőtt bármikor, és a biztos olajkészletek abszolút értelemben szintén az addigi legmagasabb szintet érik el. Nincs ok feltételezni, hogy ekkorra a világ elhasználná kőolaj-erőforrásait, de alighanem elérkezünk a kőolajipar növekedésének végéhez. Ehhez még hozzáfűzhetném, mint érdekes tény, hogy a földgáz tekintetében az Egyesült

Államok már most érkezett erre a pontra. Eljutott minden idők legmagasabb termelési szintjére, de a jelenlegi felhasználás és a fennmaradó készletek aránya olyan, hogy mostanra alighanem lehetetlenné vált bármilyen további növekedés.

Nagy-Britannia számára – ez a magas fokon iparosodott ország nagy mennyiségű olajat fogyaszt, de nem rendelkezik hazai készletekkel – az olajválság nem akkor következik be, amikor a világ kőolaja elfogy, hanem amikor a világ olajkitermelése már nem növekszik tovább. Ha akkor érkezünk el erre a pontra – és próbaszámításaink azt sugallják, hogy ez körülbelül húsz éven belül bekövetkezhet –, amikor az iparosítás már az egész földgolyón elterjedt – és a fejlődő országokban már alaposan feltámadt az étvágy a magasabb életszínvonalra, holott még iszonyú szegénység uralkodik náluk –, mi más lehetne az eredmény, mint kemény küzdelem az olajforrásokért? Sőt, erőszakos küzdelem, melyben minden olyan ország, amelynek nagyok az igényei, de hazai készletei elhanyagolhatók, igen nehéz helyzetbe kerül.

Ha úgy tetszik, a tájékoztató számítást el lehet végezni úgy is, hogy a főbb előfeltevéseket mondjuk 50%-kal megváltoztatjuk; akkor is azt találjuk, hogy az eredmények nem módosultak jelentős mértékben. Ha nagyon optimisták kívánunk lenni, arra a következtetésre juthatunk, hogy a növekedés felső határát esetleg nem 1980-ban, hanem néhány évvel később érjük el. Mit számít ez? Mi magunk vagy a gyermekeink pusztán néhány évvel leszünk idősebbek.

Mindez azt jelenti, hogy a Nemzeti Szénbányáknak – lévén a nemzet szénkészleteinek letéteményese – van egy mindennél fontosabb feladata és felelőssége: az, hogy amikor bekövetkezik a világszintű hajsza az olajért, képes legyen bőséges mennyiségű szenet szállítani. És erre nem lesz képes, ha megengedi, hogy a jelenlegi olajbőség és olcsóság miatt felszámolják az iparágat vagy annak jelentős részét, hiszen a bőség csak ideiglenes okoknak köszönhető...

Mi lesz a helyzet a szénrel mondjuk 1980-ban? Minden jel arra mutat, hogy ebben az országban a szén iránti kereslet nagyobb lesz a mostaninál. Még mindig bőségesen lesz kőolaj, de nem lesz szükségképpen elegendő ahhoz, hogy minden igényt kielégítsen. Világszinten megindulhat az olaj utáni hajsza, ami, meglehet, alaposan megemelkedett árakban fejeződik ki.

Mindannyiunknak azt kell remélnünk, hogy a Nemzeti Szénbányák képes lesz biztosan kormányozni az iparágat az előttünk álló nehéz években, és amennyire lehetséges, megőrzi képességét arra, hogy hatékonyan – körülbelül évenkénti 200 millió tonnás nagyságrendben – tudjon szenet termelni. Még ha időről időre úgy tűnhet is, hogy a kevesebb szén és a több importált olaj olcsóbb, vagy pedig bizonyos felhasználók, esetleg a gazdaság egésze számára alkalmasabb, a nemzeti tüzelőanyag-politikát akkor is a hosszú távú kilátásoknak kell irányítaniuk. E hosszú távú kilátásokat pedig olyan világszintű folyamatok tükrében kell szemlélni, mint a népességnövekedés és az iparosítás. A jelek azt mutatják, hogy az 1980-as évek körül a világ népessége legalább egyharmaddal nagyobb lesz a mainál, ami több mint kétszeres tüzelőanyag-felhasználást jelent. Ahhoz, hogy lehetővé tegyük a teljes tüzelőanyag-fogyasztás megkétszereződését, az olajtermelést szükségképpen négyszeresére kell növelni, a vízienergia-termelést a kétszeresére, a földgáztermelést a jelenlegi szinten kell tartani, az energiatermelésben lényegi (bár még mindig szerény) szerepet kell kapnia az atomenergiának, és durván 20%-kal több szenet kell bányászni, mint most. Kétségkívül sok minden történik majd az elkövetkezendő húsz évben, amit ma még nem láthatunk előre. Mindez növelheti a szén iránti keresletet, de csökkentheti is. Az intézkedéseket nem lehet az előre nem látottra vagy az előre nem láthatóra alapozni. Ha jelenlegi intézkedéseinket arra alapozzuk, ami most előre látható, akkor azok nem a szénipar felszámolására, hanem megőrzésére fognak irányulni.”

Ezek a figyelmeztetések sok más, az 1960-as évek során elhangzott figyelmeztetéssel együtt nemcsak nem nyertek meghallgatást, de gúny és megvetés tárgyaivá váltak – egészen az 1970-es általános tüzelőanyag-ellátási válságig. Minden új kőolaj- vagy földgázkészlet felfedezését akár a Szaharában, akár Norvégiában, akár az Északi-tengerben, akár Alaszkában történt, döntő jelentőségű eredményként üdvözölték, amely „alapvetően megváltoztatta a jövőre vonatkozó kilátásainkat”. Mintha a fenti jellegű elemzések nem feltételezték volna már *e/leve*, hogy minden évben rendkívüli új felfedezésekre számíthatunk. Az 1961-es tájékoztató számításokat ma leginkább annyiban bírálhatnánk, hogy minden adatot némileg alábecsültek. Az események még gyorsabban következtek be, mint tíz-tizenkét évvel ezelőtt gondoltam volna.

Még ma is működnek azok a jövendőmondók, akik azt állítják, hogy nincsen baj. Az 1960-as években főként az olajtársaságok nyugtatgatták a közvéleményt, holott az általuk közzétett adatok egyáltalán nem támasztották alá optimizmusukat. Most, miután a nyugat-európai szénbányaipar kapacitásának csaknem a felét, sőt munkaerőkészletének több mint a felét lerombolták, már egészen más hangot ütnek meg. Annak idején azt mondogatták, hogy az OPEC-ből – a Kőolaj-exportáló Országok Szervezetéből – soha nem lesz semmi, mert az arabok soha nem fognak tudni megegyezni egymással, nem is beszélve a nem arabokról. Mára világos, hogy az OPEC a legnagyobb kartellmonopólium, melyet a világ valaha látott. Azt mondogatták, hogy az olajexportáló országok legalább annyira *függenek* az olajimportáló országoktól, mint az utóbbiak az előbbiektől. Mára világos, hogy ez pusztán vágyálom volt, mert az olajfogyasztók igénye olyan nagy, és keresletük annyira rugalmatlan, hogy az olajexportáló országok, ha sikerül egymással megegyezniük, a kitermelés visszafogásának egyszerű fortélyával megnövelhetik a jövedelmüket. Még mindig vannak, akik azt mondják, hogy ha az olajárak túl magasra szökneek (bármit jelentsen is ez), az olaj kiszorul a piacról, ám teljesen nyilvánvaló, hogy semmi nem áll rendelkezésre az olaj pótlására, mely mennyiségileg jelentős mértékben helyettesíthetné; így az olaj semmilyen ár mellett nem szorulhat ki a piacról.

Mindeközben az olajtermelő országok kezdik felismerni, hogy a pénz önmagában nem tud új megélhetési forrásokat biztosítani lakosságuk számára. Ezek létrehozása a pénzen túl hatalmas erőfeszítéseket és rengeteg időt igényel. Az olaj „fogyóeszköz”, és minél hamarabb engedik kifogyni, annál rövidebb idő áll rendelkezésre a gazdasági lét új alapjának megteremtéséhez. Nyilvánvaló a következtetés: *úgy* az olajexportáló, *mint* az olajimportáló országoknak az az igazi hosszú távú érdeke, hogy a kőolaj „élettartamát” a lehetőség határain belül meghosszabbítsák. Az előbbieknél időre van szükségük ahhoz, hogy új, alternatív megélhetési forrásokat találjanak, az utóbbiaknak pedig ahhoz, hogy olajra alapozott gazdaságukat hozzáigazítsák ahhoz a helyzethez – és ez feltétlen bizonyossággal bekövetkezik még a ma élő emberek legtöbbszörében –, amelyben az olaj ritka és rendkívül drága

lesz. Mindkettőjük számára az olajtermelés és -fogyasztás világméretű gyors növekedése a legnagyobb veszély. Az olajfronton bekövetkezendő katasztrofális fejleményeket csak akkor lehet elkerülni, ha mindkét országcsoport felismeri, hogy *érdekei hosszú távon összhangban vannak egymással*, és ha közös intézkedéseket hoznak a fogyasztásba áramló olaj évi mennyiségének stabilizálására, majd fokozatos csökkentésére.

Ami az olajimportáló országokat illeti, a baj kétségkívül Nyugat-Európa és Japán esetében a legnagyobb. E két területet az a veszély fenyegeti, hogy az olajimport „általános örökösei” lesznek. Nincs szükség alapos számítógépes vizsgálatra e rideg tény megállapításához. Nyugat-Európa a legutóbbi időkig abban a kényelmes érzékcsalódásban élt, hogy „a korlátlan mennyiségű olcsó energia korszakába lépünk”. Egyebek között híres tudósok is megalapozott véleményükként adták elő, hogy a jövőben „az energia eladhatatlan áruvá válik a piacon”. 1967 novemberében a tüzelőanyag-politikáról közzétett brit kormányközlemény kihirdette, hogy

„Az északi-tengeri földgázkészlet felfedezése döntő esemény Nagy-Britannia energiaellátásának fejlődésében. Mint lehetséges fő energiaforrás jelentőségét tekintve közvetlenül az atomenergia korának beköszönte után következik. E két új fejlemény együtt az elkövetkezendő években alapvető változásokhoz vezet majd az energiakínálat és -kereslet szerkezetében.”

Most, öt évvel később, csak annyit lehet mondani, hogy Nagy-Britannia jobban függ az importolajtól, mint valaha. Egy 1972 februárjában a környezetvédelmi államtitkárnak benyújtott jelentésben az energiáról szóló fejezetet e szavak vezetik be:

„Az országunk és az egész világ jövőbeni energiaforrásait tárgyaló anyag, amelyet kézhez kaptunk, mélységes nyugtalanságról árulkodik. A különféle becslések változóan ítélik meg, hogy mennyi idő telik még el, amíg az ásványitüzelőanyag-források kimerülnek, de egyre általánosabban elismerik, hogy a készletek élettartama korlátozott, és kielégítő alternatívákat kell találnunk. A fejlődő országok újonnan jelentkező hatalmas igényei, a népességnövekedés, bizonyos energiahordozók felhasználásának gyors üteme – miközben láthatóan senki nemigen törődik a következményekkel –,

az a hit, hogy a jövőbeni források csak egyre növekvő gazdasági költséggel válnak hozzáférhetővé, valamint az atomenergia felhasználásának kockázatos volta – mindezek a tényezők táplálják az egyre növekvő aggodalmat.”

Kár, hogy „az egyre növekvő aggodalom” nem jelentkezett már az 1960-as években, amikor „gazdaságtalansága miatt” a brit szénbányaipar több mint felét feladták – és ha egyszer feladták, gyakorlatilag örökre elveszett –, s megdöbbentő, hogy a „növekvő aggodalom” ellenére rendkívül befolyásos körök „gazdaságossági” szempontokra hivatkozva továbbra is erőltetik az aknák bezárását.

[78.](#) Hosszú idézet E. F. Schumacher: „Prospect for Coal” című írásából. *National Coal Board*, London, 1961. április.

[79.](#) A km²-re vetített adatok rendre a következők: USA: 22,01 fő/km², világ: 27 fő fölött/km², Európa (Szovjetunió nélkül): 93,75 fő/km². (*a szerk.*)

[80.](#) *The Economic Journal*, 1964. március, 192. oldal

[81.](#) Carriage, insurance, freight: áruköltség, biztosítás, fuvardíj; vagyis a szállítási ár.

Atomenergia – üdvösség vagy kárhozat?⁸²

A jövőbeni energiaellátással kapcsolatos – jelenleg egyre inkább csökkenő – önelégültség fő oka kétségkívül az atomenergia volt. Az emberek úgy érezték, éppen idejében érkezett, azzal azonban nem sokat törődtek, pontosan mi is érkezett. Új volt, bámulatba ejtő haladásnak látszott, és könnyű ígéretek hangzottak el arról, hogy olcsó is lesz. Minthogy előbb-utóbb úgyis új energiaforrásra volna szükség, miért ne kapnánk meg egy csapásra?

A következő kijelentés hat évvel ezelőtt hangzott el. Akkoriban súlyos eretnekségnek számított.

„A közgazdaságtan vallása a gyors változás bálványimádását kívánja elterjeszteni, és még az az elcsépelet igazság sem zavarja, hogy az a változás, amely nem jelent egyértelmű javulást, kétes áldás. A bizonyítás terhét az »ökológiai szempont« híveire hárítják át: amennyiben nem tudjuk bebizonyítani, hogy a változás határozottan káros az emberre, bevezetése tovább folyik. Ezzel szemben a józan ész azt sugallná, hogy a bizonyítás terhét az viselje, aki változtatni akar. *Neki* kell kimutatnia, hogy *nem lehet* szó semmilyen káros következményről. Ez azonban túl sok időt igényelne, ezért gazdaságtalan volna. Nos, az ökológiát kötelező tárggyá kellene tenni az összes – akár hivatásos, akár laikus – közgazdász számára, mert ez segíthetne abban, hogy legalább némileg helyreálljon az egyensúly. Hiszen az ökológia szerint úgy kell gondolnunk, hogy egy évmilliók során kialakult környezetegyüttesnek van némi értéke. Valamit, ami olyan bonyolult, mint egy bolygó – több mint másfél millió növény- és állatfaj lakja, mely mind többé-kevésbé állandó egyensúlyban él egymással, folytonosan ugyanazokat a molekulákat vonja ki a talajból és a levegőből, majd újra felhasználja azokat –, nem lehet céltalan és tudatlan barkácsolással megjavítani. Ha változást idézünk elő egy összetett mechanizmusban, az minden esetben valamilyen kockázattal jár, és csak az összes rendelkezésre álló tény gondos tanulmányozása után szabad elszánni magunkat ilyesmire. A változásokat először kis léptékben kell bevezetni, kísérletképpen, mielőtt még széles körű alkalmazásukra kerülne sor. Ha az adatok hiányosak, a változásoknak nem szabad túlzottan eltávolodniuk a természetes folyamatoktól, melyek mellett

szól az a vitathatatlan bizonyosság, hogy már igen hosszú ideje segítik az életet.”⁸³

A hat évvel ezelőtti érvelés így folytatódott:

„Az ember által a természet háztartásába bevezetett változások közül a nagyarányú atommaghasadás kétségkívül a legveszélyesebb és a legmélyrehatóbb. Ennek eredményeként az ionizáló sugárzás a környezetszennyezés legkomolyabb tényezőjévé vált, és ez jelenti a legnagyobb fenyegetést az ember földi életének fennmaradására nézve. Nem csoda, hogy az atombomba magára vonta a laikusok figyelmét, holott arra talán van némi esély, hogy ezt soha többé nem fogják újra használni. Ámde az atomenergia úgynevezett békés felhasználása alkalmasint sokkal nagyobb veszélyt rejt magában az emberiségre nézve. Aligha lehetne ennél világosabb példával szolgálni a közgazdaságtan mai diktatúrájának bemutatásához. Közgazdasági alapon döntenek el, hogy szénrel, illetve olajjal működő hagyományos erőműveket építsünk vagy pedig atomerőműveket, miközben talán egy kicsit tekintetbe veszik azt is, milyen »társadalmi következményekkel« járhat a szénipar túlságosan gyors leépítése. Ám az, hogy az atommaghasadás hihetetlen, hasonlíthatatlan és egyedülálló módon veszélyezteti az emberi életet, egyáltalán nem kerül számításba, és soha meg sem említik. A biztosítótársaságok, melyeknek szakmája a kockázat megítélése, sehol a világon nem szívesen biztosítják az atomerőműveket harmadik személyeknek okozott kockázatokra. Ennek eredményeként külön törvényeket kellett hozni, melyek az államra súlyos kötelezettségeket rónak.⁸⁴ Mégis, biztosítás ide vagy oda, a kockázat megmarad, és akkora a közgazdaságtan vallásának hatalma, hogy a kormányokat és a nyilvánosságot – úgy tűnik – csak egyetlen kérdés érdekli: megéri-e?”

Nem mintha nem lennének tekintélyes figyelmeztető hangok. Közismert, milyen hatást gyakorol az alfa-, béta- és gammasugárzás az élő szövetekre. A sugárzás részecskéi olyanok, mint a szervezetbe hatoló megannyi lövedék, és az általuk okozott kár elsősorban a sugáradagon múlik, valamint azon, milyen sejteket érintenek.⁸⁵ H. J. Muller amerikai biológus már 1927-ben közzétette híres tanulmányát a röntgensugarakkal bombázott sejtek genetikai mutációiról⁸⁶, és az 1930-as évek eleje óta már a nem genetikai szakemberek is

elismerik a sugárzás genetikus veszélyeit.⁸⁷ Világos, hogy itt egy mindeddig ismeretlen „dimenziójú” kockázatról van szó, mely nemcsak azokat veszélyezteti, akiket a sugárzás közvetlenül ér, hanem a leszármazottaikat is.

Új „dimenziót” kölcsönöz a veszélynek az is, hogy bár az ember jelenleg képes radioaktív elemek létrehozására – és él is ezzel a képességével –, de ha egyszer létrehozta őket, semmit nem tehet azok radioaktivitásának mérséklésére. Semmilyen kémiai reakció, semmilyen fizikai hatás nem csökkenti az egyszer szabadjára engedett sugárzás intenzitását, egyedül csak az idő múlása. A 14-es szénizotóp felezési ideje 5900 év, ami azt jelenti, hogy csaknem 6000 évbe telik, amíg radioaktivitása az eredeti felére csökken. A stroncium-90 felezési ideje 28 év. De bármekkora legyen is a felezési idő, valamennyi sugárzás szinte meghatározatlan ideig megmarad, és ezen csak azzal lehet segíteni, hogy a radioaktív anyagot megpróbáljuk biztonságba helyezni.

De hogyan lehet biztonságosan elhelyezni mondjuk az atomreaktorok által termelt rendkívüli mennyiségű radioaktív hulladékot? Senki nem tud olyan helyet mutatni a Földön, amely biztonságos volna. Egy időben azt gondolták, hogy ez a hulladék biztonságosan lerakható az óceánfenék legmélyebb pontjain, mert feltételezték, hogy ekkora víz alatti mélységben semmilyen élet nem képes fennmaradni.⁸⁸ A szovjet mélytengeri kutatások azóta megcáfolták ezt a feltételezést. Ahol csak élet van, ott a radioaktív anyag bekapcsolódik a biológiai körforgásba. Pár órával azután, hogy ezek az anyagok a vízbe kerültek, nagy tömegben ki lehet mutatni őket az élő szervezetekben. A planktonok, az algák és sok tengeri állat képes a radioaktív anyagokat ezerszeres, bizonyos esetekben egyenesen milliószoros koncentrációban magába szívni. Minthogy egyik élő szervezet a másikkal táplálkozik, a radioaktív anyagok megmásszák az élet létráját, és megtalálják az utat vissza az emberhez.⁸⁹

Mindeddig nem született nemzetközi megegyezés a hulladékok elhelyezésére. A Nemzetközi Atomenergia Szervezet 1959. novemberi monacói tanácskozásán nem született egyetértő határozat. Főként azért nem, mert az országok nagy része hevesen ellenezte, hogy az amerikaiak és a britek az óceánokban helyezték

el a hulladékot.⁹⁰ A „magas sugárzásszintű” hulladékot továbbra is a tengerben helyezik el, míg nagy mennyiségű úgynevezett „közepes” és „alacsony sugárszintű” hulladékot ürítenek a folyókba vagy közvetlenül a földbe. Az AEB (Atomenergia Bizottság) egyik jelentésének lakonikus megjegyzése szerint „a folyékony hulladék lassan beszivárog a talajvízbe, miután radioaktivitását a talaj egészben vagy részben (*sic!*) kémiailag vagy fizikailag megkötötte”.⁹¹

A legnagyobb tömegű hulladékot természetesen maguk a használatból kivont atomreaktorok jelentik. Rengeteget vitatkoznak azon a jelentéktelen kérdésen, vajon a reaktorok élettartama 20, 25 vagy 30 év. De senki nem beszél arról az emberileg életbe vágó kérdésről, hogy nem lehet őket leszerelni, sem odébb rakni, hanem valószínűleg évszázadokig, talán évezredekig ott kell hagyni őket, ahol vannak, hogy minden élet elleni fenyegetésként csendesen szivárogtassák a radioaktivitást a levegőbe, a vízbe és a talajba. Senki nem vizsgálta meg, hol és hány ilyen sátáni malom áll majd, de egy biztos, számuk szüntelenül növekszik. Feltehetően nem lesznek majd földrengések, sem háborúk, sem zavargások, sem összetűzések, amilyenek az amerikai városokban dúltak. Az elhagyatott atomerőművek visszatetsző emlékművekként állnak majd, hogy nyugtalanító gondolatokra készítsék az embereket: hátha nem pusztán csak nyugalom várja őket a jövőben, és hátha nem helyes az az álláspont, hogy a jövő semmit nem számít a most elérhető legcsekélyebb gazdasági nyereséggel összevetve.

Mindeközben több hatóság is foglalkozik azzal, hogy megállapítsa a különböző radioaktív elemek „megengedhető legnagyobb koncentrációit” (mlk) és „megengedhető legnagyobb szintjeit” (mlsz). Az mlk annak meghatározására szolgál, hogy egy adott radioaktív anyagból mennyinek szabad felhalmozódnia magában az emberi testben. Ám jól tudjuk, hogy már a legcsekélyebb felhalmozódás biológiai károkat okoz. „Minthogy nem tudjuk, vajon ezeket a hatásokat teljesen ki lehet-e heverni – jegyzi meg az USA Tengerészetének Radiológiai Laboratóriuma –, kénytelenek vagyunk önkényes döntést hozni arról, mennyit vagyunk hajlandóak eltűrni, vagyis mekkora az »elfogadható« vagy »megengedhető« mennyiség. Nem tudományosan megállapított eredményről van szó,

hanem adminisztratív döntésről.”⁹² Ezek után nemigen lepődhetünk meg azon, ha olyan kiemelkedő intelligenciájú és erkölcsű emberek, mint Albert Schweitzer, nem hajlandók nyugodt lélekkel elfogadni ezeket az adminisztratív döntéseket: „Ki jogosította fel őket erre? Kinek áll egyáltalán jogában ilyen engedélyeket adni?”⁹³ E döntések története enyhén szólva nyugtalanító. A Brit Orvostudományi Kutatások Tanácsa körülbelül tizenkét évvel ezelőtt megjegyezte:

„A stroncium-90 megengedhető legmagasabb szintje az emberi csontvázban a Nemzetközi Sugárvédelmi Bizottság meghatározta normák szerint 1000 mikro-mikrocurie-nek felel meg kalcium grammonként (= 1000 SU). Ez azonban a bizonyos munkakört ellátó felnőttek számára előírt megengedhető legmagasabb szint. Nem alkalmas arra, hogy a népesség egészére alkalmazzák, és főként nem a gyerekekre, akik érzékenyebbek a sugárzásra.”⁹⁴

Kicsivel később a stroncium-90 mlk-ját a lakosság egésze esetében 90%-kal, majd ezt a mennyiséget ismét egyharmaddal csökkentették, 67 SU-ra. Mindazonáltal az atomerőművek dolgozói számára előírt mlk-t 2000 SU-ra emelték.⁹⁵

Ügyelnünk kell azonban arra, hogy ne vesszünk el az e téren folytatott viták tengerében. A lényeg az, hogy „az atomenergia békés felhasználása” igen komoly, nemcsak a ma élő embereket, hanem az összes eljövendő nemzedéket is érintő veszélyforrásokat hozott létre, habár mindaddig az atomenergiát csak statisztikailag jelentéktelen mértékben használták fel. Az igazi fejlődés még hátravan, s ez olyan méreteket ölthet, amelyet csak kevés ember tud elképzelni. Ha ez valóban megtörténik, a radioaktív anyagok folytonosan közlekednek majd a „forró” vegyi üzemek és az atomerőművek között oda-vissza, az erőművektől a hulladékfeldolgozó üzemekbe, végül onnan a lerakóhelyekhez. Bármely komoly baleset akár a szállításban, akár a gyártásban katasztrófát okozhat, és a sugárzási szintek nemzedékről nemzedékre kérlelhetetlenül növekedni fognak az egész világon. Hacsak a ma élő genetikusok egytől egyig nem tévednek, ugyanilyen könnyörtelenül, bár kétségkívül némiképp megkésve fog növekedni a káros mutációk száma. K. Z. Morgan, az Oak Ridge

Laboratórium munkatársa hangsúlyozta, hogy a sugárártalmak akár igen megfoghatatlanok is lehetnek. Például különféle szervi funkciók – amilyen a mozgásképeség, a termékenység és az érzékszervek működése – hanyatlását idézhetik elő. „Amennyiben egy kicsiny adag bármilyen kis behatással van a szervezet életciklusának bármely állomására, az állandó sugárzás ezen a szinten ártalmasabb lehet egyetlen nagy sugáradagnál... Végül is a mutációs arányokban akkor is feszültség és változás következhet be, ha ennek nincs közvetlen, nyilvánvaló kihatása a sugárzásnak kitett egyedek fennmaradására.”⁹⁶

Vezető genetikusok többször is figyelmeztettek rá, hogy mindent meg kell tenni a mutációs ráták bármilyen mértékű növekedésének elkerülésére⁹⁷; vezető orvosszakértők azt hangsúlyozzák, hogy a nukleáris energia jövőjét mindenképpen a sugárbiológiai hatásoktól kell függővé tenni, ezek eredményei viszont mindezülig hiányosak⁹⁸; vezető fizikusok pedig javasolták, hogy az „atomreaktorok ... építésénél jóval kevésbé heroikus lépésekkel” kell próbálkozni a jövőbeni energiaellátás problémájának megoldására, tekintettel arra, hogy ez a probléma jelenleg még egyáltalán nem égető⁹⁹; ugyanakkor vezető harcászati és politikai szakértők figyelmeztettek arra, hogy valójában nincs remény az atombombák elszaporodásának megakadályozására, mert a plutóniumkapacitás elterjedésével kell számolni, ahogy azt „Eisenhower elnök ünnepélyesen meghirdette 1953. december 8-i »atommal a békéért« javaslatában”¹⁰⁰.

És mégis, e sok fajsúlyos vélemény egyáltalán nem kap szerepet abban a vitában, amely arról folyik, azonnal belefogjunk-e egy nagyarányú „második nukleáris programba”, vagy pedig még egy darabig ragaszkodjunk a hagyományos tüzelőanyagokhoz, amelyek – bármivel érveljünk is mellettük vagy ellenük – nem kényszerítenek bennünket arra, hogy egészen újfajta és minden bizonnyal kiszámíthatatlan kockázatokat vállaljunk. Meg sem említik egyiket sem: a vita, mely létfontosságú lehet az emberi faj jövőjének szempontjából, kizárólag a közvetlen haszon kérdése körül folyik, mintha csak két ócskás próbálna egyezséget kötni egy kiárusításon.

Végül is a levegő, a víz és a talaj ionizáló sugárszennyezettségével összehasonlítva mit számít az, hogy a levegőt elárasztja a füst? Nem mintha bármi módon kicsinyíteni akarnám a hagyományos levegő- és vízszennyezésből fakadó bajokat, ám ha „dimenziókülönbségekkel” találkozunk, el kell ismernünk őket. A radioaktív szennyezés összehasonlíthatatlanul nagyobb „dimenziójú” baj, mint amelyet az emberiség valaha is ismert. Még azt is megkérdezhetnénk: mi értelme van ragaszkodni a tiszta levegőhöz, ha a levegő tele van radioaktív részecskékkel? És még ha a levegőt megvédhetnénk is, mi értelme volna ennek, ha a talaj és a víz megfertőződik?

Sőt még a közgazdász is felteheti a kérdést: mi értelme van a gazdasági haladásnak, az úgynevezett magasabb életszínvonalnak, ha a Földet, a mi egyetlen Földünket olyan anyagok fertőzik meg, amelyek gyermekeinkben vagy unokáinkban torzulásokat idézhetnek elő? Semmit sem tanultunk a thalidomide-tragédiából? Szabad-e ilyen alapvető dolgokat pusztán megnyugtató ígérek vagy efféle hivatalos figyelmeztetések alapján kezelni: „amennyiben nincs rá bizonyíték, hogy (ez vagy az az újítás) bármilyen mértékig is ártalmas volna, felelőtlenség volna nyilvánosan megkongatni a vészharangot”¹⁰¹? Kezelhetjük-e ezeket a problémákat pusztán rövid távú nyereségszámítások alapján?

„Azt gondolhatnánk – írta Leonard Beaton –, hogy mindazok, akik félnek az atomfegyver terjedésétől, minden erőforrásukat arra fordítják, hogy amíg csak lehet, újtját állják e folyamatoknak. Azt várnánk, hogy az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Nagy-Britannia nagy összegeket költ annak bizonyítására, hogy – például – a hagyományos tüzelőanyagok mint energiahordozók jelentőségét alábecsülték ... Valójában ... az ezt követő erőfeszítéseket a történelem egyik legmegmagyarázhatatlanabb politikai fantazmagóriájának kell tekintenünk. Csak egy társadalompszichológus tudná megmagyarázni, hogy azok, akik a történelem legszörnyűbb fegyvereinek birtokába kerültek, miért keresték a módját az előállításukhoz szükséges ipar fejlesztésének... Szerencsére ... az atomerőművek száma eleddig meglehetősen kevés.”¹⁰²

Nos, egy tekintélyes amerikai atomfizikus, A. W. Weinberg valamennyire megmagyarázta a jelenséget. Mint mondja: „Jó

szándékú emberek érthető módon igyekeznek kiemelni az atomenergia felhasználásának pozitív oldalait, pusztán csak azért, mert a negatív oldalai annyira elkészerítőek.” Azonban egy figyelmeztetést is hozzáfűz: „Nagyon is kényszerítő erejű személyes okai vannak annak, hogy az atomtudósoknak optimistáknak kell mutatkozniuk, amikor arról írnak, milyen befolyást gyakorolnak a világ dolgaira. Mindegyiküknek igazolnia kell önmaga előtt, miért foglalkozik a nukleáris rombolás eszközeivel (és bennünket, erőműszakembereket éppen csak valamivel kevésbé gyötör a bűntudat, mint fegyvergyártó kollégáinkat).”

Azt gondolná az ember, hogy önfenntartási ösztönünk védetté tesz bennünket a bűntudattól gyötört tudományos optimizmustól vagy az anyagi előnyök bizonytalan ígéreteitől. „Ezen a ponton még nem késő felülvizsgálni a régi döntéseket, és újakat hozni” – mondja egy kortárs amerikai elemző. „Legalábbis egyelőre még van választási lehetőségünk.”¹⁰³ Ha viszont még sok újabb radioaktív központot létesítünk, többé már nem marad választási lehetőségünk, akár meg tudunk birkózni a veszéllyel, akár nem.

Világos, hogy az utolsó harminc év tudományos és technikai fejlődése egészen tűrhetetlen veszélyeket hozott és hoz továbbra is létre. Az 1960 szeptemberében Amerikában tartott Negyedik Országos Rákkonferencián Lester Breslow, Kalifornia Állam Közegészségügyi Minisztériumának munkatársa beszámolt róla, hogy a nyugati halastavakban több tízezer pisztráng hirtelen májrákot kapott, és így folytatta:

„Olyan gyors ütemben és annyira ellenőrzés nélkül folynak az ember környezetét érintő technikai változások, hogy csoda, miként kerülte el az ember a pisztrángok között idén jelentkező rákjárványhoz hasonló megbetegedéseket.”¹⁰⁴

Ha valaki megemlíti ezeket a dolgokat, kétségkívül kiteszi magát a tudomány-, a technika- és a haladásellenesség vádjának. Így hát befejezésül hadd szóljak néhány szót a jövőbeni tudományos kutatásokról. Az ember ugyanúgy nem élhet tudomány és technika nélkül, mint ahogy nem élhet a természet ellenére. Ám a tudományos kutatás *iránya* a leggondosabb vizsgálatot igényli. Nem

hagyhatjuk ezt egyedül a tudósokra. Maga Einstein mondta¹⁰⁵, hogy „gazdaságilag szinte az összes tudós tökéletesen függő helyzetben van”, és „oly kicsi azoknak a tudósoknak a száma, akikben van némi társadalmi felelősségérzet”, hogy a tudósok nem határozhatják meg a kutatás irányát. Az utóbbi kijelentés kétségkívül az összes specialistára vonatkozik, és így az intelligens laikusokra hárul ez a feladat, akik például a Nemzeti Társaság a Tiszta Levegőért és más hasonló, a természeti értékek *megőrzésére* alakult társaságok tagjai. Hatást kell gyakorolniuk a közvéleményre, hogy a tőlük függő politikusok megszabaduljanak az ökonomizmus rabszolgaságától, és azokkal a dolgokkal foglalkozzanak, amelyek igazán számítanak. Mint mondtam, a kutatás *iránya* az, ami számít – az, hogy a kutatás ne az erőszak, hanem az erőszakmentesség; ne a természet elleni háború, hanem a természettel való harmonikus együttműködés; ne a mai tudományok zajos, nagy energiát igénylő, durva, pazarló és otromba megoldásai, hanem az általában a természet által is alkalmazott zajtalan, kevés energiát igénylő, elegáns és gazdaságos megoldások irányába haladjon.

Ha a tudományos fejlődés továbbra is az egyre nagyobb erőszak irányába halad, ami az atommaghasadással érte el csúcspontját, majd a magfúzióval onnan is továbblépett, ez azt jelenti, hogy az ember megsemmisítésével fenyegető rémuralom felé tör. Ám nincs megírva a csillagokban, hogy ebbe az irányba kell haladnia. Létezik egy életet adó és életigenlő lehetőség is, az, hogy tudatosan feltárjunk és kiaknázzunk minden viszonylag erőszakmentes, harmonikus, organikus módszert, ami által együttműködhetünk az Istentől adatott természet hatalmas, csodálatos, felfoghatatlan rendszerével, azzal a természettel, amelynek magunk is részei vagyunk, s amelyet egészen bizonyosan nem mi magunk hoztunk létre.

Ezt a kijelentést – mely a Nemzeti Társaság a Tiszta Levegőért 1967. októberi ülésén tartott előadás részeként hangzott el – a rendkívül felelősségteljes hallgatóság komoly helyesléssel fogadta. Később viszont a hatóságok vad támadásainak keresztüzébe került, melyek „a felelőtlenség csúcsának” nevezték. A legmulatságosabb megjegyzést egyértelműen Richard Marsh, akkoriban Ófelsége energiaügyi minisztere tette, aki szükségét érezte, hogy „megfeddje”

a szerzőt. Mint mondotta, az előadás az *egyik legrendkívülbb és leghaszontalanabb hozzájárulás volt az atom- és szénenergia-költségekről jelenleg folyó vitához.* (Daily Telegraph, 1967. október 21.)

Ám változnak az idők. A következő jelentés „A környezetszennyezés ellenőrzéséről”, melyet egy hivatalosan megbízott munkaközösség terjesztett elő a környezetvédelmi államtitkár számára 1972 februárjában, és melyet Őfelsége nyomdahivatala adott ki *Környezetszennyezés: ártalom vagy végszet?* címmel, immár ezt mondja:

„A legnagyobb aggodalmat a jövő okozza, mégpedig nemzetközi összefüggésben. Úgy tűnik, hogy a világ gazdasági jóléte elválaszthatatlan az atomenergiától. Jelen pillanatban az atomenergia a világon termelt összes villamos áramnak mindössze 1%-át szolgáltatja. Amennyiben a jelenlegi terveket megvalósítják, 2000-re ennek az aránynak jóval 50% fölé kell emelkednie; ekkor mindennap két új 500 MW-os reaktort – akkorát, mint a snowdoniai Trawsfynydd reaktora – fognak üzembe helyezni.”[106](#)

Az atomreaktorok radioaktív hulladékáról a következőt olvashatjuk:

„A jövővel kapcsolatos aggodalmak legfőbb oka a hosszú élettartamú radioaktív hulladékok tárolása... Más szennyező anyagokkal ellentétben nincs mód a radioaktivitás megsemmisítésére... Így hát a végleges tárolásnak nincs alternatívája...

Az Egyesült Királyságban a stroncium-90-et jelenleg óriási rozsdamentes acéltartályokban, folyékonyan tárolják a cumberlandi Windscale-ben. A tartályokat folyamatosan vízzel kell hűteni, máskülönben a sugárzás által leadott hő a forráspont fölé emelné a hőmérsékletet. Sok éven át kell hűteni a tartályokat, még akkor is, ha nem építünk több atomreaktort. A stroncium-90 mennyiségének jövőben várható jelentős növekedésével azonban rendkívüli módon súlyosbodhat e probléma. Ráadásul a tervezett áttérés a gyors neutronokkal működő atommáglya-reaktorokra még jobban el fogja mérgecsíteni a helyzetet, mert ezek a reaktorok nagy mennyiségű hosszú felezési idejű radioaktív anyagot állítanak elő.”

Valójában arról van szó, hogy tudatosan és szántszándékkal halmozunk fel mérgező anyagokat arra a valószínűtlen lehetőségre számítva, hogy egy későbbi időpontban megszabadulhatunk tőlük. Arra kárhozzátjuk az eljövendő nemzedékeket, hogy olyan problémával kényszerüljenek szembenézni, amelyet mi magunk nem tudunk kezelni.

Végezetül a jelentés igen egyértelmű figyelmeztetéssel zárul:

„A nyilvánvaló veszély abban áll, hogy az ember esetleg mindenét felteszi az atomenergia lapjára, még mielőtt felfedezné, hogy erre a kérdésre nem lehet megoldást találni. Amikor ez a tény kiderül, hatalmas politikai nyomással számolhatunk, mely arra irányul, hogy az emberiség ne vegyen tudomást a sugárzás veszélyeiről, és továbbra is használja az addig felépített reaktorokat. Az óvatosság azt követeli, hogy amíg nem oldottuk meg a hulladékelhelyezés problémáját, legalább lassítsuk le az atomenergia-program megvalósítását... Sok felelősségteljes ember továbbmegy ennél. Úgy érzik, addig nem szabad több atomreaktort építeni, amíg nem tudjuk, miként ellenőrizzük a radioaktív hulladékot.”

És miként lehet kielégíteni az egyre növekvő energiaigényt?

„Minthogy a tervezett villamosenergia-igényt nem lehet az atomenergia nélkül kielégíteni, úgy gondolják, az emberiségnek olyan társadalmakat kell építenie, amelyek kevésbé szertelenül használják a villamos áramot és az energia egyéb formáit. Sőt, úgy látják, hogy ennek az irányváltásnak azonnal és sürgősen meg kell történnie.”

Semmilyen jóléti szint nem szolgálhat igazolásul arra, hogy nagy mennyiségben halmozunk fel rendkívül mérgező anyagokat, melyeket senki nem tud „biztonságba helyezni”, és melyek egész történelmi, sőt, esetleg földtörténeli korszakokon keresztül kiszámíthatatlan veszélyforrást jelentenek a teremtés egésze számára. Ha így cselekszünk, ezzel maga az élet ellen vétkezünk, és ez a vétség sokszorta komolyabb minden bűnnél, melyet az ember valaha is elkövetett. Az az eszme, hogy egy civilizáció ilyen vétség árán tartsa fenn magát, erkölcsi, szellemi és metafizikai

szörnyűség. Azt jelenti, hogy az ember gazdasági ügyeit úgy intézzük, mintha maga az ember egyáltalán nem is számítana.

- [82.](#) A „*Tiszta levegő és a jövő energiája – közgazdaságtan és megőrzés*” címmel, 1967-ben elhangzott Des Voeux emlékelőadás alapján. Megjelent: National Society for Clean Air, London, 1967.
- [83.](#) Ralph és Mildred Buchsbaum: *Basic Ecology*. The Boxwood Press, Pittsburgh PA, 1957.
- [84.](#) C. T. Hington: „Die Haftung für Strahlenschäden in Grossbritannien”. Megjelent: Die Atomwirtschaft, Zeitschrift für wirtschaftliche Fragen der Kernumwandlung, 1959.
- [85.](#) Jack Schubert–Ralph Lapp: *Radiation: What it is and How it Affects You*. The Viking Press, New York, 1957; továbbá: Hans Marquardt–Gerhard Schubert: *Die Strahlengefährdung des Menschen durch Atomenergie*. Rowohlt, Hamburg, 1959; valamint: „Nemzetközi konferencia az atomenergia békés felhasználásáról”, Jegyzőkönyv, XI. kötet. Genf, 1955; továbbá: „Az Egyesült Államok második nemzetközi konferenciája az atomenergia békés felhasználásáról”, Jegyzőkönyv, XXII. Kötet, Genf, 1958.
- [86.](#) H. J. Muller: „Changing Genes: Their Effects on Evolution.” Megjelent: Bulletin of the Atomic Scientists, Chicago, 1947.
- [87.](#) G. Failla kijelentése, melyet az Egyesült Atomenergia Bizottság 86. egyesült államokbeli kongresszusán a sugárzási különbizottság előtt tett 1959-ben. „Fallout from Nuclear Weapons Tests”, United States Government Printing Office, Washington DC, 1959, II. kötet.
- [88.](#) R. Revelle–M. B. Schaefer: „Oceanic Research Needed for Safe Disposal of Radioactive Wastes at Sea.”, valamint V. G. Bogorov–E. M. Kreps: „Concerning the Possibility of Disposing of Radioactive Waste in Ocean Trenches.” Mindkettő az 1958-as Genfi Konferencia Jegyzőkönyve XVIII. kötetében.
- [89.](#) Uo. B. H. Ketchum–V. T. Bowen: „Biological Factors Determining the Distribution of Radioisotopes in the Sea.”
- [90.](#) H. W. Levi beszámolója a konferenciáról a Die Atomwirtschaftban, 1960.
- [91.](#) USA Atomenergia Bizottság, éves beszámoló a Kongresszusnak, Washington DC, 1960.
- [92.](#) AZ USA Tengerészeti Radiológiai Védelmi Laboratóriumának Nyilatkozata. Megjelent: „Selected Materials on Radiation Protection Criteria and Standards; their Basis and Use.” US Government Printing Office, Washington DC, 1960.
- [93.](#) Albert Schweitzer: *Friede oder Atomkrieg*. Beck, München, 1958.

- [94.](#) „The Hazards to Man of Nuclear and Allied Radiations/British Medical Research Council.” Her Majesty’s Stationary Office, London, 1960.
- [95.](#) Lewis Herber: i. m.
- [96.](#) K. Z. Morgan: „Summary and Evaluation of Environmental Factors That Must Be Considered in the Disposal of Radioactive Waste”. Megjelent: *Industrial Radioactive Disposal*, III. kötet. US Government Printing Office, Washington DC, 1959.
- [97.](#) H. Marquard: „Natürliche und künstliche Erbanderungen”. Megjelent: *Probleme der Mutationsforschung*, Hamburg, 1957.
- [98.](#) Schubert–Lapp: i. m.
- [99.](#) A. M. Weinberg: „Today’s Revolution”. Megjelent: *Bulletin of the Atomic Scientists*, Chicago, 1956.
- [100.](#) Leonard Beaton: *Must the Bomb Spread?* Penguin Books Ltd, London, 1966 (az Institute of Strategic Studies közreműködésével).
- [101.](#) W. O. Caster: *From Bomb to Man*. Megjelent: *Fallout* (szerk. John M. Fowler), New York, 1960.
- [102.](#) I. m.
- [103.](#) Walter Schneir: „The Atom’s Poisonous Garbage”. Megjelent: *The Reporter*, 1960.
- [104.](#) Lewis Herber: i. m.
- [105.](#) *Einstein on Peace* (szerk. O. Nathan–H. Norden). Simon and Schuster, New York, 1960.
- [106.](#) *Pollution: Nuisance or Nemesis?* HMSO, London, 1972.

Emberarcú technika 107

A modern világot önnön metafizikája alakította ki. Ez a metafizika hozta létre a modern oktatást, s az oktatás szülte a modern tudományt és technikát. Így hát ha figyelmen kívül hagyjuk a metafizikát és az oktatást, azt mondhatjuk, hogy a modern világot a technika alakította ki. A modern világ azonban válságról válságra bukdácsol, rengeteg a szerencsétlenséget jósló prófécia, és valóban mindenfelé a csőd látható jeleivel találkozhatunk.

Ha az a valami, amit a technika alakított ki és alakít ma is, betegnek látszik, bölcs dolognak tűnhet, hogy egy pillantást vessünk magára a technikára. Ha úgy érezzük, hogy a technika egyre embertelenebbé válik, talán helyesen tesszük, ha megvizsgáljuk, találhatunk-e valami jobbat, valamiféle emberarcú technikát.

Furcsa, hogy bár a technika természetesen az ember terméke, mégis hajlamos rá, hogy önnön törvényei és alapelvei szerint fejlődjen, melyek viszont igencsak különböznek az emberi természet és általában az élő természet törvényeitől és alapelveitől. A természet úgyszólván mindig tudja, hol és mikor kell megállnia. Még a természetes növekedés misztériumánál is nagyobb misztérium a növekedés természetes abbamaradása. Minden természetes dologban van mérték: a dolgok nagyságában, sebességében és erőszakosságában. Ennek eredményeképpen a természet rendszere – melynek az ember is része – önszabályozásra, önkorrekcióra és öntisztulásra törekszik.

Nem így a technika. Vagy talán helyesebb volna, ha így mondanánk: nem így a technika és a szakosodás által uralt ember. A technika nem ismer el semmilyen önkorlátozó elvet, például a nagyság, a sebesség vagy az erőszak tekintetében. Következésképpen nem rendelkezik az önszabályozás, az önkorrekció és az öntisztulás erényeivel. A természet finom rendszerében a technika – és különösképpen a modern világ szuperteknikája – idegen testként viselkedik, és ma már számos jele van annak, hogy ez a rendszer kiveti magából az idegen testet.

A modern technika által kialakított modern világ hirtelen, ám nem teljesen meglepő módon hármassal találja magát. Először is

az emberi természet fellázad az embertelen technikai, szervezeti és politikai rendszerek ellen, mert fojtónak és bénítónak érzi őket; másodsor az emberi életet fenntartó élő környezet kínlódik, nyög, és a részleges csőd jeleit mutatja; végül harmadszor, mindazok előtt, akik a témát jól ismerik, világos, hogy a világ nem megújítható erőforrásai és különösen az ásványi tüzelőanyagok felhasználása oly nagy, hogy már a könnyen belátható jövőben szűk keresztmetszetek jöhetnek létre, és az erőforrások gyakorlati kimerülése fenyegethet.

E három válság vagy betegség közül bármelyik halálos lehet. Nem tudom, hogy a három közül melyik lesz a legnagyobb valószínűséggel az összeomlás közvetlen oka. Annyi azonban teljesen világos, hogy az az életmód, amely a materializmuson, vagyis a véges környezetben való állandó korlátlan terjeszkedésen alapul, nem lehet hosszú életű, és várható élettartama annál rövidebb, minél sikeresebben valósítja meg expansionista céljait.

Ha feltesszük a kérdést, hová vezetett bennünket a világ iparának viharos fejlődése az elmúlt negyedszázadban, a válasz némileg elkedvetlenítő. Úgy tűnik, a problémák mindenütt gyorsabban növekednek a megoldásoknál. Ez láthatóan ugyanúgy érvényes a gazdag országokra, mint a szegényekre. Nincs semmi az utolsó huszonöt év tapasztalatában, ami azt sugallná, hogy a modern technika az ismert formájában valóban segíthet nekünk a világ egyes részei szegénységének enyhítésében, hogy a munkanélküliség problémáját ne is említsük. Ez utóbbi sok, úgynevezett fejlődő országban immár eléri a 30% körüli szintet, és most azzal fenyeget, hogy sok gazdag országban is népbetegséggé válik. Bárhogy legyen is, az utolsó huszonöt év látványos, bár csalóka sikereit nem lehet megismételni: gondoskodik erről az a hármás válság, amelyet már említettem. Jobb, ha szembenézünk a technika problémájával: mit csinál a technika, és mit kellene csinálnia? Ki tudunk-e fejleszteni olyan technikát, amely valóban segít bennünket problémáink megoldásában – egy emberarcú technikát?

Úgy tűnhet, a technika elsődleges feladata, hogy könnyítsen a munka terhein, amelyet az embernek el kell végeznie ahhoz, hogy életben maradjon és képességeit kifejlessze. Ha bármilyen gépet

működés közben figyelünk meg, könnyen látható, hogy a technika betölti ezt a feladatát. Egy számítógép például másodpercek alatt elvégzi azt, amihez egy hivatalnoknak vagy akár egy matematikusnak is igen hosszú időre volna szüksége, ha egyáltalán el tudná végezni. Valamivel nehezebben győződünk meg e kijelentés igazságáról, ha egész társadalmakat vizsgálunk. Amikor utazgatni kezdtem a világban, gazdag és szegény országokba egyaránt ellátogattam, és kísértést éreztem, hogy így fogalmazzam meg a közgazdaságtan első törvényét: „A társadalom által élvezett valódi szabadidő jobbára fordított arányban van a felhasznált munkamegtakarító gépek arányával.” Jó ötlet volna, ha a közgazdaságtan tanárai bevinnék ezt a kijelentést a vizsgakérdések közé, és megvitatnák diákjaikkal. Bármiként álljon is a helyzet, a dolog igencsak nyilvánvaló. Ha a kényelmes Angliából mondjuk Németországba vagy az Egyesült Államokba látogatunk, azt találjuk, hogy az emberek ott jóval nagyobb feszültségben élnek, mint itt. S ha egy olyan országba megyünk, mint Burma, mely az ipari haladás tabellájának alján helyezkedik el, azt találjuk, hogy az embereknek rengeteg szabadidejük van, melyet kedvük szerint tölthetnek el. Természetesen – minthogy jóval kevesebb őket segítő munkamegtakarító géppel rendelkeznek – „jóval kevesebbet teljesítenek”, mint mi; de ez más kérdés. A tény az, hogy az élet terhe sokkal kevésbé nehezedik a vállukra, mint a miénkre.

Így hát érdemes megvizsgálni azt a kérdést, valójában mit is tesz értünk a technika? Nyilvánvalóan nagymértékben csökkent bizonyos fajta munkákat, miközben másfajta munkákat növel. Az a munkatípus, amelyet a modern technika a legsikeresebben csökkent, sőt, kiküszöböl, az emberi kéz különféle valódi anyagokkal dolgozó egyes, gyümölcsöző munkája. A fejlett ipari társadalomban az ilyen munka elenyészően ritka lett, és gyakorlatilag lehetetlen efféle munkával tisztességes megélhetéshez jutni. A modern neurózis talán jórészt épp ezzel a ténnyel magyarázható; hiszen az emberi lény, akit Aquinói Tamás elmével és kézzel rendelkező lényként definiált, semmit nem élvez jobban, mint hogy alkotó módon, hasznosan, gyümölcsözően dolgozzon a kezével és az elméjével egyszerre. Ma gazdagnak kell lenni ahhoz, hogy valaki ezt az egyszerű dolgot, ezt a hatalmas luxust élvezhesse: helyet és jó

szerszámokat kell szereznie magának; elég szerencsésnek kell lennie ahhoz, hogy jó tanárt találjon; és rengeteg szabadidővel kell rendelkeznie a tanuláshoz és a gyakorláshoz. Elég gazdagnak kell lennie ahhoz, hogy ne kelljen valamilyen munkahelyen dolgoznia, mert azok a munkahelyek, amelyek ebből a szempontból kielégítőek, igencsak megfogyatkoztak.

A következőképpen szemléltethetjük, milyen mértékig vette át a modern technika az emberi kezek munkáját. Feltehetjük a kérdést, hogy „a társadalom teljes idejének” – vagyis annak az időnek, amellyel mindannyian összesen rendelkezünk, azaz naponta fejenként huszonnégy órának – mekkora hányadát fordítjuk ténylegesen a valódi termelésre. Ebben az országban az össznépeségnek valamivel kevesebb, mint a fele üz – mint mondják – kereső foglalkozást, és ennek is csak körülbelül egyharmada folytat tényleges termelést a mezőgazdaságban, a bányászatban, az építőiparban és más iparágakban. *Tényleges termelőkről* beszélek, nem olyan emberekről, akik megmondják másoknak, hogy mit csináljanak, beszámolnak a múltból, megtervezik a jövőt, vagy elosztják, amit más emberek termeltek. Más szóval az össznépeségnek valamivel kevesebb, mint egyhatoda foglalkozik tényleges termeléssel; átlagosan önmagán kívül mindegyikük még öt másikat is eltart; az ötből kettő alkalmazottként valami másból keresi a pénzét, nem valódi termelésből, és három nem rendelkezik munkahellyel. Mármost egy teljes munkaidőben foglalkoztatott személy, figyelembe véve az ünnepnapokat, a betegségeket és egyéb munkakieséseket, teljes idejének körülbelül egyötödét tölti a munkahelyén. Amiből az következik, hogy „a társadalom teljes idejének” a tényleges termelésben eltöltött hányada – abban a szorosán vett értelemben, ahogy a kifejezést használom – durván a fele egyharmadának az egyötöde, vagyis 3,5%. „A társadalom teljes idejének” fennmaradó 96,5%-át egyéb dolgokkal töltjük, ideértve az alvást, az evést, a televíziónézést, a *közvetlenül* nem termelő munkákat, valamint az idő agyoncsapásának más, többé-kevésbé emberi módozatait.

Habár ezt a kis számítási műveletet nem szükséges túlságosan komolyan venni, mégis eléggé alkalmas annak megmutatására, mi az, amit a technika lehetővé tett számunkra: nevezetesen, hogy a

ténylegesen, a szó legelemibb értelmében vett termelésben töltött időt a társadalom teljes idejének olyan kicsiny százalékára csökkenthessük, amely már jelentéktelenné halványodik, nincs valódi súlya és még kevésbé megbecsülése. Ha ebből a szempontból veszünk szemügyre egy ipari társadalmat, nem lepődhetünk meg rajta, ha azt találjuk, hogy azok élveznek megbecsülést, akik a teljes társadalmi idő maradék 96,5%-ának kitöltésében segédkeznek. Elsősorban azok, akik a szórakoztatóiparban tevékenykednek, de velük együtt a Parkinson-törvény végrehajtói is. Valójában a következő kijelentést terjeszthetnék a szociológiahallgatók elé: „A modern ipari társadalomban az egyes emberek által élvezett megbecsülés fordított arányban áll azzal, milyen közel vannak a tényleges termeléshez.”

Van ennek egy további oka is. Annak a folyamatnak, amely a termelőmunka idejét a teljes társadalmi idő 3,5%-ára csökkentette, az az elkerülhetetlen következménye, hogy a termelőmunkával töltött idő megfosztott minden normális emberi örömtől és gyönyörűségtől. Gyakorlatilag minden valódi termelés embertelen napszámmá vált, mely nem gazdagítja, hanem üressé teszi az embert. Hallottuk, hogy „a gyárból a holt anyag megnemesedve kerül ki, az ember viszont tönkrementen és lealacsonyodottan”.

Következésképpen azt mondhatjuk, hogy a modern technika megfosztotta az embert attól a munkafajtától, amelyet ő a legjobban élvez, a kezet-elmét igénybe vevő, alkotó, hasznos munkától, és rengeteg töredékes jellegű munkával ajándékozta meg, melyek többségét egyáltalán nem élvezzi. Megsokasította azok számát, akik szerfelett elfoglaltak olyan munkákban, amelyek, ha egyáltalán termelőkenyek, csak közvetve, csak „körülbelül” azok, és amelyek többségére egyáltalán nem is volna szükség, ha a technika valamivel kevésbé lenne modern. Úgy tűnik, Karl Marx sok mindent előre látott ebből, amikor leírta: „Azt akarják, hogy a termelés hasznos dolgokra korlátozódjék, de elfelejtik, hogy a túl sok hasznos dolog termelésének túl sok haszontalan ember a következménye”; amihez hozzátehetnénk: különösképpen akkor, ha a termelőfolyamatok örömtelenek és unalmasak. Mindez megerősíti a

gyanúnkat, hogy a modern technika abban a formájában, amelyet eddig kifejlesztett, jelenleg is fejleszt és várhatóan továbbfejleszt majd, egyre embertelenebb arcot ölt, ezért jól tennénk, ha leltárt készítenénk, és újrafogalmaznánk céljainkat.

Leltárt készítve azt mondhatjuk, hogy hatalmas mennyiségű új tudással, a tudás további gyarapításának ragyogó tudományos módszereivel rendelkezünk, valamint óriási gyakorlattal e tudás alkalmazásában. Mindez egyfajta igazság. Ez az igaz tudás – mint olyan – *nem* kárhoztat bennünket a gigantizmus, a szuperszonikus sebesség, az erőszak és az örömteli emberi munka elpusztításának technikájára. Az, ahogy eddig a tudásunkat használtuk, csak egyike a lehetséges felhasználási módoknak, és ahogy az egyre nyilvánvalóbb lesz, a felhasználásnak gyakran ostoba és romboló módja.

Mint megmutattam, társadalmunkban a közvetlenül termelő munkára fordított idő körülbelül a teljes társadalmi idő 3,5%-ára csökkent, és a modern technikai fejlődés menete a további csökkenés, aszimptotikusan¹⁰⁸ a zéró felé mutat. Most képzeljük el, hogy ellenkező irányban jelöljük ki célunkat – és ez álljon abból, hogy a közvetlenül termelő munkaidőt a hatszorosára, körülbelül 20%-ra növeljük. Ekkor a társadalom teljes idejének 20%-át fordítanánk ténylegesen a dolgok megtermelésére, igénybe véve ehhez a kezeket, az elméket és természetesen a kiváló szerszámokat is. Hihetetlen gondolat! Még a gyerekek és az öregemberek számára is lehetővé válna, hogy hasznossá tegyék magukat. A jelenlegi termelékenység egyhatoda mellett ugyanannyit termelnénk, mint ma. Hatszor annyi idő maradna minden munkadarabra, melyet meg akarunk termelni – elegendő ahhoz, hogy jó munkát végezzünk, hogy jól érezzük magunkat, hogy igazi minőséget hozunk létre, sőt, hogy szép dolgokat alkossunk. Gondoljunk a valódi munka gyógyító, tanító erejére! Senki nem akarná ekkor kitolni az iskolaéveket vagy leszállítani a nyugdíjkorhatárt, hogy ezáltal távol tartsa az embereket a munkaerőpiactól. Mindenki segítségét szívesen látnák. Mindenkinek megadtnék az, ami most a legritkább kiváltságnak számít, nevezetesen, hogy hasznosan, alkotó módon dolgozzon a kezével és elméjével a maga választotta időben és helyen – és kiváló

szerszámokkal. Hogy ez szerfelett elnyújtaná a munkaidőt? Nem, aki így dolgozik, az nem ismeri a munkaidő és a szabad idő közti különbséget. Hacsak nem alszik vagy eszik, vagy nem tölti éppen semmittevésel az idejét, mindig kellemesen és gyümölcsözően foglalatoskodik. Az „időbéres munkák” jó része egyszerűen megszűnne; hogy melyek ezek, azt az olvasó képzelőerejére bízom. Nem sok szükség volna többé az értelmetlen szórakozásra és más kábítószerekre, és kétségkívül jóval kevesebb volna a betegség.

Nos, azt lehetne mondani, hogy ez egy romantikus, utópisztikus látomás. Ez többé-kevésbé igaz. Amivel ma a modern ipari társadalomban találkozunk, az nem romantikus és bizonyosan nem utópisztikus, legalábbis nem látszik annak. Ezzel szemben igen mély válságban van, és nincs esélye a fennmaradásra. Ha fenn akarunk maradni, és gyermekeinknek is biztosítani akarjuk a fennmaradás esélyét, igenis vennünk kell a bátorságot az álmodozásra. A hármass válság, melyről beszéltem, nem múlik el, ha azt folytatjuk, amit eddig. Egyre rosszabb lesz, és katasztrófába fog torkolni, hacsak nem dolgozunk ki új életvitelt, mely összeegyeztethető az emberi természet valódi igényeivel, a bennünket körülvevő élő természet egészségével és a világ erőforrás-ellátottságával.

Mindez valóban kemény dió. Nem azért, mint ha lehetetlen volna elképzelnünk egy új életvitelt, mely megfelel a fenti kritikus követelményeknek és tényeknek, hanem azért, mert a jelenlegi fogyasztói társadalom egy kábítószer-fogyasztóra hasonlít, aki bármilyen nyomorultul érezze is magát, csak rendkívül nehezen tud kiszabadulni kínos helyzetéből. Ebből a szempontból – az itt említendő egyéb megfontolások ellenére – a világ „problémás gyermekei” nem a szegény, hanem a gazdag társadalmak.

Szinte gondviselészerű áldásnak tekinthető, hogy mi, a gazdag társadalmak, végre rászántuk magunkat arra, hogy törődjünk a harmadik világgal, és megpróbáljuk enyhíteni az ottani szegénységet. A vegyes indítékok és a kizsákmányoló gyakorlat fennmaradása ellenére úgy gondolom, hogy a gazdagok szemléletmódjában nemrégiben bekövetkezett ezen változás tiszteletre méltó dolog, mely megmenthet bennünket. Hiszen a szegényeket a szegénységük akadályozza meg abban, hogy sikerrel alkalmazzák a mi technikánkat. Természetesen gyakran

megpróbálják, és olyankor a legszörnyesebb következményeket kell elviselniük. Tömeges munkanélküliséget, a tömegek városba áramlását, a vidék pusztulását és túrhetetlen társadalmi feszültségeket. A valóságban éppen arra van szükségük, amiről beszélek, és amire nekünk is szükségünk van: *másfajta* technikára. Emberarcú technikára, mely ahelyett, hogy feleslegessé tenné az emberi kezet és elmét, segíti őket abban, hogy jóval gyümölcsözőbben munkálkodhassanak, mint valaha.

Mint Gandhi mondotta, a világ szegényein nem a tömegtermelés segít, hanem csak a tömegek általi termelés. A *tömegtermelés* bonyolult, erősen tőkeintenzív, energiaigényes és emberi munkaerőt megtakarító technikán alapuló rendszere feltételezi a gazdagságot, mert egyetlen munkahely létrehozásához nagyarányú tőkebefektetést igényel. A *tömegek általi termelés* azokat a megfizethetetlen erőforrásokat mozgósítja, amelyekkel minden emberi lény rendelkezik – az okos elmét és az ügyes kezet –, és *első osztályú szerszámokkal támogatja őket*. A *tömegtermelés* technikája lényegileg erőszakos, a környezetre káros, a nem megújítható erőforrások szempontjából önpusztító és az ember számára lealacsonyító. A *tömegek általi termelés* technikája, ha felhasználja a modern tudás és tapasztalat legjavát, elősegíti a decentralizálást, megfelel az ökológia törvényeinek, a ritka erőforrások felhasználásában mértékletes, és az emberi lény szolgálatára hivatott, nem pedig arra, hogy az embert tegye a gépek szolgájává. Ezt a technikát *köztes technológiának* neveztem el, amivel azt kívánom jelezni, hogy jóval magasabb rendű az elmúlt korszakok primitív technikájánál, ugyanakkor sokkal egyszerűbb, olcsóbb és szabadabb, mint a gazdagok szuperteknikája. Nevezhetjük önsegítő technikának vagy demokratikus, illetve népi technikának is – olyan technikának, amelyhez mindenki hozzájuthat, és amely nem a már gazdagok és hatalmasok számára van fenntartva. A későbbi fejezetekben részletesebben is beszélek még erről.

Noha minden szükséges tudás rendelkezésünkre áll, további rendszeres alkotó erőfeszítésre van szükség ahhoz, hogy ezt a technikát működésbe hozzuk, és mindenki számára láthatóvá és hozzáférhetővé tegyük. Tapasztalatom szerint általában nehezebb a

közvetlenséget és az egyszerűséget visszahódítani, mint az egyre nagyobb bonyolultság és összetettség felé haladni. Bármilyen harmadrendű mérnök vagy kutató képes a dolgokat tovább bonyolítani; de az igazi belátás jó érzékére van szükség ahhoz, hogy valaki ismét egyszerűvé tegye őket. Ez a belátás nem egykönnyen adatik meg olyanoknak, akik megengedték maguknak, hogy eltávolodjanak a valódi termelőmunkától és a természet önszabályozó rendszerétől, amely mindig ismeri a mértéket és a korlátot. Minden olyan tevékenység, amely nem ismer önkorlátozó elvet, az ördögtől való. A fejlődő országokkal kapcsolatos munkánkban végre fel kell ismernünk a szegénység korlátait, s akkor ez a munka tanulságos iskola lehet, ahol, miközben őszintén próbálunk segíteni másoknak, tudást és tapasztalatot gyűjthetünk arról, miként segítsünk magunkon.

Úgy gondolom, lassan kibontakozik előttünk a jövőnk meghatározó hozzáállásbeli konfliktus. Az egyik oldalon látom azokat az embereket, akik úgy gondolják, hogy a jelenlegi módszerekkel meg tudnak birkózni a bennünket sújtó hármass válsággal, csak éppen erőteljesebben kell alkalmazni ezeket a módszereket; őket előremenekülőknek hívom. A másik oldalon vannak az új életvitel után kutató emberek, akik megpróbálnak visszatérni bizonyos, az emberre és a környező világra vonatkozó alapigazságokhoz; őket hívom hazatérőknek. Fogadjuk el, hogy az előremenekülők, akár csak az ördög, a legjobb nótákat fújják, vagy legalábbis a legnépszerűbb és legismertebb nótákat. „Nem állhatunk meg!” – mondják. „Megállni annyi, mint visszafelé haladni, előre kell menni. Semmi baj a modern technikával, legfeljebb az, hogy még nem tökéletes. Tökéletesítsük tehát!” Dr. Sicco Mansholtot, az Európai Gazdasági Közösség egyik kiemelkedő vezetőjét idézhetnénk, mint e csoport jellegzetes képviselőjét. „Többet, jobbat, gyorsabban, gazdagabban – mondja –, ezek a mai társadalom jelszavai.” És úgy gondolja, segítenünk kell az embereknek, hogy alkalmazkodjanak, „mert nincs más alternatíva”. Ez az előremenekülők hiteles hangja, amely nagyon hasonlít Dosztojevszkij Nagy Inkvizítorának hangjához: „Miért jöttél ide akadályozni bennünket?” A népességrobbanásra és a világméretű éhínség lehetőségére hivatkoznak. Mindenképpen előre kell

mennünk, és nem lehetünk pipogyák. Ha az emberek tiltakozni és lázadni kezdenek, több rendőrré lesz szükségünk, és jobban fel kell őket szerelni. Ha baj van a környezettel, szigorúbb törvényeket kell hoznunk a környezetszennyezés ellen, és gyorsabb gazdasági fejlődésre van szükségünk, hogy meg tudjuk fizetni a környezetvédelmi intézkedések árát. Ha baj van a természeti erőforrásokkal, szintetikus anyagokhoz kell folyamodnunk. Ha baj van az ásványi tüzelőanyagokkal, a lassúbb reaktorokról áttérünk a gyors atommáglyákra, a maghasadásról a magfúzióra. *Nem léteznek* megoldhatatlan problémák. Az előremenekülő jelszavai nap mint nap ezzel az üzenettel árasztják el az újságok címlapjait: „egy áttörést mindennap, és a válság elsorvad”.

No és a másik oldal? Itt olyan emberek állnak, akik mélységesen meg vannak győződve róla, hogy a technikai fejlődés rossz irányba fordult, és új irányt kell vennie. A „hazatérő” kifejezésnek természetesen vallásos felhangja van. Hiszen jókora bátorság kell ahhoz, hogy valaki nemet mondjon a kor divatjára és bűvöletére, és kétségbe vonja annak a civilizációnak az előfeltevéseit, amely, úgy tűnik, az egész világ meghódítására hivatott. Az ehhez szükséges erőt csak mélységes meggyőződés táplálhatja. Ha ez a gondolkodásmód pusztán csak a jövőtől való félelemből fakadna, a döntő pillanatban alighanem szertefoszlanék. Az igazi „hazatérő” nem a legjobb melódiákat játssza, de énekének szövege a legmagasztosabb; nem egyéb, mint az evangéliumoké. Számára nem létezik helyzetének, a *mi* helyzetünknek tömörebb összefoglalása, mint a tékozló fiú példabeszéde. Furcsamód a hegyi beszéd meglehetősen pontos útbaigazítást ad arról a szemléletmódról, amely elvezethet a Túlélés Gazdaságtanához.

- Boldogok, akik tudják, hogy szegények, mert övük a Mennyek Országáa.
- Boldogok, akik bánkódnak, mert megvigasztaltatnak.
- Boldogok a szelídek, mert örökségül bírják majd a földet.
- Boldogok, akik éheznek és szomjúhozják az igazságosság győzelmét, mert ők megelégtettek.
- Boldogok a békességszerzők, mert Isten fiainak neveztetnek majd.

Talán merésznek tűnik, hogy ezeket a boldogságokat technikai és gazdasági ügyekkel hozzuk kapcsolatba. Ámde nem lehetséges-e, hogy éppen azért kerültünk bajba, mert mind ez idáig nem volt meg ez a kapcsolat? Nem nehéz rájönni, mit jelenthetnek számunkra ezek a boldogságok ma:

- Szegények vagyunk, nem félistenek.
- Jó okunk van bánkódni, és nem állunk az aranykor küszöbén.
- Szelíd megközelítésre, erőszakmentes lélekre van szükségünk, és a kicsi szép.
- Törődnünk kell az igazságossággal, és meg kell érnünk, hogy a jó győzedelmeskedjék.
- Mindez és csakis ez tehet bennünket képessé arra, hogy békességszerzők legyünk.

A hazatérők más, az előremenekülőket ösztönzőtől eltérő emberképre alapozzák gondolkodásukat. Igen felületes dolog volna azt mondani, hogy az utóbbiak hisznek a „növekedésben”, az előbbiek viszont nem hisznek benne. Bizonyos értelemben mindenki hisz a növekedésben, és helyesen, hiszen a növekedés az élet lényegi velejárója. A kérdés lényege az, milyen minőségi meghatározást adunk a növekedés eszméjének; hiszen mindig sok dolog van, amelynek növekednie, és sok dolog, amelynek csökkennie kell.

Ugyanígy igen felületes dolog volna azt mondani, hogy a hazatérők nem hisznek a haladásban, amelyet pedig szintén minden élet lényegi velejárójának nevezhetünk. A kérdés lényege itt az, hogy meghatározzuk, mi jelent haladást, és mi nem. A hazatérők úgy hiszik, hogy az az irány, amely felé a modern technika fordult, és amelyet továbbra is követ – az egyre nagyobb méret, az egyre gyorsabb sebesség és az egyre növekvő erőszak irányába, fittyet hányva a természeti harmónia összes törvényének –, épp ellentéte a haladásnak. Ezért kihívás, hogy készítsünk leltárt, és találjunk új orientációt. A leltár azt mutatja, hogy éppen önnön létezésünk alapját romboljuk le, és az új orientáció alapja az, hogy emlékezetünkbe idézzük, mi is valójában az emberi élet.

Így vagy úgy, mindenkinek állást kell majd foglalnia e nagy konfliktusban. A dolgot „a szakértőkre bízni” egyet jelent azzal, hogy

az előremenekülőkhöz mellett foglalunk állást. Széles körben elfogadott nézet, hogy a politika túlságosan lényeges dolog ahhoz, hogy a szakértőkre bizzuk. Ma a politika fő eleme a gazdaság, a gazdaság fő eleme pedig a technika. Ha a politikát nem lehet a szakemberekre bízni, akkor nem lehet a gazdaságot és a technikát sem.

Az jogosít fel némi reményre, hogy az egyszerű emberek gyakran szélesebb és „emberibb” látókörrel rendelkeznek, mint a szakemberek általában. A ma magukat végsőkéig erőtlennek érző egyszerű emberek ereje nem valami új cselekvési irány kijelölésében rejlik, hanem abban, hogy rokonszenvükkel támogatják azokat a kisebbségi csoportokat, amelyek már elindultak az új irányba. Itt most két, a szóban forgó tárgyhoz tartozó példát említek. Az egyik a mezőgazdasággal kapcsolatos, mely mindmáig az ember legnagyobb önálló tevékenysége a Földön, a másik pedig az ipari technikával.

A modern mezőgazdaság alapja az, hogy a talajt, a növényeket és az állatokat egyre növekvő mennyiségű vegyszerrel kezelik. Igen komoly kétségek merülnek fel azzal kapcsolatban, milyen hosszú távú kihatása van e gyakorlatnak a talaj termékenységére és az egészségre. Akik e kétségeket felvetik, általában azzal a kijelentéssel találják szembe magukat, hogy választanunk kell „a mérge és az éhség” között. Nos, sok országban találkozhatunk igen sikeres gazdálkodókkal, akik kiváló terméseredményeket értek el anélkül, hogy vegyszerekhez folyamodnának, és akik nem ébresztenek semmilyen kétséget a talaj hosszú távú termékenységével és az egészséggel kapcsolatban. A legutolsó huszonöt évben egy magánjellegű, önkéntes szervezet, a Talaj Társaság (Soil Association) foglalkozott a talaj, a növények, az állatok és az ember élettani kapcsolatainak feltárásával; részt vett ilyen irányú kutatásokban, és maga is indított ilyeneket. Megpróbálta folyamatosan tájékoztatni a közvéleményt az ezen a területen elért eredményekről. Sem a sikeres gazdálkodók, sem a Talaj Társaság nem volt képes elérni, hogy hivatalos támogatást vagy elismerést kapjanak. Általában úgy intézik el őket, mint „nyavalyás lila népséget”, mivel nyilvánvalóan kívül esnek a modern technikai haladás fő áramlatán. Módszereik a természeti harmónia végtelenül finom rendszere iránti erőszakmentesség és alázat pecsétjét viselik

magukon, ez pedig ellentétben áll a modern világ életvitelével. Ha viszont megértjük, hogy a modern életvitel halálos veszélybe sodor bennünket, talán rászánjuk magunkat, hogy támogassuk az úttörőket, esetleg csatlakozzunk is hozzájuk ahelyett, hogy legyintենék rájuk vagy kinevetnénk őket.

Az ipari oldalon a Köztes Technológia Fejlesztő Csoporttal találkozhatunk. Ez a csoport módszeresen tanulmányozza a lehetőségeit annak, miként lehet az embereknek segíteni abban, hogy önmagukon segítsenek. Habár munkájának elsőrendű célja az, hogy a harmadik világnak nyújtson technikai segítséget, kutatási eredményei iránt egyre inkább érdeklődnek azok is, akik a gazdag társadalmak jövője miatt aggódnak. E csoport tagjai ugyanis megmutatják, hogy valóban lehetséges köztes, vagyis emberarcú technika; hogy ez a technika életképes, és ismét szervesen illeszti be az ügyes kezű és alkotó elméjű emberi lényt a termelőfolyamatba. A *tömegek általi termelést* szolgálja a *tömegtermelés* helyett. Akárcsak a Talaj Társaság, ez is magánjellegű önkéntes szervezet, mely köztámogatásra szorul.

Nem kételkedem benne, hogy a technikai fejlődésnek új irányt lehet szabni, olyan irányt, amely a fejlődést visszavezeti az ember valódi igényeihez, vagyis az *ember tényleges méreteihez*. Az ember kicsi, következésképpen az a szép, ami kicsi. Az óriási méretek hajszolása az önpusztítás szenvedélye. No de mibe kerül az újraorientálás? Emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy perverz dolog a fennmaradás költségeit számíttgatni. Kétségkívül minden valamire való dolognak megvan az ára: ahhoz, hogy a technikát új irányba tereljük, hogy az embert szolgálja az ember pusztítása helyett, elsősorban képzelőerőnk igénybevételére és a félelem elvetésére van szükség.

[107.](#) A Teilhard Központ „Az ember jövőjéért” című hatodik évi konferenciáján Londonban, 1971. október 23-án elhangzott előadás alapján.

[108.](#) Aszimptota: olyan matematikai vonal, amelyhez folytonosan közelít egy görbe, de véges távolságon belül sohasem érinti (*a ford.*).

III. rész:
A HARMADIK VILÁG

Fejlesztés¹⁰⁹

Egy hivatalos brit kormánykiadvány *A tengerentúli fejlesztésről* címmel néhány évvel ezelőtt a következőképpen fogalmazta meg a külföldi segélynyújtás céljait:

„Tegyünk meg minden erőnkől telhetőt a fejlődő országok megsegítésére. Segítsük őket abban, hogy biztosítani tudják népességüknek mindazt az anyagi feltételt, amely képességeik kibontakoztatásához, a teljes és boldog élet megteremtéséhez és sorsuk folyamatos jobbításához szükséges.”

Kérdéses, vajon ugyanilyen derűlátóan fogalmaznánk-e ma is, de az alapvető filozófia ugyanez marad. Talán némi kiábrándultság tapasztalható: a feladat jóval nehezebbnek bizonyul, mint gondoltuk volna – és az újonnan függetlenné vált országok ugyanígy látják. Különösen két jelenség okoz világméretű aggodalmat: a tömeges munkanélküliség és a tömegek városokba áramlása. Az emberiség kétharmada számára a „teljes és boldog élet” és sorsának folyamatos javulása ugyanolyan távoli ígéret marad, mint valaha, ha ugyan nem került még távolabbra. Jobban tesszük hát, ha e problémát újra szemügyre vesszük.

A kérdést újravizsgálók közül egyesek szerint az a baj, hogy túl kevés a segély. Elismerik, hogy sok az egészségtelen és bomlasztó folyamat, de úgy vélik, nagyobb segélyekkel feltétlenül képesek lennének e folyamatok ellensúlyozására. Amennyiben a rendelkezésre álló segély nem lehet elegendő mindenki számára, véleményük szerint a segélynyújtást azokra az országokra kellene összpontosítani, ahol a siker ígérete a legbiztosabbnak látszik. Nem meglepő, hogy ez a javaslat nem talált egyetemesen kedvező fogadtatásra.

Gyakorlatilag az összes fejlődő országban fellelhető egészségtelen és bomlasztó folyamatok egyike a „kettős gazdaság” megjelenése és egyre élesebb elkülönülése. Ebben a rendszerben két különböző életforma létezik egymás mellett, melyek olyan élesen válnak el egymástól, mintha két különálló világ volna. Nem arról van szó, hogy egyesek gazdagok, mások pedig szegények, és a gazdagok és a szegények ugyanazon életmód részei, hanem arról,

hogy két életmód létezik egymás mellett: az elsőnek még a legszerényebb részese is olyan napi jövedelemmel rendelkezik, amely sokszorosa a másik életmód legkeményebben dolgozó részésére jutó jövedelemnek. A kettős gazdaságból fakadó társadalmi és politikai feszültségek túlságosan is nyilvánvalóak ahhoz, hogy külön leírást igényeljenek.

Egy tipikus fejlődő ország kettős gazdaságában azt találjuk, hogy a népesség 15%-a a főként egy vagy két nagyvárosra korlátozódó modern szektorban él. A maradék 85% a vidéki övezetekben és kisvárosokban lakik. Bizonyos okok miatt, amelyekről majd később szólnunk, a fejlesztési erőfeszítések legnagyobb része a nagyvárosokba összpontosul, ami azt jelenti, hogy jobbra nem érinti a népesség 85%-át. Mi lesz velük? Igencsak valószínűtlen volna feltételezni, hogy a nagyvárosok modern szektora addig növekszik majd, amíg szinte az egész népességet magába nem olvasztja (természetesen sok igen fejlett országban ez történt). Még a leggazdagabb országok is nyögik a népesség hasonlóan rossz eloszlásának elkerülhetetlen következményeit.

A modern gondolkodás minden területén központi szerepet kap az „evolúció” fogalma. Nem így azonban a fejlődés-gazdaságtanban, habár a „fejlődés” és az „evolúció” szavak gyakorlatilag azonos értelműnek tűnnek. Bármilyen legyen is az evolúció elméletének érdeme egyes sajátos esetekben, ez az elmélet egészen bizonyosan híven tükrözi a gazdasági és technikai fejlődéssel kapcsolatos tapasztalatunkat. Képzeljük el, hogy meglátogatunk egy modern ipari létesítményt, mondjuk egy nagy olajfinomítót. Ahogy bejárjuk a hatalmas, elképesztő bonyolultságú gyár egészét, alighanem elcsodálkozunk rajta, miként ötlhetett ki az emberi elme ilyen dolgot. Micsoda óriási tudás, lelemény és tapasztalat testesül itt meg a berendezésekben! Miként lehetséges ez? A válasz: az egész nem készen pattant ki valakinek az agyából, hanem evolúciós folyamat eredménye. Egészen egyszerűen kezdődött, azután hozzátették ezt, megváltoztatták azt, míg az egész egyre összetettebbé vált. De még az is, amit most az olajfinomítóban látunk, nem több – mondhatnánk –, mint a jéghegy csúcsa.

Az, amit látogatásunkkor nem láthatunk, sokkal több, mint amit láthatunk. Nem láthatjuk azt a rengeteg összetett megoldást, amely

lehetővé teszi, hogy a nyersolaj a finomítóba folyjék, és biztosítja, hogy a finomított termékek sokasága megfelelően előkészítve, csomagolva és címkézve igen fejlett elosztórendszeren keresztül eljusson a megszámlálhatatlanul sok fogyasztóhoz. Mindezt nem láthatjuk. És azt sem láthatjuk, milyen szellemi teljesítmény húzódik/rejlik a tervezés, a szervezés, a finanszírozás és az értékesítés mögött. Még ennél is kevésbé láthatjuk azt a hatalmas oktatási háttérrel, amely az egésznek előfeltétele, az elemi iskolától az egyetemekig és a szaktudományos kutató létesítményekig, holott nélkül mindaz, amit most látunk, nem létezne. Mint mondtam, a látogató csak a jéghegy csúcsát látja: tízszer ennyi van valahol máshol, amit nem láthatunk, és a „tíz” nélkül az „egy” értelmetlen. Ha pedig a „tíz” nem biztosítja az az ország vagy társadalom, ahol az olajfinomítót felállították, akkor az olajfinomító nem működik, vagy pedig lényegében idegen test, mely életének legfontosabb részében egy másik társadalomtól függ. Nos, mindezt könnyen elfelejtik, mert a modern gondolkodás hajlik arra, hogy csak azt lássa, és csak annak legyen tudatában, ami látható, s közben elfelejtse a láthatatlan dolgokat, melyek a láthatókat lehetővé teszik és fenntartják.

Nem lehetséges-e, hogy a segélyezés viszonylagos kudarcának – vagy legalábbis a segélynyújtás hatékonyságából való kiábrándulásunknak – van valami köze materialista filozófiánkhoz? Hiszen ez a filozófia hajlamossá tesz bennünket arra, hogy figyelmen kívül hagyjuk a siker legfontosabb feltételeit, tekintve, hogy ezek általában láthatatlanok. Vagy ha nem is hagyjuk egészen figyelmen kívül, mégis úgy kezeljük őket, mint anyagi dolgokat – mint olyan dolgokat, amelyeket egy mindent átfogó fejlesztési terv keretében előre meg lehet tervezni, be lehet ütemezni, és pénzért meg lehet vásárolni. Más szóval, hajlamosak vagyunk a fejlesztést nem evolúcióként, hanem teremtésként elképzelni.

Tudósaink a legnagyobb magabiztossággal szüntelenül arról beszélnek, hogy körülöttünk minden a természetes kiválasztódás által megszürt kicsiny mutációk útján fejlődött olyanná, amilyen. Még a Mindenhatóról sem hiszik el, hogy bármilyen összetett dolgot képes volt megteremteni. Mint mondják, minden összetettség evolúció eredménye. És mégis, úgy tűnik, fejlesztési tervezőink azt

gondolják, hogy jobban tudják csinálni, mint a Mindenható, hogy egy tervezésnek nevezett folyamat útján egy csapásra meg tudják teremteni a legösszetettebb dolgokat, és így Athéné teljes fegyverzetben, tündöklően és életképesen pattanhat elő, no nem Zeusz fejéből, hanem a semmiből.

Nos természetesen alkalmasint véghez lehet vinni rendkívüli és oda nem illő dolgokat. Itt vagy ott sikeresen keresztül lehet vinni egy projektet. Mindig lehet kicsi, ultramodern szigeteket teremteni egy preindusztriális társadalomban. Csakhogy ezeket a szigeteket azután úgy kell védeni, mint valami erődítményt, és – képletesen szólva – helikopterrel kell ellátni messziről, különben a környező tenger elárasztja őket. Bármilyen történjék is, akár jól működnek, akár rosszul, ahhoz a „kettős gazdasághoz” vezetnek, amelyről beszéltünk. Nem képesek szervesen kapcsolódni az őket körülvevő társadalomhoz, és általában tönkreteszik annak kohézióját.

Mellesleg megfigyelhetjük, hogy – túlzott városiasodási törekvésekben megnyilvánulva – hasonló folyamatok működnek még a leggazdagabb társadalmak némelyikében is. Így jönnek létre az „óriásvárosok”, és maradnak meg a bőség közepette a szegénység sújtotta emberek, a „kívülrekedtek”, a munkanélküliek és a munkára alkalmatlanok jókora bugyrai.

A legutóbbi időig a fejlesztési szakértők ritkán utaltak a kettős gazdaságra és az abból fakadó tömeges munkanélküliségre és a tömeges városokba áramlás kettős nyavalyájára. Ha utaltak rá, akkor csak azért, hogy panaszkodjanak miatta; egyébként átmeneti állapotnak tekintették. Időközben azonban általánosan elismert tényé vált, hogy az idő önmagában nem hoz gyógyulást; éppen ellenkezőleg, a kettős gazdaság, ha nem harcolunk ellene tudatosan, arra az eredményre vezet, amelyet „a kölcsönös mérgezés” folyamatának neveztem el: a városok sikeres ipari fejlesztése lerombolja a hátszág gazdasági szerkezetét, és a hátszág úgy áll bosszút, hogy a tömegek a városokba áramlanak, megmérgezik, és teljesen kezelhetetlenné teszik őket. Az Egészségügyi Világszervezet (WHO), valamint Kingsley Davies és más szakértők által készített előrejelzések húsz-, negyven-, sőt hatvanmillió lakosú városokról beszélnek. Ezek a kilátások emberek

olyan sokaságának „elnyomorodását” jelentik, ami minden képzeletet felülmúl.

Van-e más alternatíva? Aligha lehet kétséges, hogy a fejlődő országok nem lehetnek meg modern szektor nélkül, főként nem azok, amelyek közvetlen összeköttetésben állnak a gazdag országokkal. Ugyanakkor kétségbe kell vonni azt a hallgatólagos feltételezést, hogy a modern szektor addig terjedhet, amíg gyakorlatilag az egész népességet magába olvasztja, és hogy ez meglehetősen gyorsan elérhető. Az utóbbi húsz évben az uralkodó fejlesztési filozófia ez volt: „Ami a legjobb a gazdagoknak, szükségképpen az a legjobb a szegényeknek is.” Ez a hit igazán megdöbbentően elterjedt, ami jól látható, ha végignézzük azon fejlődő országok listáját, ahol az amerikaiak és szövetségeseik – és bizonyos esetekben az oroszok is – szükségesnek és bölcsnek találták „békés” atomreaktorok felállítását. Ilyen Tajvan, Dél-Korea, a Fülöp-szigetek, Vietnam, Thaiföld, Indonézia, Irán, Törökország, Portugália, Venezuela – csupa olyan ország, amelynek nyomasztó problémája a mezőgazdaság, valamint a vidéki élet újjáélesztése, hiszen szegénység sújtotta lakosainak elsöprő többsége a vidéki övezetekben él.

Valamennyi megközelítésünk kiindulópontja a szegénység, pontosabban a szegénységnek az a szintje, amely már nyomorúságot jelent, amely lealacsonyítja és eltompítja az emberi személyt; elsőrendű feladatunk pedig az, hogy felismerjük és megértsük, milyen határokat és korlátokat szab a szegénységnek ez a szintje. Durva, materialista filozófiánk ismét arra készlet bennünket, hogy csak az „anyagi feltételeket” lássuk (hogy a fent idézett kormánykiadvány szavait használjam), és a nem anyagi tényezőket figyelmen kívül hagyjuk. A szegénység okai között, ebben biztos vagyok, egészen másodlagos szerepet játszanak az anyagi tényezők – például a természeti kincsek hiánya vagy a tőkehiány vagy az elégtelen infrastruktúra. A mérhetetlen szegénység elsődleges okai nem anyagi természetűek, hanem bizonyos oktatásbeli, szervezetségbeli és fegyelmi hiányosságokkal kapcsolatosak.

A fejlődés nem a javakkal kezdődik, hanem az emberekkel, az emberek képzettségével, szervezetségével és fegyelmével.

E három nélkül minden erőforrás rejtett, kiaknázatlan, pusztán lehetőség marad. Léteznek természeti kincsekkel igen gyéren ellátott, mégis virágzó társadalmak, és a háború után bőven volt alkalmunk megfigyelni a láthatatlan tényezők elsőbbségét. Minden olyan ország, amelyben az oktatás, a szervezettség és a fegyelem magas szinten állt, bármilyen feldúlt volt is, „gazdasági csodát” produkált. Valójában persze ez csak azok számára volt csoda, akik figyelme a jéghegy csúcsára összpontosult. A csúcs apró darabokra tört, de a képzettség, a szervezettség és a fegyelem mint alap továbbra is megmaradt.

Ez tehát a fejlesztés központi problémája. Ha a szegénység elsődleges oka e három tényező hiányosságaiban rejlik, akkor a szegénység elsősorban e hiányosságok kiküszöbölésével enyhíthető. Ez az oka annak, miért nem lehet a fejlesztés teremtő aktus, miért nem lehet a fejlesztést megrendelni, megvásárolni, átfogóan megtervezni: miért van az, hogy evolúciós folyamatot igényel. Az oktatásban nincs „ugrás”, ez egy fokozatos, igencsak megfoghatatlan folyamat. A szervezettségben sincs „ugrás”, ez is fokozatos fejlődés, megfelelés a változó körülményeknek. S egész pontosan ugyanez vonatkozik a fegyelemre is. Mindháromnak lépésről lépésre kell kibontakoznia, és a fejlesztési politika legfontosabb feladata szükségképpen az, hogy meggyorsítsa ezt az evolúciót. Mindháromnak az egész társadalom, s nem csupán egy elenyésző kisebbség sajátjává kell válnia.

Ha segítséget nyújtunk bizonyos új gazdasági tevékenységek bevezetéséhez, ezek a tevékenységek csak akkor lehetnek hasznosak és életképesek, ha meglehetősen széles néprétegek már meglévő képzettségére épülnek, és csakis akkor lehetnek igazán értékesek, ha előmozdítják az oktatás, a szervezettség és a fegyelem fejlődését, és terjesztik annak eredményeit. Csakis folyamatos terjeszkedésről lehet szó – ugrásról sohasem. Ha olyan új gazdasági tevékenységeket vezetünk be, amelyek *különleges* képzettséget, *különleges* szervezettséget és *különleges* figyelmet igényelnek, olyan tanultságot, szervezettséget és fegyelmet, amilyennel a befogadó társadalom semmiképpen nem rendelkezik, akkor ezek a tevékenységek nem mozdítják elő az egészséges fejlődést, hanem valószínűleg inkább hátráltatni fogják azt.

Beépülésre képtelen, idegen testek maradnak, és csak még jobban kiélezzik a kettős gazdaság problémáit.

Mindebből következik, hogy a fejlesztés nem elsősorban a közgazdászokra tartozó probléma, sőt a legkevésbé olyan közgazdászokra, akiknek szakértelme a durva, materialista filozófián alapul. Kétségtelen, bármely filozófiai meggyőződésű közgazdászok haszonnal tevékenykedhetnek a fejlesztés bizonyos állomásai és egyes szigorúan körülírt technikai feladatok megvalósításában, de csak akkor, ha már egyértelműen megfogalmazódtak *az egész népességet magában foglaló* fejlesztési politika általános vezérelvei.

A segítségnyújtás és a fejlesztés által megkövetelt új gondolkodás abban fog különbözni a régitől, hogy komolyan veszi a szegénységet. Nem fogja gépiesen ismételtetni, hogy „ami jó a gazdagoknak, az szükségképpen jó a szegényeknek is”. Az emberekre lesz gondja – mégpedig egészen gyakorlati szempontok miatt. Hogy miért? Azért, mert minden rendű és rangú gazdagság elsődleges és végső forrása az ember. Ha az emberek kimaradnak, ha botcsinálta szakértők és zsarnoki tervezők lökdösik őket ide-oda, akkor soha semmi nem hozhat igazi gyümölcsöt.

A következő fejezet némileg rövidített változata annak a tanulmánynak, amelyet 1965-ben az UNESCO által a chilei Santiagóban rendezett „Konferencia a tudomány és technika alkalmazásáról Latin-Amerika fejlesztésében” számára készítettem. Akkoriban a gazdasági fejlesztésről folytatott viták a technikát jobbra, szinte kivétel nélkül „adottnak” tekintették. A kérdés csupán az volt, miként lehet átadni az adott technikát azoknak, akik még nem rendelkeznek vele. Magától értetődően úgy tartották, hogy a legújabb a legjobb is egyben, és kinevették azt a gondolatot, hogy a legújabb technika esetleg nem szolgálja a fejlődő országok égető szükségleteit, mert nem felel meg a szegénység jelenlegi állapotának és korlátainak. Mégis, e tanulmány nyomán alakult meg Londonban a Köztes Technológia Fejlesztési Csoport.

[109](#). Az Afrika Iroda közgyűlésén Londonban, 1966. március 3-án elhangzott, az évfordulót köszöntő üdvözlő beszéd alapján.

A köztes technológia kifejlesztését igénylő társadalmi és gazdasági problémák [110](#)

Bevezetés

A mai világban általában a szegények egyre szegényebbek, a gazdagok egyre gazdagabbak lesznek, és úgy tűnik, a külföldi segélynyújtás és fejlesztési tervezés bevett folyamatai nem képesek megállítani ezt a tendenciát. Sőt, gyakran még elő is segítik, mert mindig könnyebb azoknak segíteni, akik tudnak magukon segíteni, mint azokon, akik tehetetlenek. Szinte az összes fejlődő országban létezik egy modern szektor, melyben az élet- és munkarend hasonlít a fejlett országok élet- és munkarendjéhez. Ám létezik egy nem modern szektor is, mely a népesség döntő többségét foglalja magába, melyben az élet- és munkarend nemcsak hogy alapvetően elégtelen, hanem folyamatosan egyre gyorsabban romlik.

Ezúttal kizárólag azzal a kérdéssel foglalkozom, miként lehetne segíteni az embereknek a nem modern szektorban. Ez nem jelenti azt, hogy a modern szektorban hagyjuk abba a konstruktív munkát. Nincs kétség afelől, hogy ez a munka mindenképpen folytatódni fog. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a modern szektorban elért bármely siker könnyen csalókévan bizonyulhat, ha nem kíséri egészséges növekedés – vagy legalábbis, ha nem jön létre valamilyen egészséges stabilitás – annak a ma igen nagyszámú embernek a körében, akik életét nemcsak szörnyű szegénység, hanem a reménytelenség is jellemzi.

Miért van szükség köztes technológiára?

A szegények helyzete

Hogy jellemezhetjük a szegények helyzetét a legtöbb úgynevezett fejlődő országban? Munkalehetőségeik annyira korlátozottak, hogy a maguk erejéből nem tudnak kiemelkedni a nyomorúságból. Részlegesen vagy teljesen munkanélküliek, és ha találnak is alkalmi munkát, termelékenységük igen alacsony. Néhányuknak van földje, ez azonban gyakran túlságosan is kicsi. Legtöbbjüknek azonban

nincs földje, és semmi kilátása sincs arra, hogy valaha is legyen. Részleges vagy teljes munkanélküliségük miatt a nagyvárosokba áramlanak, csak hogy a nagyvárosokban sincs számukra munka, és természetesen lakás sem. Ennek ellenére a városokba sereglenek, mert úgy hiszik, ott nagyobb eséllyel találhatnak munkát, mint a falvakban, ahol egyáltalán nincs munka.

Gyakran gondolják, hogy a vidéki övezetek nyílt és rejtett munkanélkülisége teljes egészében a népességnövekedésnek köszönhető. Kétségtől ez is fontos tényező. Csak hogy e nézet híveinek meg kellene magyarázniuk, hogy több ember miért nem végezhet több munkát. Azt mondják, azért nem dolgozhat több ember, mert hiányzik a „tőke”. Ám mi az, hogy „tőke”? A tőke emberi munka terméke. A tőkehiány magyarázhatja az alacsony termelékenységet, de nem magyarázhatja meg a munkalehetőségek hiányát.

Mindazonáltal tény, hogy rengeteg ember nem vagy csak időszakosan dolgozik. Következésképpen szegény és tehetetlen, és gyakran eléggé kétségbeesett ahhoz, hogy elhagyja faluját és a nagyvárosban keressen valamiféle egzisztenciát. A vidéki munkanélküliség tömeges városba áramlást eredményez, és ezáltal a városokban olyan népességnövekedést okoz, amely még a leggazdagabb társadalmak erőforráskészletét is próbára teszi. A vidéki munkanélküliség városi munkanélküliséggé alakul át.

Miként segítsünk azokon, akiknek a legnagyobb szükségük van rá?

Következésképpen a problémát így fogalmazhatjuk meg: mit tehetünk azért, hogy egészséget leheljünk a nagyvárosokon kívüli gazdasági életbe, azoknak a kisvárosoknak és falvaknak az életébe, ahol még mindig az össznépesség 80-90%-a lakik? Mindaddig, amíg a fejlesztési erőfeszítések főként a nagyvárosokba összpontosulnak – mivel itt a legkönnyebb új iparágakat létesíteni, azokat menedzserekkel és munkaerővel ellátni, valamint fennmaradásukhoz pénzt és piacot biztosítani –, mindaddig ezen iparágak versenye továbbra is bomlasztja és rombolja majd az ország többi részének nem mezőgazdasági termelését, további munkanélküliséget okoz vidéken, és így nincstelen emberek még

nagyobb áradata özönlik majd a városokba, amelyek képtelenek őket befogadni. A „kölcsonös mérgezés folyamata” nem áll meg.

Így hát szükséges, hogy a fejlesztési erőfeszítések legalábbis jelentős hányada elkerülje a nagyvárosokat, és közvetlenül „agro-indusztriális struktúra” megteremtésére fordítódjék a falusi és kisvárosi övezetekben. Ebben az összefüggésben feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy elsősorban munkahelyekre van szükség; a szó szoros értelmében több millió munkahelyre. Természetesen senki nem akarja azt állítani, hogy az egy főre jutó termelés lényegtelen, de ennek maximalizálása nem lehet elsőrendű szempont; az elsődleges cél a munkalehetőségek maximalizálása a részlegesen vagy teljesen munkanélküliek számára. Hiszen a szegény embernek mindenekelőtt munkalehetőségre van szüksége, és még a gyengén fizetett és viszonylag rossz termelékenységű munka is jobb a tétlenségnél. Gabriel Ardant szavaival élve: „Előbb kell jönnie a lefedettségnek és csak azután a tökéletességnek.”¹¹¹

„Fontos, hogy mindenki számára elegendő munkalehetőséget biztosítsunk, mert csak e módon küszöbölhetjük ki a kontraproduktív reflexeket, és hozhatunk létre új lelkiállapotot – egy olyan országot, ahol a munkaerő értékévé válik, és ahol azt a lehető legjobban kell felhasználni.”

Más szóval, az a gazdasági számítás, mely a sikert a munkahelyek számától függetlenül a teljesítménnyel, illetve a jövedelemmel méri, nem alkalmazható az itt vizsgált körülményekre, mivel statikusan közelíti meg a fejlesztés problémáját. A dinamikus megközelítés tekintettel van az emberek szükségleteire és reakcióira: márpedig a legelső szükségletük az, hogy valamiféle munkát vállalhassanak, amiért valamilyen, ha mégoly csekély ellenértéket kapnak. Csak ha már tapasztalatot szereztek arról, hogy idejük és munkaerejük érték, akkor válhatnak érdekeltté abban, hogy azt értékesebbé tegyék. Így hát fontosabb, hogy mindenki termeljen valamit, mint az, hogy legyen néhány ember, aki egyenként rengeteget termel; és ez igaz marad még akkor is, ha egyes kivételes esetekben az előbbi megoldás szerint megtermelt javak összmenyisége kisebb lesz, mint amekkorát az utóbbi megoldás lehetővé tette. Nem marad

mindig kisebb, hiszen dinamikus helyzetről van szó, mely alkalmas arra, hogy növekedést idézzon elő.

Munkanélkülinek lenni annyi, mint kétségbeesettnek lenni, és az ilyen ember gyakorlatilag rákényszerül az elvándorlásra. Ez is csak azt az állítást igazolja, hogy a munkalehetőségek biztosítása elsődleges szükséglet, és hogy ezt kell megtenni a gazdasági tervezés elsődleges célkitűzésének. Enélkül nem lehet enyhíteni – főként nem megállítani – az emberek nagyvárosokba áramlását.

A feladat lényege

A feladat tehát az, hogy több millió munkahelyet hozzunk létre vidéken és a kisvárosokban. Tökéletesen egyértelműnek kell lennie, hogy a modern ipar a fejlett országokban kialakult formájában semmiképpen sem tudja ezt a feladatot betölteni. Ez az ipar olyan társadalmakban alakult ki, amelyek tőkében gazdagok és munkaerőben szegények, következésképpen semmiképpen sem ültethető át olyan társadalmakba, amelyek tőkében szegények és munkaerőben gazdagok. Jól szemlélteti ezt Puerto Rico példája. Egy nemrégiben megjelent tanulmányból idézek:

„A modern gyári termelés fejlesztése csak kismértékben növeli a foglalkoztatottságot. A Puerto Ricó-i fejlesztési program szokatlanul erőteljes és sikeres volt. Ám 1952 és 1962 között az EDA által fenntartott üzemekben a munkahelyek száma évente átlagosan 5000-rel növekedett. A munkaerő jelenlegi foglalkoztatottsági aránya mellett, nem számítva a szárazföldre történő nettó kivándorlást, a Puerto Ricó-i munkaerő-állomány évenkénti növekedése 40 000-es nagyságrendű ...

A gyári termelésben, képzelőerőnket igénybe véve, olyan kisléptékű, decentralizáltabb, munkaerő-igényesebb szervezeti formák után kell kutatnunk, amilyenek a japán gazdaságban mindmáig fennmaradtak, és amelyek oly jelentős mértékben járultak hozzá annak lendületes növekedéséhez.”¹¹²

Hasonlóan átütő erejű példákat hozhatnánk sok más ország történetéből is, nevezetesen Indiából és Törökországból, ahol az igen ambiciózus ötéves tervek az ötéves időszak végén

rendszeresen a kezdetinél nagyobb mértékű munkanélküliséghez vezetnek még abban az esetben is, ha a tervet sikerül teljesen megvalósítani.

A valódi feladatot négy tételben fogalmazhatnánk meg:

Először is, azokban a körzetekben kell munkahelyeket teremteni, ahol az emberek jelenleg élnek, nem pedig elsősorban a nagyvárosi övezetekben, ahova elvándorolnak.

Másodszor, e munkahelyeknek átlagosan elég olcsóknak kell lenniük ahhoz, hogy nagy mennyiségű munkahelyet lehessen létrehozni anélkül, hogy ehhez elérhetetlen szintű tőkefelhalmozásra és importra lenne szükség.

Harmadszor, az alkalmazott termelési módszereknek viszonylag egyszerűeknek kell lenniük, hogy így a magas fokú szakképzettség iránti igényt a lehető legkisebbre lehessen szorítani nemcsak magában a termelőfolyamatban, hanem a szervezés, a nyersanyagellátás, a finanszírozás, az értékesítés stb. területén is.

Negyedszer, a termelésnek főként helyi nyersanyagokat kell felhasználnia, és főként helyi igényeket kell kielégítenie.

A fenti négy követelményt csak úgy lehet kielégíteni, ha *először*, a fejlesztés „regionális” szempontú, *másodszor*, ha tudatos erőfeszítéseket tesznek valami olyannak a kifejlesztésére és alkalmazására, amit „köztes technológiának” nevezhetnénk. A következőkben ezt a két feltételt tárgyaljuk.

A regionális vagy körzetek szerinti szemlélet

Egy adott politikai egység nem szükségképpen megfelelő méretű ahhoz, hogy keretein belül a gazdasági fejlesztés azok hasznát szolgálja, akik a legnagyobb szükségét szenvedik. Bizonyos esetekben túl kicsi lehet, de a mai esetek többségében túl nagy. Vegyük például Indiát! Ez egy igen nagy politikai egység, s kétségkívül sok szempontból kívánatos, hogy ez az egység fennmaradjon. Csakhogy ha a fejlesztési politika pusztán – vagy elsősorban – „Indiát mint egészet” tekinti, a dolgok természetes menete szerint a fejlesztés főként néhány nagyvárosi övezetbe összpontosul a modern szektorban. Az ország hatalmas területeinek – és ezekben él a lakosság 80%-a, vagy még ennél is több – ebből kevés hasznuk lesz, sőt esetleg káruk is származik. Innen az

ikerbetegség: a tömeges munkanélküliség és a tömeges elvándorlás a nagyvárosi övezetekbe. A „fejlesztés” eredményeképpen alaposan megnövekszik egy szerencsés kisebbség vagyona, miközben azok, akiknek valóban segítségre lenne szükségük, kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek, mint voltak. Ha a fejlesztésnek az a célja, hogy azoknak segítsen, akiknek erre a legnagyobb szükségük van, akkor az országon belül minden „régió” vagy „körzetnek” önálló fejlesztésre van szüksége. Ezt jelenti a „regionális” szemlélet.

A másik szemléltető példa lehet Olaszország, ez a viszonylag gazdag állam. „Olaszország mint egész” sikeres gazdasági fejlődéséből nem következik egyenesen Dél-Olaszország és Szicília fejlődése. Az olasz ipar főként az ország északi részén összpontosul, és gyors növekedése nem csökkenti, hanem éppen ellenkezőleg, láthatóan kielezi Dél-Olaszország problémáit. Semmi nem olyan sikeres, mint a siker, és hasonlóképpen, semmi nem annyira sikertelen, mint a kudarcc. Észak konkurenciája tönkretesz a déli termelést, és elszippant onnan minden tehetséges és vállalkozó szellemű embert. Tudatos erőfeszítéseket kell tenni e tendenciák ellensúlyozására, hiszen ha a fejlesztés egy országon belül bármely régiót is elkerüli, az a régió gyakorlatilag rosszabb állapotba kerül, mint amilyenben korábban volt; a népességet tömeges munkanélküliség sújtja, és tömeges elvándorlásra kényszerül. Világszerte – még a legfejlettebb országokban is – megtalálhatjuk eme igazság bizonyítékait.

E kérdésben nem lehet szigorú meghatározásokat adni. Sok múlik a földrajzi helyzeten és a helyi körülményeken. Néhány ezer ember kétségkívül túl kevés volna ahhoz, hogy a gazdasági fejlesztés számára egy „körzetet” alkosson; ám néhány százezer ember, még ha meglehetősen nagy területen szóródik is szét, már megérdemelné, hogy így kezeljék. Svájcnak kevesebb mint 6 millió lakosa van, mégis több mint húsz „kantonra” oszlik. Ezek mindegyike egyfajta fejlesztési körzet, aminek eredményeként a népesség és az ipar meglehetősen egyenletesen oszlik el, és nem láthatók a túlzott koncentráció jelei.

Ideális esetben minden egyes „körzetnek” valamiféle benső összetartása és azonosságtudata lenne, és volna benne legalább egy város, amelyik körzeti központként működne. „Kulturális

struktúrára” ugyanúgy szükség van, mint „gazdasági struktúrára”. Ily módon minden faluban lenne elemi iskola, lenne a körzetben néhány vásárváros középfokú iskolákkal, és a körzeti központ elég nagy volna ahhoz, hogy elbírjon egy felsőfokú oktatási intézményt. Minél nagyobb egy ország, annál nagyobb szüksége van belső „struktúrára” és a fejlesztés decentralizált megközelítésére. Ha ezt az igényt elhanyagolják, a szegények számára nincs remény.

Megfelelő technológiára van szükség

Nyilvánvaló, hogy a „regionális” vagy „körzetek szerinti” megközelítésnek csakis akkor van esélye a sikerre, ha a megfelelő technológia alkalmazására alapozzuk. A modern iparban minden egyes munkahely létesítése nagy összegű – átlagosan mondjuk 2000 £ nagyságrendű – tőkét igényel. Ilyen feltételek mellett természetesen egy szegény ország soha nem engedheti meg magának, hogy bármely időszak folyamán adott, igen korlátozott számú munkahelynél többet létesítsen. Ráadásul egy modern munkahely csak modern környezetben lehet valóban termelékeny, és már csak emiatt sem nagyon illik bele egy olyan „körzetbe”, amely falusi övezetekből és néhány kisvárosból áll. Az összes „fejlődő országban” található falusi körzetekben felállított ipari üzemeket, ahol a magas szintű, modern felszerelés a kellő szervezettség, finanszírozás, nyersanyagellátás, szállítási és értékesítési feltételek stb. hiányában az idő nagy részében kihasználatlanul áll. Azután hallgathatjuk a panaszokat és a vádaskodást, de mindez nem változtat azon, hogy egy csomó ritka tőkeforrás – rendszerint a szűkös devizakészletből fizetett importfelszerelés – gyakorlatilag kárba vész.

A „tőkeigényes” és „munkaerő-igényes” iparágak megkülönböztetése természetesen jól ismert a fejlesztéseméletben. Bár e megkülönböztetés érvényéhez kétség nem fér, mégsem ragadja meg a probléma lényegét, hiszen általában arra ösztönzi az embereket, hogy bármely adott termelési folyamat technológiáját adottnak és változtathatatlanoknak fogadják el. Ha ezek után valaki azzal érvel, hogy a fejlődő országoknak előnyben kellene részesíteniük a „munkaerő-igényes” iparágakat a „tőkeigényes” iparágakkal szemben, ezt semmiféle értelmes cselekvés nem

követheti, mert a gyakorlatban az iparág megválasztását egészen más, jóval súlyosabb ismérvek fogják meghatározni, például a nyersanyagbázis, a piacok, a vállalkozói érdekek stb. Mármost egy dolog az iparág kiválasztása, és egészen más dolog annak eldöntése, milyen technológiát alkalmazzunk, ha egyszer az iparágat *már* kiválasztottuk. Helyesebb tehát közvetlenül a technológiáról beszélni, mert az nem ködösíti a témát, mint ha a „tőkeigényesség” vagy a „munkaerő-igényesség” kategóriáit választjuk kiindulópontnak. Ugyanez érvényes egy másik, e téma tárgyalásakor alkalmazott megkülönböztetésre is, a „nagyléptékű” és a „kisléptékű” iparágak megkülönböztetésére. Igaz, hogy a modern ipar gyakran igen nagy egységek szerint tagolódik, de a „nagyléptékűség” semmiképpen sem tartozik lényegi és egyetemes jellemzői közé. Az, hogy egy adott ipari tevékenység megfelel-e a fejlődő körzet nyújtotta feltételeknek, közvetlenül nem a „léptéktől” függ, hanem az alkalmazott technológiától. Az a kisvállalat, melynél a munkahelyenkénti átlagos költség 2000 £, ugyanúgy nem megfelelő, mint bármely nagyvállalat, melynél a munkahelyek költsége ugyanekkora.

Így hát azt hiszem, a lényegi probléma megragadásának legjobb útja az, ha a technológiáról beszélünk: a gazdasági fejlesztés a szegénység sújtotta övezetekben csak akkor lehet gyümölcsöző, ha az általam „köztes technológiának” nevezett technológiára alapozzuk. Végző soron a köztes technológiát „munkaerő-igényes” és „kisléptékű” létesítményekben lehet alkalmazni. Ám sem a „munkaerő-igényesség”, sem a „kisléptékűség” nem jelent még önmagában „köztes technológiát”.

A köztes technológia definíciója

Ha a technika szintjét „a felszerelés munkahelyenkénti költségével” határozzuk meg, egy tipikus fejlődő ország őshonos technikáját – jelképesen – 1 £-os technikának nevezhetnénk, a fejlett országokét pedig 1000 £-os technikának. A kétféle technika közti szakadék olyan óriási, hogy lehetetlen áttérni az egyikről a másikra. Valójában a fejlődő országok jelenlegi kísérletei, melyekkel megpróbálják az 1000 £-os technikát beszivároztatni saját gazdaságaikba, elkerülhetetlenül avval járnak, hogy ijesztő mértékben pusztítják az

1 £-os technikát, és jóval gyorsabban tönkreteszik a hagyományos munkahelyeket, mielőtt a modern munkahelyek létre tudnának jönni. Ily módon a szegényeket kétségbeejtőbb és kiszolgáltatottabb helyzetbe sodorják, mint valaha. Amennyiben azoknak kell hatékony segítséget nyújtani, akik erre a leginkább rászorulnak, akkor olyan technikára van szükség, amely valamiképpen köztes helyet foglal el az 1 £-os technika és az 1000 £-os technika között. Nevezzük ezt – ismét csak jelképesen – 100 £-os technikának.

A köztes technológia összehasonlíthatatlanul termelékenyebb volna, mint a (gyakran a hanyatlás állapotában levő) őshonos technika, ugyanakkor összehasonlíthatatlanul olcsóbb volna, mint a modern ipar bonyolult, erősen „tőkeigényes” technikája. E tőkebefektetéssel meglehetősen rövid idő alatt igen nagyszámú munkahelyet lehetne teremteni. Az ilyen munkahelyek teremtése továbbá még „belül esne” a körzet vállalkozóbb szellemű kisebbségének a lehetőségein, nem pusztán pénzügyi lehetőségeik, hanem tanultságuk, készségeik, szervezési képességeik stb. szempontjából is.

Ez utóbbit talán a következőképpen tudom megvilágítani.

A fejlett országokban a munkások egy főre jutó évi jövedelme és az egy munkahelyre jutó átlagos tőke – úgy tűnik – jelenleg 1:1 arányban áll egymással. Ez azt jelenti, hogy egy munkahely megteremtése egy ember egy évi munkáját igényli, vagyis egy embernek tizenkét éven át évente egyhavi keresetét kell megtakarítania ahhoz, hogy egy munkahely tulajdonosává válhasson. Ha az arány 1:10 volna, akkor egy munkahely megteremtése egy ember tíz évi munkáját igényelné, és így százhusz évig tartana, amíg egy ember évente egyhavi keresetét megtakarítva egy munkahely tulajdonosává küzdhetné fel magát. Ez természetesen képtelenség, következésképpen lehetetlen, hogy az 1000 £-os technika olyan körzetbe áttelepítve, amely megreked az 1 £-os technika szintjén, bármiféle normális növekedési folyamat útján elterjedjen. Nem lehet pozitív „példamutató hatása”, hanem éppen ellenkezőleg: ahogy az az egész világon megfigyelhető, „példamutató hatása” teljesen negatív. Azok az emberek, akik számára az 1000 £-os technika elérhetetlen, egyszerűen „feladják”, és gyakran még azzal sem foglalkoznak többé, amivel addig.

A köztes technológia egyben jóval simábban illeszkedne abba a viszonylag kevésbé bonyolult környezetbe, amelyben felhasználásra kerül. A felszerelések meglehetősen egyszerűek, következésképpen érthetőek, s alkalmasak arra, hogy fenntartásukat és javításukat a helyszínen el lehessen végezni. Az egyszerű felszerelés általában jóval kevésbé igényel nagy tisztaságú vagy pontos paramétereknek megfelelő nyersanyagokat, és így inkább képes alkalmazkodni a piaci ingadozásokhoz, mint a nagy bonyolultságú felszerelés, és könnyebb is az embereket betanítani. A felügyelet, az ellenőrzés és a szervezés egyszerűbb, és jóval kisebb a termelés sebezhetősége az előre nem látható nehézségekkel szemben.

A felmerülő ellenvetések és cáfolatok

Amióta először felvettem a köztes technológia gondolatát, több ellenvetéssel is találkoztam. A legegyszerűbb ellenvetések pszichológiai természetűek: „Ön megpróbálja visszatartani azt, ami a legjobb, és elérni, hogy megelégedjünk valami alacsonyabb rendűvel és idejétmúlttal.” Ez azok hangja, akik nem szenvednek szükséget, akik képesek önmagukon segíteni, és támogatást szeretnének kapni ahhoz, hogy egy csapásra magasabb életszínvonalra jussanak. Nem azok hangja, akikkel most foglalkozunk, nem a szegénység sújtotta sokaságé, mely nélkülöz minden egzisztenciális alapot, éljen bár vidéki vagy városi övezetben, és mely nem jut hozzá sem a „legjobbhoz”, sem a „második legjobbhoz”, hanem még a fennmaradás legegyszerűbb eszközeinek is híján van. Az ember néha felteszi magának a kérdést: vajon hány „fejlesztő közgazdász” érti, milyen a valóságban a szegények helyzete?

Vannak közgazdászok és ökonometrikusok, akik azt hiszik, hogy a fejlesztési politikát le lehet vezetni bizonyos állítólagosan rögzített arányokból, amilyen például a tőke/termelés aránya. Érvelésük a következőképpen hangzik: A rendelkezésre álló tőke nagysága adott. Mármost, ezt a mennyiséget összpontosíthatjuk kisszámú, tőkeerős munkahelyen, vagy szétszórhatjuk nagyszámú, olcsó munkahelyen. Ha ez utóbbit tesszük, kevesebb össztermelést kapunk, mint az előző esetben, következésképpen nem tudjuk megvalósítani a lehető legnagyobb gazdasági növekedési ütemet. Dr. Kaldor például ezt állítja: „A kutatások megmutatták, hogy a

legmodernebb gépek jóval nagyobb tőkeegységenkénti termelést hoznak, mint a kevésbé bonyolult gépek, melyek több embert foglalkoztatnak.”¹¹³ Nemcsak a „tőkét” tekintik adott mennyiségnek, hanem a „bérjavakat” is, és ez a mennyiség „bármely országban, bármely adott időben” meghatározza az „alkalmazható bér munka korlátait”.

„Ha csak korlátozott számú bér munkást alkalmazhatunk, akkor alkalmazzuk őket a lehető legtermelékenyebb módon, ami által a lehető legnagyobb mértékben járulnak hozzá a nemzeti össztermeléshez, tekintve, hogy ez adja a leggyorsabb ütemű gazdasági növekedést. Nem szabad szándékosan mindent megtennünk a termelékenység csökkentéséért a célból, hogy az egy munkásra jutó tőke mennyiségét csökkentsük. Ez képtelenségnek tűnik számomra, hiszen ha az egy munkásra jutó tőke mennyiségét tízszeresére növeljük, az alkalmasint azt eredményezheti, hogy az egy munkásra jutó termelés a hússzorosára nő. Az újabb és tőkeerősebb technológiák magasabbrendűsége minden szempontból kétségbevonhatatlan.”¹¹⁴

Ezekről az érvekről mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy természetük szerint nyilvánvalóan statikusak, és nem veszik figyelembe a fejlődés dinamikáját. Ahhoz, hogy a való helyzetet helyesen elemezhesük, tekintetbe kell venni az emberek reakcióit és képességeit, és nem korlátozhatjuk ezt pusztán a gépekre vagy az elvont fogalmakra. Ahogy azt korábban láttuk, helytelen feltételezni, hogy a legbonyolultabb felszerelések egy minden bonyolultságot nélkülöző környezetbe átültetve rendszeresen teljes kapacitással fognak működni, és ha a kapacitáskihasználás alacsony, akkor a tőke/termelés aránya is alacsony. Következésképpen megtévesztő dolog a tőke/termelés arányát technikai tényként kezelni, amikor oly nagy mértékben függnek egészen más tényezőktől.

Továbbá fel kell tenni a kérdést, vajon létezik-e olyan törvény, amely szerint – mint dr. Kaldor állítja – a tőke/termelés aránya megnövekszik, ha a tőke kevesebb munkahelyen összpontosul? Senki – rendelkezék bár a legcsekélyebb ipari gyakorlattal – soha nem mondaná, hogy megfigyelte e „törvény” működését, és egyetlen tudományban sem találhatjuk meg e törvény megalapozását. A gépesítés és az automatizálás bevezetésének az a célja, hogy

megnöveljék a munkaerő termelékenységét, vagyis a munka/termelés arányát, és hatásuk a tőke/termelés arányára ugyanúgy lehet negatív, mint pozitív. Megszámlálhatatlan példát hozhatnánk arra, hogy a technikai haladás eredményeképpen növekvő tőkebefektetés árán munkahelyek szűnnek meg anélkül, hogy ez megnövelné a termelést. Így hát egyáltalán nem igaz az az állítás, mely szerint adott tőkemennyiség kivétel nélkül és szükségképpen akkor eredményezi a legnagyobb össztermelést, ha a legkisebb számú munkahelyen összpontosul.

Végső soron az érv leggyengébb pontja az, hogy a „tőkét” – sőt, a „bérjavakat” is – „adott mennyiségnek” veszi egy munkanélküliséggel küszködő gazdaságban. A statikus megközelítési mód ez esetben is szükségképpen téves következtetésekhöz vezet. A fejlesztési politika fő céljának annak kellene lennie – mint már kifejtettem –, hogy munkalehetőséget teremtsen azok számára, akik munkanélküli létükre olyan fogyasztók – bármilyen nyomorúságos szinten álljon is ez a fogyasztás –, akik semmivel sem járulnak hozzá sem a „béralaphoz”, sem a „tőke” alapjához. A foglalkoztatás minden másnak előfeltétele. Egy tétlen ember termelése nulla, míg egy rosszul felszerelt ember termelése is pozitív tényező lehet akár a „tőke”, akár a „bérjavak” szempontjából. E két utóbbi megkülönböztetése semmiképpen nem olyan éles, mint azt az ökonometrikusok gondolnák, hiszen magának a „tőkének” a definíciója is döntően az alkalmazott technika szintjén múlik.

Vegyünk egy egészen egyszerű példát! El kell végezni bizonyos földmunkát egy erősen munkanélküliség sújtotta övezetben. Ehhez az alkalmazható technikák széles választéka áll rendelkezésre a legmodernebb munkagépektől a pusztá, minden eszközt nélkülöző kétkézi munkáig. A „teljesítmény” a munka természeténél fogva rögzített, és egészen világos, hogy a tőke/termelés aránya akkor lesz a legmagasabb, ha a „tőkebefektetést” a legalacsonyabb szinten tartjuk. Ha a munkálatokat bárminemű eszköz nélkül végeznénk el, a tőke/termelés aránya végtelenül nagy lenne, az egy főre jutó termelékenység viszont szerfelett alacsony. Ha a munkálatokat a legmagasabb szintű modern technológiával végeznénk el, akkor a tőke/termelés aránya alacsony volna, az egy főre jutó termelékenység pedig igen magas. Egyik véglet sem

kívánatos, tehát középutat kell találni. Tegyük fel, hogy először munkába állítanánk a munkanélküliek egy részét, és többféle eszközt, például talicskákat és egyebeket készíttetnénk velük, miközben mások különféle „bérjavakat” kezdenének termelni. E termelési folyamatokat különféle technológiák széles skálájára lehetne alapozni, a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbig. A feladat minden egyes esetben az, hogy olyan köztes technológiát találjunk, amely tisztas termelékenységi szintet biztosít anélkül, hogy ehhez drága és bonyolult felszereléseket kelljen beszerezni. E vállalkozás eredménye olyan gazdasági fejlődés volna, amely messze túllép az eredeti földmunkaterven. Akkora külső teljes „tőkebefektetéssel”, mely alkalmasint jóval kisebb annál, amit a legmodernebb földmunkagépek beszerzése igényelt volna, és akkora (korábban parlagon heverő) munkaerő-befektetéssel, mely jóval nagyobb, mint amit a „modern” módszer igényelt volna, nemcsak az adott tervet lehetne megvalósítani, hanem egy egész közösséget lehetne elindítani a fejlődés útján.

Azt állítom, hogy a fejlesztés dinamikus szemlélete, mely a megfelelő köztes technológiák kiválasztását tartja központi kérdésnek, a konstruktív cselekvés olyan útjait nyitja meg, amelyeket a statikus, ökonometrikus szemlélet egyáltalán nem ismer.

Ez vezet el bennünket a köztes technológia eszméjével szemben felhozott következő ellenvetéshez. Azzal érvelnek, hogy mindez igen ígéretes volna, ha a fejlődő országok nem éppen a vállalkozói készség hiányáról volnának híresek. Így hát ezt a ritka erőforrást a lehető legjobban összpontosítva kell felhasználni, mégpedig azokon a helyeken, ahol a legnagyobb a siker esélye, és a világon létező legkifinomultabb tőkefelszereléssel kell ellátni. Így hát – e szerint az érvelés szerint – az ipart a nagyvárosokba vagy azok közelébe kell telepíteni nagy, összefüggő egységekben, mégpedig a lehető legmagasabb szintű egy munkahelyre jutó tőkebefektetéssel.

Fenti érv azon a feltételezésen áll vagy bukik, hogy a „vállalkozói készség” állandó, adott mennyiség, és ily módon ismét csak szintiszta statikus elméletről árulkodik. A „vállalkozói készség” természetesen se nem állandó, se nem adott, minthogy nagymértékben az alkalmazandó technológia függvénye. Olyan emberek, akik a modern technika szintjén teljességgel képtelenek

vállalkozóként működni – a fentebb megmagyarázott okokból –, teljes mértékig képesek lehetnek a köztes technológián alapuló kisléptékű vállalkozások sikerre vitelére. Úgy tűnik nekem, a látszólagos vállalkozóhiány sok mai fejlődő országban valójában éppen a bonyolultságot nélkülöző környezetbe beszivárgó bonyolult technika „negatív példájának” hatása. A megfelelő, köztes technológia bevezetése aligha futna zátonyra a vállalkozói készség bármilyen hiánya miatt, sőt még a modern szektor vállalatainak vállalkozókkal való ellátottságát sem csökkentené. Éppen ellenkezőleg, azáltal, hogy a népesség egészében elterjeszti a módszeres, technikai eredményeken alapuló termelési eljárások ismeretét, kétségkívül segítené a szükséges tehetségek kínálatának növekedését.

Két további érv is felmerült a köztes technológia eszméje ellen, nevezetesen, hogy termékei országon belül támogatást igényelnének, és hogy nem volnának exportra alkalmasak. Mindkét érv pusztán feltételezésen alapszik. Valójában bizonyos körzetekben, bizonyos termékekről készített jelentős számú kivitelezési és költség tanulmány egyetemesen bebizonyította, hogy az értelmesen megválasztott köztes technológia termékei alkalmasint olcsóbbak lehetnek, mint a legközelebbi nagyváros modern gyárainak termékei. Nyitott kérdés, lehet-e ezeket a termékeket exportálni vagy sem. A munkanélküliek jelenleg nem járulnak hozzá az exporthoz, és az elsődleges feladat itt az, hogy őket munkába állítsuk azért, hogy helyi anyagokból, helyi használatra hasznos javakat termelhessenek.

A köztes technológia alkalmazhatósága

A köztes technológia természetesen nem alkalmazható egyetemesen. Vannak olyan termékek, amelyek a rendkívül bonyolult modern ipar jellegzetes eredményei, és amelyeket csak ez az ipar képes előállítani. Ugyanakkor ezekre a termékekre a szegényeknek általában nincs égető szükségük. Nekik mindenekelőtt egyszerűbb dolgok kellenek – építőanyagok, ruházat, háztartási cikkek, mezőgazdasági felszerelések –, és a mezőgazdasági termékek magasabb ellenértéke. Ezenkívül sok helyütt a lehető legégetőbb szükségük lehet fára, vízre és

terménytárolási lehetőségekre. A mezőgazdasági népesség java részét rendkívüli módon segítené, ha maga végezhetné el terményei feldolgozásának első lépéseit. Ez eszményi terület a köztes technológia számára.

E technikának persze vannak ambiciózusabb alkalmazásai is. Egy minapi jelentésből idézek két példát:

„Az első példát egy újabb keletű irányzat szolgáltatja (ezt az irányzatot támogatja az afrikai, ázsiai és latin-amerikai kormányzatok legtöbbszörének politikája, ugyanis saját területükön szeretnék olajfinomítókat építtetni, bármilyen kicsi legyen is a piacuk): Nemzetközi cégek kicsiny kőolaj-finomítókat terveznek az egységnyi kibocsátásra jutó alacsony tőkebefektetéssel és alacsony, mondjuk naponta 5000 és 30 000 hordó közötti összkapacitással. Ezek az egységek ugyanolyan hatékonyak és ugyanannyira alacsony költségűek, mint a hagyományos kivitelezésű, jóval nagyobb és jóval tőkeigényesebb finomítók. A második példát a szalmiáktermeléshez szükséges »csomagolóüzemek« szintén nemrégiben, kis piacok számára kidolgozott terveik szolgáltatják. Nem végleges adatok szerint egy ilyen »csomagolóüzemben« a tonnánkénti beruházási költség napi 60 tonnás kapacitás mellett körülbelül 30 000 dollár, míg egy hagyományos kivitelezésű egység 100 tonnás napi kapacitás mellett (ami egy hagyományos üzem esetében igen kicsi) tonnánként körülbelül 50 000 dollár beruházást igényel.”¹¹⁵

A köztes technológia elmélete nem csak annyit jelent, hogy a történelemben visszafelé haladva immár idejétmúlt módszerekhez „térünk vissza”, bár a fejlett országokban mondjuk száz évvel ezelőtt használt eljárások módszeres tanulmányozása igazán inspiráló lenne. Túlságosan is gyakori vélekedés, hogy a nyugati alap- és alkalmazott tudomány fő eredménye a belőle kifejlesztett berendezésekben és gépekben rejlik, és ha elvetjük e berendezéseket és gépeket, az egyet jelent a tudomány elvetésével. Ez szerfelett felületes álláspont. A tudomány igazi eredménye a felhalmozott egzakt tudásban rejlik, és ezt a tudást igen sokféle úton-módon lehet alkalmazni; a modern iparban jelenleg alkalmazott módszerek mindennek csak egy válfaját jelentik. Következésképpen a köztes technológia fejlesztése igazi előrelépést jelentene egy olyan

új terület irányába, ahol elkerüljük a munkaerő-megtakarítás és a munkahelyek megszüntetése kedvéért vállalt hatalmas költségeket és bonyolult termelési módszereket, és a technikát a munkaerő-fölösleggel rendelkező társadalmakhoz igazítjuk.

Hogy a köztes technológia alkalmazási köre, ha nem is egyetemes, mégis rendkívül széles, nyilvánvaló lesz mindenki előtt, aki veszi magának a fáradságot, hogy megismerkedjen e technika mai alkalmazásával. Valamennyi fejlődő országban, sőt a fejlett országokban is láthatunk erre példákat. Mi hiányzik hát? Egyszerűen csak az, hogy a köztes technológia bátor és ügyes meghonosítói nem tudnak egymásról, nem támogatják egymást, és nem lehetnek segítségére azoknak, akik hasonló utat szeretnének követni, de nem tudják, hogyan induljanak el. Mintegy a hivatalos és közérdeklődés fő áramán kívül léteznek. „Még mindig az európai vagy egyesült államokbeli gépexportőrök által kibocsátott katalógus a műszaki segítségnyújtás fő forrása”,¹¹⁶ és a segélyek elosztásának intézményes keretei általában olyanok, hogy e segélyprogramok elkerülhetetlenül előnyben részesítik a legmodernebb technológiákat alkalmazó nagyléptékű terveket.

Ha el tudnánk téríteni a hivatalos és közérdeklődést a grandiózus tervektől a szegények valódi igényei felé, akkor megnyerhetnénk ezt a csatát. A ma már létező köztes technológiák tanulmányozása felfedné, hogy immár elegendő tudás és tapasztalat áll rendelkezésre ahhoz, hogy mindenkit munkába állítsunk, továbbá, hogy a még mutatkozó réseket új kivitelezési tanulmányokkal igen gyorsan be lehetne tömni. Gadgil professzor, a púnai Gokhale Politika- és Közgazdaság-tudományi Intézet igazgatója a köztes technológia fejlesztésének következő három lehetséges megközelítésmódját vázolta fel:

„Egy megközelítésmód lehet, hogy a hagyományos iparban létező technikákból indulunk ki, és a fejlett technikák ismeretét felhasználva megfelelőképpen átalakítjuk őket. Az átalakításhoz hozzátartozik, hogy megtartjuk a meglevő felszerelés, szakképzettség és eljárások bizonyos elemeit ... A hagyományos technika ilyen irányú fejlesztése rendkívül lényeges dolog, különösképpen az átmenet ama szakaszában, amikor

szükségesnek látszik egy holding művelet, amely megakadályozza a technológiai munkanélküliség növekedését ...

Egy másik megközelítésmód az volna, hogy a legfejlettebb technika eredményeiből indulunk ki, melyeket úgy alkalmazunk és módosítunk, hogy megfeleljenek a köztes technológia követelményeinek ... Bizonyos esetekben szükség volna a sajátos helyi körülményekhez – például a rendelkezésre álló tüzelőanyag-, illetve energiafajtákhoz – való alkalmazkodásra is.

Egy harmadik megközelítési mód lehetne közvetlenül a köztes technológia kifejlesztésére irányuló kísérletek és kutatások elvégzése. Ám ahhoz, hogy e kísérletek gyümölcsözőek lehessenek, a tudósok és a műszaki fejlesztők számára meg kellene határozni a korlátozó gazdasági körülményeket. Ezek mindenekelőtt a megvalósítandó műveletek léptéke, valamint a tőke és a munkaerő – lehetséges vagy kívánatos – relatív költsége, valamint felhasznált mennyiségük alsó és felső határa. A köztes technológia létrehozására irányuló közvetlen erőfeszítés kétségkívül az adott terület fejlett technológiáinak ismeretéből indulna ki. Mégis a lehetőségek jóval szélesebb skáláját ölelhetné fel, mint a pusztán alkalmazásra és hozzáigazításra törekvő megközelítésből kiinduló erőfeszítés.

A nemzeti laboratóriumok, a műszaki intézmények és a nagy egyetemi tanszékek alkalmazott tudományokkal foglalkozó gárdájának elsősorban erre a munkára kellene összpontosítania a figyelmét. A modern technológiák kifejlesztését minden téren kielégítően végzik a fejlett országokban; az Indiában szükséges alkalmazásoknak és korrekcióknak egyetlen más országban sem szentelnek figyelmet, és nem valószínű, hogy ez a helyzet később változni fog. Így hát a mi terveinkben mindenekelőtt ezeknek kell elsőbbséget kapniuk. A köztes technológiának nemzeti ügyé kell válnia, és nem maradhat – mint jelenleg – elhanyagolt, különálló terület, melyen csak néhány szakértő dolgozik.”[117](#)

Hasonló kérést lehetne intézni a nemzetközi szervezetekhez is, melyeknek igen jó lehetőségeik volnának arra, hogy összegyűjtsék, rendszerezék és továbbfejlesszék mindazt a szétszórt tudást és tapasztalatot, amely már létezik ezen életbe vágóan fontos területen.

Foglaljuk össze következtetéseinket:

1. A fejlődő országokban a „kettős gazdaság” a belátható jövőben fenn fog maradni. A modern szektor nem lesz képes mindent magába szívni.
2. Ha a nem modern szektort nem állítjuk speciális fejlesztési erőfeszítések középpontjába, bomlása tovább folytatódik. Ez továbbra is tömeges munkanélküliségben és a tömegek nagyvárosi övezetekbe való áramlásában fog megnyilvánulni, ami viszont a modern szektorban is mérgezi a gazdasági életet.
3. A szegényeket lehet segíteni abban, hogy önmagukon segítsenek, de csak úgy, hogy olyan technológiát bocsátunk a rendelkezésükre, amely figyelembe veszi a szegénység gazdasági korlátait és határait – vagyis egyfajta köztes technológiát.
4. Nemzeti és nemzetközi szintű cselekvési programokat kell kidolgozni olyan köztes technológiák kifejlesztésére, amelyek alkalmasak arra, hogy a fejlődő országokban előmozdítsák a teljes foglalkoztatás megteremtését.

[110.](#) Először az UNESCO közölte a „Konferencia a tudomány és a technika alkalmazásáról Latin-Amerika fejlesztésében” többi anyagával együtt. A konferenciát az UNESCO szervezte a Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság közreműködésével Santiago de Chilében, 1965 szeptemberében.

[111.](#) Gabriel Ardant: „A Plan of Full Employment in the Developing Countries”. *International Labour Review*, 1963.

[112.](#) L. G. Reynolds: „Wages and Employment in the Labour-Surplus Economy”. *American Economic Review*, 1965.

[113.](#) *Industrialisation in Developing Countries* (szerk.: Ronald Robinson). Cambridge University Overseas Studies Committee, Cambridge, 1965.

[114.](#) Uo.

[115](#)⁶ Uo., idézet Nuño F. de Figueired: *Notes on Latin-American Industrial Development* című művéből.

[116.](#) Uo.

[117.](#) D. R. Gadgil: „Technologies Appropriate for the Total Development Plan”. *Appropriate Technologies for Indian Industry*. SIET Institute, Hyderabad, India, 1964.

2 millió falu¹¹⁸

A második fejlesztési évtized eredményei nem lesznek jobbak az elsőnél, ha csak tudatosan és eltökélten nem helyezzük a hangsúlyt a javakra az emberekre. Sőt, e hangsúlyáthelyezés nélkül a segélyek következményei egyre rombolóbb hatásúak lesznek.

Amikor a fejlődés ösztönzéséről beszélünk, mire gondolunk – javakra vagy emberekre? Ha emberekre – az emberek mely csoportjára? Kik ők? Hol vannak? Miért van szükségük segítségre? Ha nem tudnak meglenni segítség nélkül, pontosan milyen segítségre van szükségük? Hogyan kommunikáljunk velük? Ha az emberekre figyelünk, számtalan ehhez hasonló kérdés merül fel. Ezzel szemben a javak nem vetnek fel ennyi kérdést. A javak főként akkor, ha ökonometrikusok és statisztikusok foglalkoznak velük, tökéletesen azonosíthatatlanná válnak, GNP-vé (bruttó nemzeti termék), importtá, exporttá, megtakarítássá, beruházássá, infrastruktúrává, egyébekké lesznek. Ezekből az absztrakciókból lenyűgöző modelleket lehet építeni, de a legritkább esetben hagynak némi helyet a valóságos emberek számára. Természetesen a „népesség” is helyet kaphat az absztrakciók között, de csak pusztán mennyiségként, amely osztóként szerepel, miután az osztandót, vagyis a rendelkezésre álló javak mennyiségét meghatároztuk. Ezek után a modell kimutatja, hogy a „fejlődést”, vagyis az osztandó növekedését visszafogja és megzavarja az, ha az osztó vele együtt növekszik.

Jóval könnyebb javakkal dolgozni, mint emberekkel – ha másért nem, hát azért, mert a javak nem rendelkeznek önálló értelemmel, és nem támasztanak kommunikációs problémákat. Ha a hangsúly az embereken van, a kommunikációs problémák elsődleges jelentőségre tesznek szert. Kik azok, akik segítenek, és kik azok, akiket segítenek? Azok, akik segítenek, általában gazdagok, képzetek (némileg sajátos értelemben) és városiak. Azok, akiknek a leginkább szükségük van segítségre, szegények, képzetlenek és vidékiek. Ez azt jelenti, hogy három félelmetes szakadék választja el őket egymástól: a gazdagokat a szegényektől elválasztó szakadék; a képzeteket a képzetlenektől elválasztó szakadék; végül a

városlakókat a vidékiektől elválasztó szakadék, mely magában foglalja az ipart a mezőgazdaságtól elválasztó szakadékot is. A fejlesztési segélyek kapcsán felmerülő első kérdés, miként lehet áthidalni ezt a három szakadékot. A kérdés megoldása nagymértékben igénybe veszi képzelőerőnket, szorgalmunkat és együttérzésünket. Azok a termelési módszerek, fogyasztási minták, képzet- és értékrendszerek, amelyek megfelelnek a viszonylag jómódú és tanult városlakóknak, nemigen felelnek meg a szegény, félig írástudatlan parasztnak. A szegény parasztnak nem sajátíthatják el egy csapásra a finom városi emberek látásmódját és szokásait. Ha az emberek nem képesek a módszerekhez alkalmazkodni, akkor a módszereket kell az emberekhez igazítani. Az egész ezen áll vagy bukik.

Ráadásul a gazdag ember gazdagságának számos olyan vonása akad, amely már önmagában annyira kérdéses, és annyira nem felel meg a szegény közösségeknek, hogy amennyiben ezek az emberek sikeresen alkalmazkodnának hozzájuk, romlásba döntené őket. Ha a változás olyan természetű, hogy az apák immár semmire nem tudják megtanítani fiaikat, illetve a fiúk már semmit nem tudnak elfogadni az apáktól, akkor a családi élet összeomlik. Minden társadalom élete, munkája és boldogsága bizonyos végtelenül finom és rendkívül sebezhető „lélektani struktúrákon” múlik. Ha ezek a „lélektani struktúrák” súlyos kárt szenvednek, akkor a társadalmi összetartozás, az együttműködés, a kölcsönös megbecsülés és mindenekelőtt az önbecsülés, a bajban tanúsított bátorság és a nehézségek elviselésének képessége – nos, mindez sok egyébvel együtt széthullik és eltűnik. Az önnön haszontalanságukról való benső meggyőződés tönkreteszi az embereket. Nincs olyan gazdasági növekedés, amely ellensúlyozhatná ezeket a veszteségeket – bár ez alkalmasint hiú eszmefuttatás, hiszen a veszteségek többnyire megakadályozzák a gazdasági növekedést.

Fejlesztő közgazdaszaink többségének szobameleg elméleteiben a félelmetes problémák közül egyet sem fedezhetünk fel. Az első fejlesztési évtized kudarcát a segélyek elégtelen felhasználásának tulajdonítják, vagy ami még rosszabb, a fejlődő országok társadalmában és népességeiben eleve benne rejlő állítólagos hibáknak. A téma jelenlegi irodalmának tanulmányozása arra a

feltételezésre vezethetne bennünket, hogy a döntő kérdés pusztán csak abban áll: vajon a segélyeket kétoldalúan vagy többoldalúan kell-e elosztani, illetve arra a feltevésre, hogy egyedül az elsődleges árucikkek kereskedelmi mérlegének javítása, a vámsorompók feloldása, a magánberuházóknak adott garanciák, illetve a hatékony születésszabályozás bevezetése az, ami valóban számít.

Nos, távol álljon tőlem a gondolat, hogy e tényezők közül bármelyik is jelentéktelen volna, mégis úgy tűnik, nem érintik a dolog lényegét. Bárhogy legyen is, ugyancsak kevés konstruktív cselekvés fakad az e kérdésekről folytatott megszámlálhatatlan vitából. A dolog lényege megítélésem szerint az az egyszerű tény, hogy a világméretű szegénység elsősorban 2 millió falu és így 2 milliárd falulakó problémája. A megoldást tehát nem a szegény országok városaiban találhatjuk meg. Ha nem tudjuk elviselhetővé tenni az életet a hátorszáiban, a világszegénység problémája megoldhatatlan marad, és elkerülhetetlenül tovább mélyül.

Semmilyen jelentős belátásra nem juthatunk, ha továbbra is mennyiségi kifejezésekben és durva absztrakciókban – amilyen például a GNP, a beruházás, a megtakarítás stb. – gondolkozunk a fejlődésről. Ezeknek megvan a maguk haszna a fejlett országok tanulmányozásakor, de gyakorlatilag egyáltalán nem alkalmazhatók a fejlesztési problémák tárgyalásakor. (Azonkívül semmiféle szerepet nem játszottak annak idején a gazdag országok tényleges fejlődésében!) A segélyeket csak akkor tekinthetjük sikeresnek, ha a segélyezett országban segítik a tömegek munkaerejének mozgósítását, és növelik a termelékenységet anélkül, hogy munkaerőt „takarítanak meg”. A siker szokásos ismérve, nevezetesen a GNP növekedése teljesen félrevezető, és voltaképpen szükségszerűen vezet olyan jelenségekhez, amelyeket csak a neokolonializmus címszóval jellemezhetünk.

Nem szívesen használom ezt a kifejezést, mert csúnyán hangzik, és úgy tűnik, határozott rossz szándékot tételez fel a segélynyújtó részéről. Létezik-e ilyen szándék? Egészében véve, úgy gondolom, nem létezik. Ám ez ahelyett, hogy csökkentené, növeli a problémát. A nem szándékos neokolonializmus jóval alattomosabb a szándékos neokolonializmusnál, és sokkal nehezebb harcolni ellene. Pusztán a dolgok tehetetlenségi erejéből ered, amelyet a legjobb szándék

támogat. Olyan termelési módszerek, fogyasztási normák, a siker, illetve a kudarc olyan ismérvei, olyan értékrendek és viselkedésminták honosodnak meg a szegény országokban, amelyek csak a már elért bőség feltételei között alkalmazhatók (de alkalmazhatóságuk még ott is kétséges). Ez pedig egyre reménytelenebbül a gazdag országoktól való teljes függőség állapotába taszítja a szegény országokat. A legnyilvánvalóbb példa és tünet az egyre növekvő eladósodás. Ezt általánosságban elismerik, amiből a jó szándékú emberek azt az egyszerű következtetést vonják le, hogy az adomány jobb, mint a kölcsön, és az olcsó kölcsön jobb, mint a drága. Ez feltétlenül igaz. Ám nem a növekvő eladósodás a legkomolyabb baj. Végeredményben ha az adós nem tud fizetni, akkor nem fizet – erre a kockázatra a hitelezőnek mindig számítania kell.

Ennél jóval komolyabb az a függőség, amely akkor jön létre, ha egy szegény ország „beleszeret” a gazdag országok termelési és fogyasztási rendjébe. Beszédes példája lehet ennek az a textilgyár, amelyet nemrég látogattam meg Afrikában. Az üzem vezetője meglehetősen büszkeséggel mutatta nekem, hogy gyárának technikai színvonala nem marad el a világszínvonaltól. Miért ennyire automatizált ez a gyár? „Azért – válaszolta –, mert az afrikai munkaerő nem szokott az ipari munkához, és így sok hibát ejtene, míg az automata gépsorok nem hibáznak.” „A ma igényelt minőségi normák olyanok – magyarázta –, hogy termékeink csak akkor találhatnak piacot, ha tökéletesek.” Üzletpolitikáját így foglalta össze: „Így hát az a feladatom, hogy kiküszöböljem az emberi tényezőt.” És ez nem minden. Az alkalmatlan minőségi normák miatt felszerelését a legfejlettebb országokból kellett importálnia; a bonyolult felszerelés megkövetelte, hogy a vezető és a fenntartó gárdát is importálja. Még a nyersanyagot is importálnia kellett, mert a helyben termesztett gyapot túl rövid volt ahhoz, hogy osztályon fölüli fonalat nyerhessenek belőle, és a megállapított normák nagyarányú műszálfelhasználást igényeltek. És ez nem elszigetelt eset. Bárki, aki veszi magának a fáradságot, hogy módszeresen tanulmányozza a tényleges „fejlesztési” beruházásokat – ahelyett, hogy tisztán csak a fejlesztési terveket és az ökonometriai modelleket vizsgálná –, számtalan hasonló esetet ismer: szappangyárakat, melyek

luxusszappant állítanak elő olyan technológiával, melyben csak rendkívüli módon finomított anyagokat lehet felhasználni, ezeket az anyagokat pedig magas áron kell behozni, miközben a helyi nyersanyagokat alacsony áron exportálják; élelmiszer-feldolgozó üzemeket, csomagolóállomásokat, gépesítést és így tovább – mindent a gazdag ember mintája szerint. Sok esetben a helyi gyümölcs kárba vész, mert a fogyasztó állítólag olyan minőségi normákat követel meg, amelyek csak a gyümölcs kinézetét veszik tekintetbe, és amelyeket csak az Ausztráliából vagy Kaliforniából importált gyümölcs elégít ki, hiszen ott a bámulatos alkalmazott tudomány és a fantasztikus technika biztosítja, hogy minden egyes alma ugyanolyan méretű legyen a legkisebb látható fogyatékoság nélkül. Vég nélkül sorolhatnánk a példákat. A szegény országok olyan termelési módszerek és fogyasztói normák elfogadására kényszerülnek – pontosabban belelökik őket –, amelyek tönkreteszik az önállóság és az önsegítés lehetőségeit. Az eredmény pedig a nem szándékos neokolonializmus és a szegények reményvesztett állapota.

Hogyan lehet tehát segíteni ezt a 2 millió falut? Vegyük először a dolog mennyiségi oldalát! Ha a nyugati segélyek teljes összegét tekintjük, s a fejlesztésben semmilyen szerepet nem játszó tételek kiküszöbölése után fennmaradó összeget elosztjuk a fejlődő országokban élő emberek számával, azt találjuk, hogy az egészről egy főre évente kevesebb, mint 2 £ jut. Ha ezt jövedelemkiegészítésnek tekintjük, természetesen elhanyagolható és nevetséges összeg. Így hát sokan szorgalmazzák, hogy a gazdag országok tegyenek jóval nagyobb pénzügyi erőfeszítéseket – és beteges dolog volna visszautasítani e javaslat támogatását. Mégis, ésszerűen mekkora összegre számíthatunk? Évenkénti 3, esetleg 4 £-os támogatásra? Támogatásként, „közadakozásként” még az évenkénti 4 £ sem sokkal kevésbé nevetséges a jelenlegi összegnél.

A kérdés további szemléltetéséhez nézzük meg azon fejlődő országok egyik kis csoportjának példáját, amelyek valóban csodás léptékű kiegészítő jövedelemhez jutnak – ide tartoznak a Közel-Kelet olajtermelő országai, továbbá Líbia és Venezuela. Ezeknek az országoknak az olajtársaságoktól kapott adó- és járadékbevétele 1968-ban elérte a 2349 millió £-ot, amely egy főre vetítve durván

50 £-ot jelent. Mármost ez a pénzbefektetés vajon egészséges és szilárd társadalmakat, elégedett népeiséget, a falusi szegénység fokozatos kiküszöbölését, virágzó mezőgazdaságot és széles körű iparosítást szült? Néhány nagyon is korlátozott siker ellenére bizonyosan nem. A pénz önmagában nem oldja meg a problémát. A mennyiségi oldal egészen másodrendű a minőségi oldalhoz képest. Ha a fejlesztési politika rossz, a pénz nem fogja rendbe tenni; és ha a fejlesztési politika helyes, a pénz valójában nem jelenthet túl nagy problémát.

Tekintsük hát a kérdés minőségi oldalát! Ha van bármi tanulsága a legutóbbi 10 vagy 20 év fejlesztési erőfeszítéseinek, az az, hogy a probléma hatalmas *intellektuális* kihívást jelent. A – gazdag, képzett, városi – segítségnyújtók a maguk módján képesek jól csinálni a dolgokat. De vajon tudják-e, miként támogassák önmaguk megsegítésében a 2 millió falu lakóit, 2 milliárd – szegény, képzetlen, falusi – embert? Jól tudják, miként kell néhány nagy dolgot véghezvinni a nagyvárosokban; de vajon tudják-e, miként kell ezernyi kis dolgot véghezvinni a falusi övezetekben? Jól tudják, hogyan kell rengeteg tőkével véghezvinni a dolgokat; ám vajon tudják-e, miként kell ezeket rengeteg munkaerővel véghezvinni – ráadásul kezdetben képzetlen munkaerővel?

Nos általánosságban nem tudják, de van sok tapasztalt ember, aki tudja, mindegyik azon a korlátozott területen, amelyikben jártas. Más szóval, nagyjában-egészében rendelkezésre áll a szükséges tudás, de nem szervezett, könnyen hozzáférhető formában. Ez a tudás elszórt, rendszerezetlen, szervezetlen és kétségkívül nem teljes.

A legjobb segítség, amelyet adni lehet, a szellemi segítség, a hasznos tudás ajándéka. A tudás ajándékozása sokszorta előbbre való az anyagi dolgok ajándékozásánál. Ennek sok oka van. Csak az lehet igazán a „sajátunk”, ami valódi erőfeszítést vagy áldozatot igényel tőlünk. Az ajándékba kapott anyagi javakat erőfeszítés és áldozat nélkül magunkévá tehetjük, de így ritkán lesznek „sajátunkká”, és túlságosan is gyakran és könnyen „talált pénzként” kezeljük őket. Az ajándékba kapott szellemi javak, a tudás adománya már egészen más ügy. Anélkül, hogy valódi erőfeszítést tennénk az elsajátítására, nem lehet szó ajándékról. Ez esetben az ajándékot elnyerni és sajátunkká tenni egy és ugyanaz a dolog, és

ezt „sem a rozsdá, sem a moly meg nem emésztí”.¹¹⁹ Az ajándékba kapott anyagi javak függővé teszik az embereket, az ajándékba kapott tudás viszont szabaddá teszi őket – feltéve természetesen, hogy a megfelelő fajta tudásról van szó. Egyben a tudás ajándékozásának jóval maradandóbb hatásai vannak, és sokkal jobban is kapcsolódik a „fejlesztés” fogalmához. Adj valakinek egy halat, így tartja a mondás, és ezzel kiséged őt egy kicsit, kis időre; tanítsd meg neki a halászat mesterségét, és egész életében segíteni tud majd magán. Magasabb szinten: lásd el halászfelszereléssel; ez rengeteg pénzedbe kerül, és az eredmény kétséges marad. De még ha ajándékozod gyümölcsözőnek bizonyul is, az illető megélhetésének folytonossága továbbra is a tőled származó pótalkatrészeketől függ. Ezzel szemben: tanítsd meg arra, hogyan tudja elkészíteni saját halászfelszerelését, és ezzel nemcsak abban segítetted őt, hogy el tudja tartani magát, hanem abban is, hogy önálló, független ember váljon belőle.

A segélyprogramoknak egyre inkább erre kellene gondot fordítaniuk – nevezetesen hogy az embereket önállóvá és függetlenné tegyék azáltal, hogy nagylelkűen ellátják őket megfelelő szellemi segítséggel, az önmagukon való segítség módszereinek megismerésére alkalmas tudás ajándékával. E megközelítésmódnak mellesleg megvan az az előnye is, hogy viszonylag olcsó, pontosabban szólva, hogy a pénz igen sok mindenre elég. 100 £ elég lehet mondjuk arra, hogy egy embert ellássunk a megfelelő termelőeszközökkel; de ugyanaz a pénz alkalmasint elegendő lehet arra is, hogy 100 embert megtanítsunk rá, miként láthatja el önmagát. Bizonyos esetekben talán hasznos lehet a folyamat meggyorsítása érdekében egy kis „tőkeinfúzió” anyagi javak formájában. Ez azonban merőben esetleges és másodlagos dolog, és ha helyesen választjuk meg a javakat, akkor azok, akiknek szükségük van rájuk, esetleg fizetni is tudnak értük.

A segélyek alapvető irányának megváltoztatása olyan értelemben, ahogy javaslom, csak elenyésző mértékben igényli az erre szánt alap elosztásának megváltoztatását. Ha Nagy-Britannia évente körülbelül 250 millió £ erejéig nyújt segélyt, akkor amennyiben eme összeg pusztán 1%-át az átadott tudás megszervezésére és mozgósítására irányítanánk át, ez – ebben biztos vagyok –

alapjában megváltoztatná kilátásainkat, és új, jóval reménytelibb korszakot nyitna a „fejlesztés” történetében. 1% végeredményben körülbelül 2,5 millió £-ot jelent – és ez az összeg, ha értelmesen használjuk fel, nagyon közel vinne bennünket célunk eléréséhez, ráadásul a maradék 99%-ot is roppant gyümölcsözővé tehetné.

Ha egyszer a segélynyújtás feladatát elsősorban a megfelelő tudás, tapasztalat, szakértelem stb. – vagyis nem annyira anyagi, mint inkább értelmi javak – átadásában látjuk, akkor világos, hogy a tengerentúli fejlesztés jelenlegi szervezési módja távolról sem megfelelő. S ez természetesen így is lesz mindaddig, amíg a fő feladatot abban látják, hogy *pénzügyi fedezetet* biztosítsanak a segélyezett ország által előterjesztett szükségletek és tervek finanszírozására, miközben a tudástényező meglétét többé-kevésbé adottnak veszik. Semmi többet nem kívánok mondani, mint hogy e tényező meglétét nem vehetjük adottnak, és hogy éppen a tudástényező az, ami szembeszökően hiányzik, és ez az a rés, a „hiányzó láncszem”, amelyen az egész megbukik. Nem azt mondom, hogy jelenleg semmilyen tudást nem adunk át; ez nevetséges is volna. Nem, bőségesen árad a szakértelem, de ez azon a hallgatóságos feltételezésen alapul, hogy ami jó a gazdagoknak, nyilvánvalóan jó a szegényeknek is. Mint már fentebb kifejtettem, ez a feltételezés hamis, vagy legalábbis csak nagyon kis részben igaz, döntő részben viszont nem az.

Térjünk hát vissza a mi 2 millió falunkhoz, és nézzük meg, hogyan tehetjük hozzáférhetővé *számukra* a szükséges tudást! Először is nekünk magunknak kell rendelkezünk ezzel a tudással. Mielőtt még segélynyújtásról beszélhetnénk, kell legyen valamink, amit segélyként nyújthatunk. Országunkban nem találunk több ezer szegénység sújtotta falut. Mit tudhatunk hát arról, milyen módszerek lehetnek hatékonyak ahhoz, hogy az ember ilyen körülmények között segítsen önmagán? A bölcsesség kezdete saját tudatlanságunk elismerése. Mindaddig, amíg azt gondoljuk, hogy tudunk valamit, holott valójában nem tudjuk, továbbra is csak ugyanazt tesszük majd: elmegyünk a szegényekhez, és megmutatjuk nekik mindazt a csodálatos dolgot, amelyet megtehetnének, ha már gazdagok lennének. Mind ez idáig ez volt a segélynyújtás fő kudarca.

A tudás és a tapasztalat megszervezéséről és rendszerbe foglalásáról viszont tudunk valamit; rendelkezünk eszközökkel szinte bármely feladat elvégzéséhez, feltéve, hogy világosan értjük, milyen feladatról van szó. Ha például az a feladat, hogy hatékony útmutatót állítsunk össze a trópusi országokban alacsony költségű építkezéseknél használható módszerekről és alapanyagokról, és az útmutató segítségével a fejlődő országok helyi építőmestereit képezzük ki a megfelelő technológiák és módszerek használatára, semmi kétség, hogy ezt meg tudjuk tenni. Vagy legalábbis azonnal meg tudjuk tenni azokat a lépéseket, amelyek képessé tesznek bennünket arra, hogy két vagy három év leforgása alatt megoldjuk a feladatot. És ugyanígy, ha megértjük, hogy sok fejlődő országban az egyik alapvető szükséglet a víz, és hogy több millió falusinak óriási haszna származna abból, ha a víztárolás, -megőrzés, -szállítás stb. kis költséggel alkalmazható „csináld magad” módszereiről módszeres tudáshoz juthatna – ha ezt világosan megértjük és előtérbe helyezzük, afelől már semmi kétség, hogy elegendő készséggel és erőforrással rendelkezünk a szükséges információ összegyűjtéséhez, megszervezéséhez és közléséhez.

Mint már mondtam, a szegény embereknek viszonylag egyszerű igényeik vannak, és elsősorban alapvető szükségleteikhez és tevékenységeikhez várnak segítséget. Ha nem volnának képesek önmagukon segíteni és önmagukra támaszkodni, már nem is élnének. Csakhogy saját módszereik gyakran túlságosan kezdetlegesek, túlságosan hatástalanok és rossz hatékonyságúak. E módszereket új tudás átadásával kell feljavítani. Ez a tudás új a szegény emberek számára, de nem mindenki számára teljesen új. Tökéletesen helytelen az a feltételezés, hogy a szegény emberek általában nem hajlandók megváltozni. A javasolt változásnak azonban valamiképpen szervesen kell kapcsolódnia ahhoz, amit mostanáig csináltak, különben ezek az emberek joggal gyanakszanak, és próbálnak ellenállni azon gyökeres változtatásoknak, amelyeket a városokból jött és hivatalhoz kötődő újítók javasolnak nekik, akik egyébként a következő szellemisséggel jönnek hozzájuk: „Csak térjetek ki az utamból, és megmutatom nektek, milyen haszontalanok vagytok, és a munkát milyen

ragyogóan el lehet végezni egy csomó külföldi pénzzel és idegen berendezéssel!”

Minthogy a szegény embereknek viszonylag egyszerűek az igényeik, az elvégzendő tanulmányok skálája meglehetősen korlátozott. Tökéletesen és módszeresen meg lehet birkózni ezzel a feladattal, de ez a jelenlegitől különböző szervezeti felépítést igényel. (A jelenlegi felépítés elsősorban a *pénzalapok* elosztását tartja szem előtt.) Jelenleg a fejlesztési erőfeszítések elsősorban kormánytisztviselőkre vannak bízva úgy az adományozó, mint a kedvezményezett országban, vagyis hivatalnokokra. Ők sem képzettségük, sem tapasztalatuk szerint nem vállalkozók, nem újítók, és nem rendelkeznek sajátos technikai ismeretekkel sem a termelő eljárásokról, sem a kereskedelmi követelményekről, sem a kommunikációs problémákról. Magától értetődő, hogy nekik lényegi szerepet kell játszaniuk, és senki nem érhetne el – és nem is akarna elérni – semmit nélkülük. Egyedül azonban semmit sem tehetnek. Szorosan együtt kell működniük más társadalmi csoportokkal, ipari és kereskedelmi szakemberekkel, akik jártasak „a keresztülvihetőség tudományában” – ha nem tudják kifizetni a béreket péntekenként, ki vannak rúgva! –, és olyan szakemberekkel, tudósokkal, kutatókkal, újságírókkal, oktatókkal és így tovább, akiknek idejük, lehetőségük, képességük és adottságuk van a gondolkodásra, az írásra és a kommunikációra. A fejlesztési munka túlságosan is nehéz ahhoz, hogy e három csoport bármelyike is elszigetelten dolgozhasson rajta. Úgy az adományozó, mint a kedvezményezett országokban szükséges annak megvalósítása, amit én H-Ü-K-koordinációnak nevezek, ahol H a hivatalnokokat jelenti, az Ü az üzletembereket, a K pedig a kommunikációval foglalkozókat – vagyis az értelmiségieket, a legkülönfélébb fajta szakembereket (angolul A-B-C: administrators, businessmen, communicators). Csak akkor tudunk valóban kezdeni valamit a fejlesztés kétségbeejtően nehéz kérdéseivel, ha sikerül hatékonyan megvalósítani a H-Ü-K-kombinációt.

A gazdag országokban ezrével találhatunk rátermett embereket mindezekben a foglalkozási ágakban, akik szívesen bevonódnának, és részt vennének a világszegénység elleni küzdelemben, és akik számára ez a részvétel többet jelent, mint egy kis pénzt szerezni a

feladatra; ám ott nem sok kifutási lehetőség kínálkozik számukra. A szegény országokban viszont a tanult emberek, ez a rendkívül kiváltságos kisebbség túlságosan is gyakran a gazdag társadalmak divatját követi – ez a nem szándékos neokolonializmus egy másik formája –, és minden problémára érzékeny, kivéve arra, ami honfitársai szegénységét érinti. Nekik erős irányításra és indíttatásra van szükségük ahhoz, hogy saját társadalmuk sürgető problémái felé forduljanak.

Ama szükséges tudás mozgósítása, amely a mindenütt, itt és a tengerentúlon egyaránt létező segítőkész emberek mozgósításán keresztül, valamint e segítőtársak „H-Ü-K-csoportokba” egyesítésével segítheti a szegényeket abban, hogy önmagukon segítsenek; nos ez a feladat némi pénzt kíván, de nem túl sokat. Mint mondtam, a brit segélyprogram pusztán 1%-a elegendő – sőt, több mint elegendő – volna ahhoz, hogy e szemlélethez megadja mindazt a pénzügyi fedezetet, amelyet az elkövetkezendő eléggé hosszú időben alkalmasint igényelne. Nincs tehát szó arról, hogy a segélyprogramokat a fejük tetejére kellene állítani, vagy ki kellene fordítani. A gondolkodásmódot és vele együtt az eljárásmodot kellene megváltoztatni. Nem elegendő új stratégiát kidolgozni: új szervezési módszerekre van szükség, mert a *stratégia a megvalósításban van*.

Az itt javasolt szemléletmód megvalósítása érdekében akciócsoportokat kell kialakítani nemcsak az adományozó országokban, hanem – és ez rendkívül fontos – magukban a fejlődő országokban is. Ezeknek a H-Ü-K-mintára szervezett akciócsoportoknak elvileg kívül kell maradniuk az államgépezeten, más szóval civil, önkéntes szervezetként kellene tevékenykedniük. Megalakulhatnak a már most is a fejlesztési munkákban tevékenykedő, önkéntes szervezetek keretei között is.

Sok ilyen – vallásos és világi – szervezet létezik, és helyi szinteken ezeknek számos munkásuk van. Ők korántsem késlekedtek annak felismerésében, hogy „a köztes technológia” éppen az, amit sok esetben maguk is megvalósítani próbálnak, csak hogy nekik maguknak nincs meg ehhez a szervezett technikai háttérük. Sok országban konferenciákat tartottak közös problémáik megvitatására, és ezek során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy még az önkéntes

munkások önfeláldozó erőfeszítései sem hozhatják meg a maguk gyümölcsét a tudás és az információátadás módszeres megszervezése nélkül – más szóval anélkül, hogy létrejönne az, amit „intellektuális infrastruktúrának” nevezhetnénk.

Vannak kísérletek egy ilyen infrastruktúra megteremtésére. Ezeknek minél nagyobb támogatást kellene kapniuk a kormányoktól és az önkéntes alapítványoktól, hogy legalább négy fő feladatot elláthassanak:

1. A kommunikáció feladatát – lehetővé kell tenniük minden terepmunkás vagy terepmunkacsoport számára, hogy tudják, milyen egyéb munka folyik azon a földrajzi vagy „funkcionális” területen, ahol ők dolgoznak. Ez megkönnyítené a közvetlen információcserét.
2. Az információközvetítés feladatát – módszeresen össze kell gyűjteniük és el kell terjeszteniük a fejlődő országok számára a megfelelő technikákra vonatkozó szükséges információkat, különös tekintettel az építkezésre, a vízre és az energiára, a terménytárolásra és -feldolgozásra, a kisléptékű iparcikkgyártásra, az egészségügyi szolgáltatásokra, a szállításra stb. vonatkozó alacsony költségű módszerekre. Itt a dolog lényege nem az, hogy az információt egyetlen központba gyűjtsük össze, hanem hogy rendelkezünk „az információkra vonatkozó információkkal” vagy „a szakismeretre vonatkozó szakismerettel”.
3. A visszacsatolás feladatát – vagyis a felmerülő technikai problémák eljuttatását a fejlődő országok terepmunkásaitól a fejlett országokban azokra a helyekre, ahol megvannak a feltételek a problémák megoldására.
4. A „részstruktúrák” megteremtésének és összehangolásának feladatát – vagyis akciócsoportok és ellenőrző központok létrehozását magukban a fejlődő országokban.

Ezeket a dolgokat csakis próbálkozások és tévedések árán lehet teljesen tisztázni. Mindezt persze nem kell az alapoknál kezdeni, hiszen már sok minden rendelkezésre áll, és ezt a sok mindent kell most összegyűjteni és módszeresen fejleszteni. A fejlesztési segélynyújtás jövőbeli sikere a megfelelő tudásfajta

megszervezésén és közlésén múlik – ez egy kezelhető, konkrét feladat, amely a rendelkezésre álló erőforrásokból megvalósítható.

Miért olyan nehéz a gazdagoknak a szegényeken segíteniük? A modern világ mindent átható betegsége a város és a vidék közti teljes egyensúlyvesztés, amely egyaránt kiterjed a gazdaság, a hatalom, a kultúra, a vonzóerő és a remény területére. A város túlburjázott, a vidék elsorvadt. A város egyetemes vonzasközponttá vált, miközben a vidéki élet elveszítette ízét. Mindazonáltal megváltoztathatatlan igazság, hogy ahogy a lélek épsége a test épségén múlik, ugyanúgy a városok egészsége a vidéki övezetek egészségétől függ. A városok egész gazdaságukkal pusztán másodlagos termelők, míg az elsődleges termelés, mindennemű gazdasági élet előfeltétele, vidéken folyik. Az uralkodó egyensúlyhiány, mely a vidéki emberek és a nyersanyagtermelők ősrégi kizsákmányolásán alapszik, ma a világ összes országát fenyegeti; a gazdagokat még jobban, mint a szegényeket. A városi és a vidéki élet közötti megfelelő egyensúly helyreállítása talán a modern emberre váró legnagyobb feladat. Nem egyszerűen arról van szó, hogy növelni kell a mezőgazdasági hozamokat, hogy el lehessen kerülni a világméretű éhínséget. Csak akkor remélhetünk választ a tömeges munkanélküliség és a tömegek városokba vándorlásának bajaira, ha a vidéki élet színvonalát emelni tudjuk. Ez agro-indusztriális kultúra kifejlesztését igényli, ahol minden egyes körzet, minden egyes közösség változatos és színes elfoglaltságokat tud nyújtani a tagjainak.

Így hát eme évtized fő feladata az, hogy a fejlesztési erőfeszítéseket a maga helyére és ezáltal hatékonyabbá tegye, hogy az eljusson a világszegénység háttországáig, a 2 millió faluig. Ha a vidéki élet felbomlása folytatódik, nincs kiút – bármennyi pénzt költsünk is el. Ha viszont a fejlődő országok vidéki népességét segítjük abban, hogy önmagán segítsen, nincs kétségem afelől, hogy valódi fejlődés következik be – az óriási bádogvárosok, a nagyvárosokat körülvevő nyomorövezetek és a véres forradalmak kegyetlen csalódásai nélkül. A feladat valóban hatalmas, de a mozgósítható erőforrások is hatalmasak.

A gazdasági fejlesztés sokkal szélesebb és mélyebb dolog, mint a közgazdaságtan, nem is szólva az ökonometriáról. Gyökerei kívül

esnek a gazdasági szférán. Az oktatásba, a szervezésbe, a fegyelembé, ezeken túl pedig a politikai függetlenségbe és az önerőre támaszkodás nemzeti öntudatába nyúlnak vissza. Nem „állíthatja elő” ügyes oltási művelettel külföldi műszaki szakemberek sora vagy a bennszülött elit, mely különben is elvesztette kapcsolatát az egyszerű emberekkel. A gazdasági fejlesztés csak akkor sikerülhet, ha széles, népi „újjáépítési mozgalom” hordozza, melyben a fő hangsúly minden egyes ember lendületének, lelkesedésének, értelmének és munkaerejének teljes felhasználásán van. A siker nem érhető el valamiféle, a tudósok, a műszaki emberek vagy a gazdasági tervezők által előidézett varázslattal. Csak az egész népesség oktatását, megszervezését és fegyelemre nevelését magában foglaló növekedési folyamat eredménye lehet. Bármilyen kevesebb ennél, szükségképpen kudarccal végződik.

[118.](#) Először megjelent: *Britain and the World in the Seventies. A collection of Fabian Essays.* (Szerkesztette: George Cunningham). Weidenfeld and Nicolson Ltd., London, 1970.

[119.](#) Máté 6,20 (*a ford.*).

A munkanélküliség problémája Indiában 120

Londoni beszéd az Indiai Fejlesztési Társasághoz

Amikor munkanélküliségről beszélek, ezen azt értem, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt nem használják ki, illetve nagyrészt nem használják ki. Képzeljünk el egy olyan termelékenységi skálát, amely a nullától, vagyis a tökéletesen munkanélküli személy termelékenységétől 100%-ig, vagyis egy teljesen és a lehető leghatékonyabban foglalkoztatott személy termelékenységéig terjed. A központi kérdés minden szegény társadalom számára az, miként haladjon fölfelé ezen a skálán. Ha bármely társadalomban vizsgáljuk a termelékenységet, nem elegendő pusztán azokkal számot vetni, akik alkalmazásban állnak, és kihagyni a számvetésből a munkanélkülieket, akiknek a termelékenysége értelemszerűen nulla.

A gazdasági fejlesztés mindenekelőtt annak kérdése, hogyan lehet több munkát elvégezni. Ehhez négy lényegi feltétel teljesülésére van szükség. Először is szükség van motivációra, másodsor bizonyos szakértelemre, harmadszor bizonyos tőkére és negyedszer kifutásra: a termelés megnövekedése új piacokat igényel.

Ami a motivációt illeti, ez ügyben *kívülről* nem sokat lehet mondani. Ha az emberek nem akarnak maguknak jobb sorsot, jobb békén hagyni őket – ez legyen a segélynyújtás első alapelve. A helyiek másként láthatják mindezt, és az ő felelősségük más jellegű. Ami a segítségnyújtót illeti, számára mindig akad elegendő ember, aki jobb sorsot kíván magának, de nem tudja, miként érheti el. Elérkeztünk a szakértelem kérdéséhez. Ha adott több millió ember, aki jobb sorsot kíván magának, de nem tudja, miként érheti azt el, ki mutatja meg nekik? Nézzük meg a probléma nagyságát Indiában! Nem néhány ezer vagy néhány millió emberről beszélünk, hanem inkább több száz millióról. A probléma nagysága eleve kizárja minden javítgatás, kis reform, tökéletesítés vagy nyomásgyakorlás lehetőségét, s azt az alapvető politikai filozófia tárgyává teszi. Az egészet ebben a kérdésben foglalhatjuk össze: mi célt szolgál az oktatás? Azt hiszem, a kínaiak voltak azok, akik a II. világháború előtt kiszámították, hogy egy ember egyetemi képzésének fedezése harminc paraszt munkájába kerül. Ha az adott személy ötéves

kurzust végez az egyetemen, az idő végeztével 150 paraszti munkaévét fogyasztja el. Hogy lehet ezt igazolni? Kinek van joga kisajátítani 150 paraszti munkaévét ahhoz, hogy valaki őt évig az egyetemen tanulhasson, és mit kapnak ezért cserébe a parasztiok? Ezek a kérdések a következő választól elé állítanak bennünket: vajon az oktatás valamiféle „útlevelel a kiváltságokhoz”, vagy pedig valami, amit az emberek szinte szerzetesi fogadalomként vesznek magukra, szent kötelesség a nép szolgálatára? Az első út a tanult fiatal Bombay egyik felkapott negyedébe viszi, ahol már számos magasan képzett társa gyűlt össze, és ahol csatlakozhat az egymást kölcsönösen csodáló társadalmához, a „kiváltságosok szakszervezetéhez”; itt gondja lesz rá, hogy kiváltságait ne kezdjék ki tanulatlan kortársainak tömegei. Ez az egyik út. Egészen más szellemet követ az, aki a másik útra lép, és ez az út máshová is vezet. Visszaviszi őt a néphez, mely közvetlenül vagy közvetve 150 paraszti munkaévét fizette a taníttatásáért. Miután munkájuk gyümölcsét felélte, becsületbeli kötelességének érzi, hogy valamit visszafizessen nekik.

A probléma nem új. Lev Tolsztoj utal rá, amikor ezt írja: „ott ülök egy ember hátán, fojtogatom, és arra kényszerítem, hogy vigyen engem, miközben azt bizonygatom magamnak és másoknak, hogy nagyon sajnálom őt, és minden lehetséges módon szeretnék a sorsán könnyíteni, csak a hátáról nem vagyok hajlandó leszállni”. Úgy érzem hát, ez az első kérdés, amellyel szembe kell nézni. Felállíthatunk-e egy ideológiát – vagy nevezzük, aminek akarjuk –, mely azt hangsúlyozza, hogy a tanult emberek kötelezettséget vállaltak, és nem csak „útlevelet váltottak a kiváltságokhoz”? Ezt az ideológiát természetesen az emberiség összes magasabb tanítása alátámasztja. Mint keresztény, hadd idézzek Szent Lukácstól: „Akinek sokat adtak, sokat követelnek tőle; és akire sokat bíztak, többet kívánnak tőle.”¹²¹ Azt is mondhatnánk, ez következik az elemi igazságérzetből.

Ha ez az ideológia nem terjed el, ha magától értetődőnek fogadjuk el, hogy a képzettség útlevelel a kiváltságokhoz, akkor az oktatás tartalma nem elsősorban az emberek szolgálatát, hanem önmagunk, az iskolázottak szolgálatát célozza. A kiváltságos kisebbség oly módon kíván tanulni, amely elkülöníti őt, és így elkerülhetetlenül a

helytelen dolgokat fogja tanulni és tanítani, vagyis olyan dolgokat, amelyek elkülönítik, megvetést keltenek benne a kétkezi munka, az elsődleges termelés, a vidéki élet stb. iránt. Ha nem tekinti gyakorlatilag az összes iskolázott ember önmagát hazája szolgájának – és ez végeredményben azt jelenti, hogy az egyszerű emberek szolgájának kell tekintenie magát –, akkor valószínűleg nem gyűlik fel elegendő vezetői képesség és átadott szakértelem ahhoz, hogy megoldhassuk a munkanélküliség és a rossz termelékenységgű munka problémáját India félmillió falujában. 500 millió emberről van szó. Ahhoz, hogy segíteni tudjunk az embereknek önmaguk megsegítésében, legalább két személynek kell száz másikkal törődnie, ami azt a kötelezettséget rója ránk, hogy 10 millió segítőtársat állítsunk magunk mellé, vagyis annyit, mint India egész iskolázott népessége. Erre azt mondhatja valaki, hogy ez lehetetlen; de még ha így is van, nem valamiféle egyetemes törvény miatt van így, hanem azon emberek meggyökerezett, megrögzött önzése miatt, akik nagyon is készek elfogadni, amit kapnak, de nem készek arra, hogy adjanak. E kérdés bizonyíthatóan nem megoldhatatlan, de csak politikai szinten oldható meg.

Most pedig a motiváció és a szakértelem után hadd vizsgáljam meg a harmadik tényezőt, melyet tőkének neveztem. Ez utóbbi természetesen szorosan kapcsolódik a szakértelem témájához. Becsléseim szerint Indiában sürgősen szükség van körülbelül 50 millió új munkahelyre. Ha elfogadjuk, hogy az emberek csak akkor végezhetnek termelékeny munkát, ha felszerelés, valamint működő tőke formájában rendelkeznek valamennyi tőkével, felmerül a kérdés: mekkora tőkeáfordítást engedhetünk meg egy új munkahely megteremtésekor? Ha egy új munkahely megteremtése 10 £-ba kerül, 50 millió munkahelyhez 500 millió £-ra van szükség. Ha egy új munkahely megteremtése 100 £-ba kerül, akkor 5000 millió £-ra, ha pedig ez az összeg munkahelyenként 5000 £-ot tesz ki – körülbelül ennyibe kerülhet egy munkahely Nagy-Britanniában és az USA-ban –, akkor 50 millió munkahely megteremtéséhez 250 000 millió £-ra van szükség.

Ama ország nemzeti jövedelme, amelyről beszélünk, vagyis Indiáé, körülbelül évi 15 000 millió £. Így hát az első kérdés az, mennyit biztosíthatunk egy-egy munkahely megteremtésére, a

második kérdés pedig, hogy mennyi időnk van létrehozásukra. Mondjuk azt, hogy 10 év alatt szeretnénk 50 millió munkahelyet teremteni. Várhatóan és ésszerűen az általam körülbelül 15 000 millió £-ra becsült nemzeti jövedelemnek mekkora hányada áll rendelkezésre a munkahelyteremtő tőkealap létrehozásához? Azt mondanám – anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék –, hogy ez az összeg szerencsés esetben is legfeljebb 5%-ra tehető. Következésképpen, ha 10 éven keresztül 15 000 millió £ 5%-át felhalmozzuk, összesen 7500 millió £-ot kapunk munkahelylétesítésre. Ha ez alatt a 10 év alatt 50 millió munkahelyet szeretnénk teremteni, nem engedhetjük meg magunknak, hogy 150 £-nál többet költsünk egy-egy munkahelyre. Más szóval, ekkora munkahelyenkénti tőkebefektetés mellett évi 5 millió munkahely létesítését engedhetjük meg magunknak. Mégis tegyük fel, hogy Önök ezt mondják: „Nem, 150 £ túl kevés, ezen nem vehetünk többet egy szerszámkészletnél. Mi 1500 £ tőkebefektetést szeretnénk munkahelyenként.” Nos, akkor nem lehet szó évi 5 millió munkahely létrehozásáról, hanem csak félmillióról. Ha pedig azt mondják: „csak a legjobb elég jó, mi szeretnénk nyomban kis amerikaiakká válni, és ez munkahelyenként 5000 £-ot jelent”, akkor nemhogy évi 5 millió új munkahelyről, de még félmillióról sem lehet szó, hanem csak körülbelül 170 ezerről. Mármost bizonyára észrevették, hogy a kérdést igencsak leegyszerűsítettem, mert a 10 év munkahelyteremtő beruházásai folyamán a nemzeti jövedelem is növekszik. Csakhogy kihagytam a népességnövekedést is, és úgy érzem, hogy e két tényező számításomra gyakorolt hatása semlegesíti egymást.

Úgy vélem, mindebből az következik, hogy a legfontosabb kollektív döntés, melyet minden, Indiához hasonló helyzetben levő országnak meg kell hoznia, a technológia megválasztása. Nem akarom megszabni, minek kellene történnie, csak azt mondom, hogy ezek az élet súlyos tényei. Sok mindennel szemben lehet érvelni, de az aritmetikával szemben nem. Tehát nyerhetünk kevés munkahelyet nagy tőkebefektetéssel, vagy pedig sok munkahelyet viszonylag alacsony tőkebefektetéssel.

Mindez természetesen összefügg az általam említett többi tényezővel, az oktatással, a motivációval és a szakértelemmel is.

Indiában körülbelül 50 millió diák tanul az elemi iskolákban, csaknem 15 millió a középiskolákban és durván másfél millió a felsőfokú oktatási intézményekben. Természetesen értelmetlen volna ilyen méretű oktatási gépezetet fenntartani, ha az alagút végén nem akadna a végzett diákok számára hasznos tennivaló, lehetőség arra, hogy tudásukat alkalmazzák. Ha nincs ilyen, akkor az egész csak nyomasztó teher. Az oktatási erőfeszítések e vázlatos képe is elegendő annak megmutatására, hogy valóban évi 5 millió új munkahelyben kell gondolkodni, nem pedig néhány százezerben.

Még nem is olyan régen, úgy ötven–hetven évvel ezelőtt mai mértékkel mérve meglehetősen kezdetlegesen intéztük a dolgokat. Ezzel kapcsolatban szeretnék John Kenneth Galbraith *Az új ipari állam* című művének második fejezetére hivatkozni.¹²² Lenyűgöző leírást olvashatunk itt a Ford autógyárról. A Ford autógyár 1903. június 16-án alakult meg 150 000 \$ bejegyzett tőkével, melyből 100 000 \$-nyi részvényt bocsátottak ki, de csak 28 500 \$-t vettek meg készpénzért. Így a vállalatba befektetett készpénz összegének nagyságrendje 30 000 \$ körül volt. A cég 1903 júniusában alakult meg, és első autójuk 1903 októberében jelent meg a piacon, vagyis 4 hónappal később. 1903-ban természetesen még kevés embert foglalkoztattak – 125 főt, és a munkahelyenkénti tőkebefektetés valamivel 100 £ alatt volt. Ez volt tehát 1903-ban. Ha 60 évet előremegyünk az időben, 1963-ban azt találjuk, hogy a Ford autógyár elhatározta egy új modell, a Mustang piacra dobását. Az előkészítés három és fél évet igényelt. A műszaki tervezés és a formatervezés költsége 9 millió \$ volt. Az új modellhez szükséges gyártófelszerelések költsége 50 millió \$-t tett ki. Mindeközben a cég által felhasznált vagyon 6000 millió \$-ra nőtt, mely alkalmazottanként csaknem 10 000 £-ot jelent, körülbelül százszor annyit, mint 60 évvel korábban.

Galbraith mindebből levon bizonyos következtetéseket, melyeket érdemes szemügyre venni, s melyek bemutatják, mi történt ez alatt a 60 év alatt. Az első, hogy ma jóval hosszabb idő választja el egy vállalkozás kezdetét a feladat befejezésétől. Az első Ford autó elkészítése a munka kezdetétől a piacra dobásig négy hónapot igényelt, míg most egy puszta modellváltás négy évbe telik. Másodsor, jelentősen megnövekedett a termelésre szánt tőke

mennyisége. A kibocsátott egységre jutó beruházás az eredeti Ford-gyárban elenyésző volt, az alapanyag és a részegységek csak rövid ideig tartózkodtak a gyárban, nem voltak drága szakemberek a folyamatok felügyeletére, csak egyszerű gépeket használtak a részegységek összeszerelésére. Ezt az tette lehetővé, hogy a kocsivázának felemeléséhez elég volt két ember. Harmadszor, ez alatt a 60 év alatt igencsak megnőtt a rugalmatlanság. Galbraith ezt így kommentálja: „Ha Ford és munkatársai (1903-ban) bármikor úgy határoztak volna, hogy a benzintől áttérnek a gőzmeghajtásra, a műhely pár óra alatt képes lett volna alkalmazkodni ehhez a változáshoz.” Ha viszont most megpróbálnak akár csak egy csavart is megváltoztatni, ez több hónapba telik. Negyedszer, egyre specializáltabb munkaerőre van szükség, nemcsak a gépek mellett, hanem a tervezésben és a jövő aprólékosan részletes előrejelzésében is. Ötödször, egészen más típusú szervezetre van szükség a sok szakember összefogásához, akiknek egyike sem képes egy-egy kicsiny feladatnál többet elvégezni a komplex egészen belül. „Valóban, olyan összetett feladattá vált a szakemberek megszervezése, hogy szervezési szakemberekre van szükség. A gépek helyett egyre inkább a nehézkes, bonyolult üzleti szervezetek a fejlett technika kézzelfogható megnyilvánulásai.” Végül új vonás az is, hogy szükség van hosszú távú tervezésre, amely, biztosíthatom Önöket, rendkívül bonyolult és egyben rendkívül kellemetlen feladat. Galbraith ezt így kommentálja: „A Ford történetének kezdetén a jövő elérhető közelségben volt. A gépekkel és alapanyagokkal megkezdett termeléstől az új kocsijá megjelenéséig csak napok teltek el. Ha a jövő elérhető közelségben van, feltételezhetjük, hogy nagyon hasonlít majd a jelenre”, és ily módon a tervezés és az előrejelzés nem túl nehéz.

Mármost mire vezet mindez? Nos arra, hogy minél bonyolultabb a technika, általában annál nagyobbak a fenti követelmények. Ha az élet egyszerű dolgait, melyekről most beszélek, egyre bonyolultabb folyamatok útján hozzák létre, akkor e hat követelmény kielégítése egyre távolodik bármely szegény társadalom lehetőségeinek határától. Amennyiben egyszerű termékekről van szó – éleletről, ruháról, lakásról és kultúráról –, a legnagyobb veszély az, hogy az emberek automatikusan feltételezik, hogy csak az 1963-as modell

érvényes, az 1903-as viszont nem. Hiszen a szegények számára elérhetetlen, hogy az 1963-as módon csinálják a dolgokat, minthogy az nagy gazdagságot feltételez. Mármost anélkül, hogy komiszkodni akarnék tudós barátaimmal, azt mondanám, hogy ez a tény szinte teljes mértékig elkerüli a figyelmüket. Szinte soha nem vetik fel a kérdést, mekkora ráfordítást engedhetünk meg munkahelyenként, amikor több millióra van szükség ezekből. Az utóbbi 50 vagy 60 év során felmerült igények kielégítése valójában kvantumugrást feltételez. Az emberi történelemben minden meglehetősen folyamatos volt egészen e század kezdetéig. Ám a legutolsó fél évszázadban kvantumugrás következett be, olyanfajta ugrás, mint az a Ford-autógyár tőkefelhalmozásában történt, amikor vagyona 30 000 \$-ról 6000 millió \$-ra nőtt.

Egy fejlődő országban meglehetősen nehéz 1903-as szintű Henry Fordokra akadni. Henry „szuper” Fordokat találni pedig, akik voltaképpen a semmiből ugranak az 1963-as szintre, gyakorlatilag lehetetlen. Senki nem kezdheti ezen a szinten, ami azt jelenti, hogy senki nem tud ezen a szinten működni, hacsak nem jutott már el erre a szintre, hacsak már nem ezen a szinten tevékenykedik. Ez feltétlenül alapvető fontosságú a modern világ megértéséhez. Ezen a szinten nem lehet szó *létrehozásról*, csak bővítésről, ami azt jelenti, hogy a szegények jobban függnek a gazdagoktól, mint bármikor az emberi történelem folyamán, *amennyiben* makacsul ragaszkodnak ehhez a szinthez. Hézagpótlóul szolgálhatnak például a gazdagok számára ott, ahol az alacsony bérek lehetővé teszik, hogy a gazdagok olcsón állíthassák elő ezt vagy azt az apróságot. Az emberek mindenfelé fürkésznek, majd azt mondják: „Itt és itt, ebben vagy abban a szegény országban a bérek olyan alacsonyak, hogy egy óra vagy egy karburátor egy-egy részét olcsóbban lehet előállítani, mint Nagy-Britanniában. Akkor hát állítsuk elő Hongkongban, Tajvanon vagy bárhol másutt.” A szegényeknek az a szerepük, hogy hézagpótlóként szolgáljanak a gazdagok igényei számára. Ebből következik, hogy ezen a technológiai szinten lehetetlen elérni akár a teljes foglalkoztatást, akár a függetlenséget. A technológia megválasztása az összes választás közül a legfontosabb.

Különös, hogy sokan azt mondják: nem léteznek technológiai alternatívák. Olvastam egy cikket egy ismert egyesült államokbeli közgazdász tollából, aki azt állítja, hogy bármely adott árucikket csak egyféleképpen lehet előállítani: az 1971-es módon. Talán soha korábban nem állították elő ezeket az árucikkeket? Az élet alapvető dolgaira szükség volt, és elő is állították őket, amióta csak Ádám kiűzetett a Paradicsomból. Ez a közgazdász azt mondja, hogy csak a legújabb gépeket lehet beszerezni. Itt azonban valami egészen másról van szó, és valóban lehetséges, hogy csak a legújabb gépeket lehet *könnyen* beszerezni. Igaz, hogy bármely adott időben jobbra egyfajta gép uralja a piacot, és ez azt a benyomást kelti, mintha nem volna választásunk, és mintha egy adott társadalom számára rendelkezésre álló tőke nagysága meghatározná, hány embert foglalkoztathatnak. Ez természetesen képtelenség. Az idézett szerző is tudja, hogy ez így van, és ki is igazítja magát, rámutatva Japán, Korea, Tajvan stb. példájára, ahol magas szintű foglalkoztatást és termelést érnek el igen szerény termelőberendezésekkel.

A technológia megválasztásának jelentősége lassacskán eljut a közgazdászok és fejlesztéstervezők tudatáig. Ennek négy állomása van. Az első állomás az volt, hogy kinevették és megvetéssel utasítottak el mindenkit, aki erről beszélt. Most eljutottunk a második állomásra, amikor az emberek szóban már elfogadják a probléma létezését, de ezt nem követi cselekvés, és a dolgok mennek tovább a maguk útján. A harmadik állomás az volna, hogy meginduljon a tevékeny munka a technológia megválasztásához szükséges tudás mozgósítására, és végül a negyedik állomás lesz a gyakorlati alkalmazás. Hosszú út vezet idáig, de nem szeretném elhallgatni azt sem, hogy politikai lehetőségek kínálkoznak közvetlenül a negyedik állomás elérésére. Amennyiben létezik politikai ideológia, amely úgy látja, hogy a fejlesztés az emberek ügye, akkor azonnal felhasználjuk több száz millió ember találékonyságát, és egyenesen eljuthatunk a negyedik állomáshoz. S valóban, van néhány ország, mely rögtön a negyedik állomást célozta meg.

A politika azonban nem az én dolgom. Amennyiben most már egyre jobban megértjük, hogy a technológia megválasztása mindenképpen

kulcsfontosságú, miként juthatunk el a második állomástól a harmadikhoz, nevezetesen a pusztá beszédétől a gyakorlati munkához? Tudomásom szerint csak egyetlen szervezet foglalkozik módszeresen ezzel a munkával, a Köztes Technológia Fejlesztő Csoport (Intermediate Technology Development Group: ITDG). Nem tagadom, hogy kereskedelmi alapon is folyik némi munka, de nem módszeresen. Az ITDG azt a feladatot tűzte maga elé, hogy felkutassa, milyen technológiai alternatívák lehetségesek. Csak egy példát említek eme tisztán magántársaság számos tevékenysége közül. Vegyük az öntödei munkát és a famegmunkálást, lévén a fém és a fa az ipar két alapvető nyersanyaga. Milyen alternatív technológiákat használhatunk a tőkeigényesség szempontjából, kezdve a legkezdetlegesebb módszerrel, ahol az emberek a legegyszerűbb szerszámokkal dolgoznak, egészen a legösszetettebb módszerekig? Ezt egy ipari profilnak nevezett lista mutatja meg, melyben az ipari profilokhoz minden egyes technikai szinten oktató kézikönyvek tartoznak, valamint egy címjegyzék, melyből megtudhatjuk, milyen címen lehet beszerezni az adott technológiához tartozó felszereléseket.

Csak egyetlen kritika merülhet fel evvel a tevékenységgel szemben: az, hogy túl kevés, és túl későn jött. Ebben a kulcsfontosságú kérdésben nem elégedhetünk meg azzal, hogy lelkes magánszemélyek egyetlen kis csoportja végzi ezt a munkát, hiszen arra volna szükség, hogy a világon több tucat komoly, jól ellátott szervezet foglalkozzon vele. A feladat olyan nagy, hogy némi átfedés sem számítana. Bárhogy legyen is, remélem, hogy ezt a munkát valóban komolyan veszik majd Indiában, és örömmel látom, hogy az első lépések már megtörténtek.

Most rátérek a negyedik tényező, nevezetesen a piacok tárgyalására. Természetesen nagyon is valóságos problémáról van szó, hiszen a szegénység azt jelenti, hogy a piacok kicsik, és így nagyon kevés a szabad vásárlóerő. Szinte minden létező vásárlóerő le van kötve, és ha egy szegény övezetben új termelésbe, mondjuk szandálok vagy cipők készítésébe kezdnek, helyi sorstársaimnak nem lesz pénzük arra, hogy megvegyék a kész cipőket. Néha könnyebb elkezdeni a termelést, mint piacokat találni. Így természetesen nagyon hamar azt a tanácsot kapjuk, hogy termeljünk exportra, mert

az export főként a gazdag országokba irányul, és a gazdagok vásárlóereje bőséges. Ám ha a semmiből indulok egy vidéki övezetben, hogyan remélhetem, hogy versenyképes leszek a világpiacon?

Amennyire én látom, az export rendkívüli jelentőségének két oka van. Az egyik valóságos ok, a másik már nem annyira. Először a másodikról szólnék, amely a gyarmatosító idők gazdasági gondolkodásának maradványa. Természetesen az anyaországbeli hatalom nem azért jelent meg egy területen, mert különösebb gondja volt a helyi népezzel, hanem azért, hogy hozzájusson a saját iparához szükséges erőforrásokhoz. Tanzániában a szizál miatt, Zambiában a réz miatt jelentek meg, máshol pedig a kereskedelem miatt. Az anyaországi gondolkodást ezek az érdekek formálták.

A „fejlesztés” az anyaországok nyersanyag- vagy élelmiszer-ellátását, illetve a kereskedelmi nyereség fejlesztését jelentette. A gyarmatosító hatalmat elsősorban a nyersanyagok és a nyereség érdekelte, nem pedig a bennszülöttek életének fejlődése, ami azt jelentette, hogy elsősorban a gyarmati export volt fontos számukra, nem pedig a gyarmat belső piaca. Ez a látásmód oly mértékig rögződött, hogy még a Pearson-jelentés is az export növekedését tekinti a fejlődő országok esetében a siker fő ismérvének. Az emberek azonban természetesen nem az exportból élnek, és összehasonlíthatatlanul fontosabb számukra az, amit önmaguk vagy egymás számára termelnek, mint az, amit a külföldiek számára termelnek.

A másik ok azonban valóságosabb természetű. Ha gazdag országba irányuló exportra termelek, akkor a vásárlóerőt adottnak tekinthetem, hiszen az én kis termelésem semmi ahhoz képest, ami már ott van. Ha viszont egy szegény országban új termék termelésébe kezdek, nem találhatok termékeim számára helyi piacot, hacsak nem veszem el a vásárlóerőt egy másik terméktől. Egyszerre tucatnyi különböző termelést kellene elkezdeni: akkor a másik tizenegy piacot jelentene mind a tizenkettő számára. Újabb vásárlóerő jönne létre, mely felszívhatná a megnövekedett termelést. Csakhogy különösen nehéz egyszerre több tevékenységet elkezdeni, ezért a hagyományos tanács ez marad: „Csak az exportra

irányuló termelés tekinthető valódi fejlődésnek.” Az ilyen jellegű termelésnek nemcsak a hatóköre marad igen korlátozott, hanem a foglalkoztatottságra gyakorolt hatása is. Ahhoz, hogy valaki versenyképes legyen a világpiacon, általában elengedhetetlen felhasználnia a gazdag országok erősen tőkeigényes és munkaerő-megtakarító technikáját. Semmi esetre sincs szó „multiplikátor hatásról”: javaimat külföldi devizáért adom el, majd a külföldi devizát importra (vagy az adósságok visszafizetésére) költöm, s ezzel vége a folyamatnak.

Több egymást kiegészítő termelőtevékenység egyidejű elkezdésének az igénye igen komoly akadályt jelent a fejlesztés útjában, ezt azonban enyhíteni lehet a közmunkák „deficitfinanszírozó” hatásával. Gyakran magasztalják a nagyarányú közmunkaprogramok munkahely-teremtő hatását. Ebben az összefüggésben csak a következőt szeretném megjegyezni: ha egy kívülről fedezett közmunkaprogram révén valamely vidéki közösségben új vásárlóerőt lehet létrehozni, ügyelni kell rá, hogy a lehető legjobban működjön a „multiplikátor hatás”. A közmunkákban alkalmazott emberek a bérüket „bérjavakra” kívánják költeni, vagyis mindenféle „fogyasztói” jószágra. Ha ezeket a bérjavakat meg lehet termelni helyben, akkor a közmunkaprogram által létrehozott új vásárlóerő nem szivárog el, hanem cirkulál a helyi piacokon, s a foglalkoztatottságra gyakorolt hatása valóban csodálatra méltó lehet. A közmunkák igencsak kívánatosak, és nagyon sok jó érhető el velük, de ha nem támogatja őket új bérjavak helyi termelése, akkor az új vásárlóerő az import felé áramlik, és az ország alkalmasint komoly devizaproblémáknak néz elébe. De még ha így is van, félrevezető volna ebből az elcsépelet igazságból azt a következtetést levonni, hogy az export különösképpen fontos a fejlesztés számára. Végeredményben az egész emberiség számára nem létezik export. Nem azzal kezdtük a fejlődést, hogy a Marsról vagy a Holdról devizát szereztünk be. Az emberiség zárt társadalom. India éppen elég nagy ahhoz, hogy ebben az értelemben viszonylag zárt társadalmat képezzen – olyan társadalmat, melyben egészséges emberek dolgoznak, és megtermelik, amire szükségük van.

Minden nagyon nehéznek tűnik, és bizonyos értelemben nagyon nehéz is, ha azt az emberek számára végezzük ahelyett, hogy az

emberek *által* végeznénk. Ne gondoljuk azonban, hogy a fejlesztés vagy a foglalkoztatás nem a világ legtermészetesebb dolga. E két dolog minden egészséges ember életében megjelenik: eljön az idő, amikor munkába áll. Bizonyos értelemben ez ma sokkal könnyebb, mint volt bármikor az emberi történelem folyamán. Miért? Azért, mert ma annyival nagyobb tudással rendelkezünk, annyival jobb a kommunikáció, és a nagyobb tudásból meríteni lehet (erre való az Indiai Fejlesztési Társaság). Ne hagyjuk hát, hogy a nehézségek elrettentsenek bennünket, hanem térjünk vissza a józan észhez, mely szerint a munka a legtermészetesebb dolog a világon! Nem hagyhatjuk, hogy megbénítson bennünket az átkozott okosság! Mindig támad egy sor okos gondolatunk arról, miként lehet optimalizálni valamit, mielőtt még létezne. Úgy gondolom, az ostoba ember, aki azt mondja: „a valami jobb, mint a semmi”, jóval értelmesebb, mint a nagyokos, aki nem hajlandó semmihez hozzájárulni, ami nem optimális. Mi az, ami visszatart bennünket? Az elméletek, a tervezés. A Tervezési Bizottságban találkoztam tervezőkkel, akik meggyőzték magukat arról, hogy még tizenöt éven belül sem lehet India dolgozni akaró lakosságát munkába állítani. Ha azt mondják, hogy ez nem lehetséges tizenöt hónap alatt, ezt elfogadom, mert időbe telik, amíg hozzá lehet kezdeni a dologhoz. De hogy valaki bedobja a törülközőt, és azt mondja, hogy a legegyszerűbb dolgot nem lehet megvalósítani tizenöt éven belül, ez már az értelem elfajzása. Milyen érvelés támasztja ezt alá? Óh, az érvelés nagyon ügyes, a modellalkotás ragyogó példája. Megállapították, hogy egy ember munkába állításához ennyi és ennyi villamos áramra, ennyi és ennyi cementre, ennyi és ennyi acélra van szükség. Ez képtelenség! Hadd emlékeztessem Önöket arra, hogy száz évvel ezelőtt villamos áram, cement és acél nem is létezett komolyabb mennyiségben. (Hadd emlékeztessenek rá, hogy a Tádzs Mahalt villamos áram, cement és acél nélkül építették, és Európa összes székesegyházát is ezek nélkül építették. Az rögeszme, hogy ha nem állnak rendelkezésünkre a legújabb dolgok, akkor egyáltalán semmit nem tudunk csinálni, és éppen ezt a rögeszmét kell leküzdenünk.) Önök persze azt mondhatják, hogy ez nem gazdasági, hanem alapvetően politikai probléma. Nos, ez alapján véve a világ egyszerű embereivel való együttérzés

kérdése. Nem az a kérdés, miként sorozhatnánk be az egyszerű embereket, hanem hogy miként sorozhatnánk be önkéntesnek a tanult embereket.

Egy másik példa: az elméleti szakemberek és a tervezők azt mondják, hogy a munkába állítható emberek száma a rendelkezésre álló tőke nagyságától függ – mintha nem lehetne embereket munkába állítani azért, hogy tőkejavakat termeljenek. Azt mondják, nincs mód a technológia megválasztására – mintha csak 1971-ben kezdődött volna a termelés. Azt mondják, csak a legújabb módszerek használata lehet gazdaságos – mintha létezhetne gazdaságtalanabb dolog annál, hogy az emberek semmit sem csinálnak. Azt mondják, szükségszerű „az emberi tényező kiküszöbölése”.

Az ember által elszenvedhető legnagyobb jogfosztottság az, ha semmi esélye nincs rá, hogy önmagáról gondoskodjék, és biztosítsa megélhetését. Nincs semmilyen konfliktus a növekedés és a foglalkoztatás között. Sőt, arról sincs szó, mintha a jelen és a jövő között feszülne konfliktus. Igen képtelen példát kell kiagyalni annak bizonyításához, hogy ha hagyjuk az embereket dolgozni, ezzel konfliktust teremtünk a jelen és a jövő között. Egyik fejlett ország sem lett volna képes fejlődni, ha nem hagyja dolgozni az embereket. Egyfelől teljesen igaz az az állítás, hogy ezek nehéz dolgok, másfelől viszont soha ne tévesszük szem elől, hogy az ember legegyszerűbb igényeiről van szó, és hogy mindezek a fellengzős és igen bonyolult szempontok sem akadályozhatnak meg bennünket a legegyszerűbb és legközvetlenebb dolgok elvégzésében.

Most pedig – vállalva a félreértés kockázatát is – megemlítem az önmagunkon való segítség lehető legegyszerűbb példáját. A Jóisten nem tagadta ki egyetlen gyermekét sem, és ami Indiát illeti, a legkülönfélébb fákat ajándékozta neki, melyeknek sehol a világon nincs párjuk. Találhatunk ott fát szinte minden emberi igény kielégítésére. India egyik legnagyobb tanítója, Buddha tanítása szerint minden jó buddhistának kötelessége legalább ötévente elültetni egy fát, és gondját viselni, hogy meggyökerezzen. Mindaddig, amíg ezt betartották, India hatalmas területét fák borították, nem volt por, bőséges volt a víz, bőven volt árnyék, bőséggel volt élelem és mindenféle nyersanyag. Képzeljék csak el,

mi volna, ha meg lehetne honosítani egy ideológiát, mely Indiában minden egészséges ember, férfi, asszony és gyermek számára kötelezően előírna egy egészen egyszerű dolgot: hogy öt év leforgása alatt évente ültessen egy-egy fát, és ügyeljen a meggyökerezésükre. Ez ötéves időszak alatt 2000 millió meggyökerezett fával ajándékozna meg Önöket. Bárki kiszámíthatja akár egy boríték hátulján is, hogy e vállalkozás gazdasági értéke, ha értelmesen végzik, nagyobb volna, mint bármi, amit India egy-egy ötéves terve valaha is ígért. Meg lehetne csinálni egy fillér külföldi segítség nélkül; nem merülne fel a megtakarítások és a beruházás kérdése. Élelmiszer-alapanyagok, rostanyagok, építőanyag, árnyék és víz származna ebből, szinte minden, amire az embernek valóban szüksége van.

Csak mint gondolatot vetem ezt fel, nem mint India óriási problémáinak végső megoldását. De hadd kérdezzem meg: miféle oktatás az, mely nem engedi meg, hogy azokról a dolgokról gondolkodjunk, amelyek közvetlenül megvalósíthatók? Mi készítet arra, hogy azt gondoljuk, villamos áramra, cemente és acélra van szükségünk, mielőtt bármihez is kezdhetnénk? Az igazán hasznos dolgok nem központi irányítással mennek végbe, nem végezhetik el nagy szervezetek, elvégezhetik viszont maguk az emberek. Ha ismét megértjük, hogy minden e világra született személy legtermészetesebb dolga, hogy a kezét produktívan használja, és hogy ennek lehetővé tétele nem haladja meg az emberi észet, akkor, azt hiszem, a munkanélküliség problémája megszűnne, és nemsokára azt kérdezzük majd magunktól, hogyan végezhetjük el mindazt a munkát, amelyet el kell végeznünk.

[120.](#) Az Indiai Fejlesztési Társaság ülésén Londonban, 1971-ben elhangzott előadás szövege.

[121.](#) Lukács 12,48 (*a ford.*).

[122.](#) John Kenneth Galbraith: *The New Industrial State*. Hamish Hamilton Ltd., London, 1967. (magyarul: *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970.)

IV. rész:
SZERVEZET ÉS TULAJDON

Jövőbe látó gép?¹²³

Azért iktatok ebbe a kötetbe egy fejtegetést a megjövendölhetőség kérdéséről, mert ez az egyik legjelentősebb metafizikai – következésképpen gyakorlati – probléma, mellyel szembetaláljuk magunkat. Soha nem volt még annyi futurologus, tervező, prognóziskészítő és modellező, mint ma, és a technikai haladás legmegdöbbentőbb szülötte, a számítógép – úgy tűnik – hallatlan új lehetőségeket kínál ezen a területen. Az emberek boldogan beszélnek a „jövőbe látó gépekről”. Vajon nem éppen ezekre a gépekre vártunk? Hiszen mindenki mindig szeretne előre tudni a jövőt.

A régi kínaiak a *Ji King*hez fordultak, melyet a *Változások Könyvének* is neveznek, s amelyet az emberiség legrégebbi könyvének tekintenek. Vannak kortársaink, akik még ma is ehhez a könyvhöz folyamodnak. A *Ji King* azon a meggyőződésen alapul, hogy minden örökké változik, ám maga a változás változatlan marad, és bizonyos pontosan megfogalmazható metafizikai törvényeknek engedelmeskedik. „Mindennek rendelt ideje van – mondja a Prédikátor –, és ideje van az ég alatt minden akaratnak ... ideje a rontásnak és ideje az építésnek ... ideje van a kövek elhányásának és ideje a kövek egybegyűjtésének”¹²⁴, vagy mondhatnánk: ideje van a terjeszkedésnek, és ideje van az eredmény megszilárdításának. A bölcs ember feladata pedig az, hogy megértse a világegyetem nagy ritmusait, és bekapcsolódjék ezekbe. Míg a görögök – és mint feltételezem, a legtöbb más nép is – eleven jóskhoz fordultak, Püthiákhoz, Kasszandrákhoz, prófétákhoz és látnokokhoz, addig a kínaiak figyelemre méltó módon egy könyvhöz fordultak, mely rögzíti a változások egyetemes és szükségszerű rendjét, magukat a Menny Törvényeit, melyekhez a természet szükségszerűen alkalmazkodik, és melyekhez az ember akár a bölcsesség, akár a szenvedés útján szerzett belátása révén szabadon alkalmazkodhat. A modern ember a számítógéphez fordul.

Bármilyen csábító legyen is a régi orákulumok és a modern számítógép összehasonlítása, az összehasonlítás csakis szembeállítás lehet. Az előbbi kizárólag minőségekkel foglalkozik, az

utóbbi mennyiségekkel. A delphoi szentély fölött ez a felirat díszlett: „Ismerd meg önmagadat!”, míg az elektronikus számítógép fölé valószínűleg ez a felirat illik: „Ismerj meg engem!”, vagyis: „Bekapcsolás előtt tanulmányozd a használati utasítást!”. Azt gondolhatnánk, hogy a *Ji King* és a jósdák metafizikai természetűek, míg a számítógépes modell „reális”. Ám tény, hogy a jövőbe látó gép nagyon is meghatározott metafizikai előfeltevéseken nyugszik. Azon a hallgatólagos előfeltevésen alapszik, hogy „a jövő már itt van”, hogy immár határozott formában létezik, s így csupán jó eszközökre és jó technikákra van szükség ahhoz, hogy lencsevégre kapjuk, és láthatóvá tegyük. Az olvasó alighanem elfogadja, hogy ez egy igen messzemenő következményekkel járó metafizikai előfeltevés. Valóban a lehető legkülönösebb előfeltevés, mely láthatóan ellentmond minden közvetlen, személyes tapasztalatnak. Azt jelenti, hogy az emberi szabadság nem létezik, vagy legalábbis nem képes megváltoztatni az események előre elrendelt menetét. Nem hunyhatunk szemet a fölött a tény fölött, amelyet e könyvben mindenütt hangsúlyoztam, nevezetesen, hogy ez a föltevés – az összes többi akár kimondott, akár kimondatlan metafizikai tétellel együtt – határozott gyakorlati következményekkel jár. Az egyetlen kérdés a következő: igaz ez a föltevés vagy sem?

Nagyon jól el tudnám képzelni, hogy amikor az Úr megteremtette a világot és az embert, hogy benne éljen – ez a vállalkozás, ha hihetünk a modern tudománynak, igen hosszú időt vett igénybe –, így tanakodott magában: „Ha mindent úgy alkotok meg, hogy előre megjövendölhető legyen, ezek az emberi lények, akiket meglehetősen jó elmével ajándékoztam meg, kétségkívül megtanulják majd, hogyan lehet mindent előre megjövendölni, és azután már semmilyen cselekvésre nem éreznek indíttatást, mert felismerik, hogy a jövő teljesen változtathatatlan valami, melyet semmilyen emberi cselekedet nem módosíthat. Ezzel szemben, ha úgy alkotom meg a világot, hogy semmit se lehessen előre megjövendölni, fokozatosan felfedezik, hogy az égvilágon semmilyen döntésnek nincs racionális alapja, és így, akárcsak az első esetben, egyáltalán semmilyen cselekedetre nem éreznek majd indíttatást. Egyiknek sem volna értelme. Így hát a két elv keverékét kell megteremteni. Legyenek bizonyos dolgok megjövendölhetőek, és

legyenek mások megjövendölhetetlenek. Így – sok egyéb mellett – egyik fontos feladatuk az lesz, hogy rájöjjenek, mi az, ami megjövendölhető, és mi az, ami nem.”

Nos, ez valóban rendkívül fontos feladat, különösképpen ma, amikor az emberek olyan gépeket próbálnak feltalálni, amelyek előre megmondják a jövőt. Mielőtt bárki is jövendölésekbe bocsátkozna, képesnek kell lennie meggyőzően megindokolni, mi az oka annak, hogy az általa megjövendölt tényező lényegileg megjövendölhető.

A tervezők természetesen abból a föltevésből indulnak ki, hogy a jövő még „nincs itt”, nem előre meghatározott – következésképpen megjövendölhető – rendszerrel van dolguk: hogy saját akaratuk szerint tudják meghatározni a dolgokat; továbbá hogy terveik nyomán a jövő más lesz, mint amilyen ezek nélkül a tervek nélkül lett volna. És mégis, a tervezők azok, akik talán mindenkinél inkább arra vágnak, hogy legyen egy jövőbe látó gépük. Elgondolkoznak-e valaha is azon, hogy ez a gép esetleg az ő saját terveiket is előre megmondaná, mielőtt még megfogalmazódtak volna bennük?

A szemantika szerepe

Bárhogy legyen is, világos, hogy a megjövendölhetőség kérdése nemcsak fontos, hanem meglehetősen szövevényes is. Nyugodtan beszélünk becslésről, tervezésről, előrejelzésről, költségvetésről, azonkívül felmérésekről, programokról, előirányzatokról és így tovább, és általában úgy használjuk ezeket a kifejezéseket, mintha szabadon felcserélhetők volnának, és mintha mindenki automatikusan tudná, miről van szó. Az eredmény óriási zűrzavar, mert elmulasztunk elvégezni néhány alapvető megkülönböztetést. Az általunk használt kifejezések vonatkozhatnak a múltra vagy a jövőre, vonatkozhatnak cselekedetekre vagy eseményekre, és jelenthetnek bizonyosságot vagy bizonytalanságot. Három ilyen jellegű alternatíva esetében a lehetséges kombinációk száma 2^3 , vagyis 8, és igazából 8 különböző kifejezésre volna szükségünk ahhoz, hogy egészen bizonyosan tudjuk, miről beszélünk. Nyelvünk sajnos nem ilyen tökéletes. Általában a legfontosabb megkülönböztetés a cselekedetek és az események közti különbségtétel. Így hát a 8 lehetséges esetet a következőképpen rendezhetjük el:

1. Cselekedet Múlt Bizonyos	3. Cselekedet Múlt Bizonytalan	5. Esemény Múlt Bizonyos	7. Esemény Múlt Bizonytalan
2. Cselekedet Jövő Bizonyos	4. Cselekedet Jövő Bizonytalan	6. Esemény Jövő Bizonyos	8. Esemény Jövő Bizonytalan

A cselekedetek és az események közti megkülönböztetés ugyanolyan alapvető, mint az aktivitás és a passzivitás, vagy mint „a hatalmunkban álló” és „a hatalmunkon kívüli” dolgok megkülönböztetése. A „tervezés” szó használata a tervező hatalmán kívül eső dolgokra – képtelenség. Az események, már ami a tervezőt illeti, egyszerűen csak megtörténnek. Esetleg előre láthatja őket, és ez befolyásolhatja tervét, de aligha lehetnek tervének részei.

A múlt és a jövő megkülönböztetése tárgyunk szempontjából szükségszerű, mert a gyakorlatban a „terv” vagy a „becslés” szavakat mindkettőre alkalmazzák. Ha ezt mondom: „nem megyek terv nélkül Párizsba”, ez a következőket jelentheti: „viszek magammal egy utca-térképet¹²⁵, hogy eligazodjak”, és ebben az esetben az 5. variációról van szó. De jelentheti ezt is: „készítek egy tervet, mely előre felvázolja, hova fogok menni, és hogyan fogom eltölteni az időmet, elkölteni a pénzemet” – ez a 2. vagy 4. variáció. Ha valaki kijelenti, hogy „a terv nélkülözhetetlen”, nem éréktelen megtudni, vajon az első esetre gondol vagy a másodikra. A kettő *lényegileg* különbözik.

A bizonytalanságra utaló „becslés” szó szintén vonatkozhat a múltra és a jövőre. Egy eszményi világban nem volna szükséges becsléseket végezni olyan dolgokról, amelyek már megtörténtek. De a való világban igen sok a bizonytalanság még olyan dolgokban is, amelyek pontosan meghatározhatók volnának. A 3., 4., 7. és a 8. variáció a becslések négy különböző típusát jeleníti meg. A 3. variáció valami olyanra vonatkozik, amit én cselekedtem a múltban, a 7. valami olyanra, ami a múltban történt, a 4. olyasmire, amit a jövőben tervezek megtenni, míg a 8. valami olyanra, aminek megtörténte a jövőben számítok. A 8. variáció valójában

előrejelzés a szó szoros értelmében, és az égvilágon semmi köze a „tervezéshez”. És mégis, milyen gyakran mutatják be az előrejelzéseket tervként, és megfordítva! Az 1965-ös brit „Nemzeti Terv” kiemelkedő példa erre, és nem is csoda, hogy semmi sem lett belőle.

Mondhatjuk-e valaha is a jövőbeli cselekedetekre vagy eseményekre, hogy biztosak (2. és 6. variáció)? Ha a tervemet az összes pontos tény tökéletes ismeretében készítettem, és hajthatatlan elhatározásom az, hogy keresztülviszem – 2. variáció –, ebben a tekintetben a jövőbeli cselekedeteimet biztosnak tarthatom. Ugyanígy, ha laboratóriumi körülmények között gondosan elszigetelt determinált rendszerekkel dolgozom, a jövőbeli eseményeket bizonyosként írhatom le. Csakhogy a való világ nem determinált rendszer; a múlt cselekedeteiről és eseményeiről talán bizonyossággal beszélhetünk – 1. és 5. variáció –, de ugyanez a *jövőbeli események kapcsán csak előföltevések alapján* lehetséges. Más szóval, a jövőről csak feltételes kijelentéseket tehetünk, ilyenformán: „Ha az eseményeknek ez és ez az iránya további x évig megmarad, ennek eredménye a következő lesz.” Ez nem előrejelzés vagy jövendölés, amely a való világban szükségképpen mindig is bizonytalan, hanem tájékozódó számítás, mely – tekintetbe véve feltételes voltát – a matematikai bizonyosság erejével rendelkezik.

A szemantikai felfordulásból véget nem érő zűrzavar származik. Mint korábban említettem, olyan „tervek” jelennek meg, amelyekről tüzetesebb vizsgálat után kiderül, hogy olyan eseményekre vonatkoznak, amelyekre a tervezőnek egyáltalán nincs befolyása. Olyan „előrejelzéseket” kínálnak nekünk, amelyekről alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy feltételes mondatok, más szóval tájékozódó számítások. Ez utóbbiakat félreértelmezik, mint ha előrejelzések vagy jövendölések volnának. Olyan „becslések” jelennek meg, amelyekről komolyabb vizsgálat után kiderül, hogy valójában tervek. És így tovább és így tovább. Egyetemi oktatóink rendkívüli mód szükséges és valóban hasznos feladatot teljesítenének, ha megtanítanák diákjaikat arra, hogy el tudják végezni a fent tárgyalt megkülönböztetéseket, és ha kidolgoznának egy olyan terminológiát, amelyhez tarthatnák magukat.

Megjövendölhetőség

Most pedig térjünk vissza fő témánkra, a megjövendölhetőség kérdésére. Lehetséges-e egyáltalán jövendölés vagy előrejelzés (a két kifejezés felcserélhetőnek tűnhet)? A jövő nem létezik; hogyan rendelkezhetünk tudással valami nem létezőről? Ez a kérdés nagyon is jogos. A szó szoros értelmében csak a múlttal kapcsolatban beszélhetünk tudásról. A jövő mindig kialakulatlan, de *nagymértékben* a már létezőből alakul ki, amelyről elég sokat tudhatunk. Így hát a jövő *nagymértékben* megjövendölhető, ha biztos és széles körű tudással rendelkezünk a múltról. *Nagymértékben*, de semmiképpen sem teljesen, hiszen a jövő kialakításában szerepet játszik az a titokzatos és elfojthatatlan tényező, melyet emberi szabadságnak nevezünk. Az emberi lény szabadságáról mondja az Írás, hogy az alkotó Isten képére teremtett. Ez az alkotóerő szabadsága.

Furcsa mód a laboratóriumi tudományok hatására ma sok ember láthatóan csak arra használja szabadságát, hogy a szabadság létét tagadja. Komoly adottságokkal rendelkező férfiak és nők abban lelik legnagyobb örömeiket, hogy mindenfajta „mechanizmust”, mindenfajta „elkerülhetetlen szükségszerűséget” magasztalnak, mindazt, amiben az emberi szabadság nem játszik szerepet, vagy látszólag nem jut szerephez. Győzelmi kiáltás kíséri, valahányszor valaki újabb – élettani, pszichológiai, szociológiai, közgazdasági vagy politikai – bizonyítékot talál a szabadság hiányára, további utalást arra, hogy az emberek nem is lehetnek mások, mint amik, és nem is tehetnek mást, mint amit tesznek, bármilyen embertelenek legyenek is a cselekedeteik. A szabadság tagadása természetesen a felelősség tagadása: nem léteznek cselekedetek, csak események: minden csak megtörténik, senki sem felelős. Kétségkívül ez az általam fent említett szemantikai zűrzavar fő oka. Egyben ez az oka annak a hiedelemnek, hogy nemsokára lesz jövőbe látó gépünk.

Magától értetődik, hogy ha a dolgok csakúgy megtörténnének, ha nem létezne a szabadság, a választás, az emberi alkotóerő és a felelősség tényezője, minden tökéletesen megjövendölhető volna, és ennek csak a tudás esetleges vagy időleges korlátai szabnának határt. Szabadság hiányában az emberi ügyek alkalmas tárgyai volnának a természettudományos vizsgálatnak, vagy legalábbis e

tudományok módszerei alkalmazhatóak volnának rájuk, és a tények módszeres vizsgálatát kétségkívül gyorsan követnék a megbízható eredmények. Phelps Brown professzor a Királyi Közgazdasági Társaság előtt tartott elnöki beszédében, melynek témája „A közgazdaságtan fejletlensége” volt, úgy tűnik, éppen ezt az álláspontot tette magáévá. Mint mondja, „a mi tudományunk tizenhetedik százada még várta magára”. Brown professzor hisz abban, hogy a közgazdaságtan *metafizikailag* nem különbözik a fizikától, és helyeslően idézi egy másik közgazdász, Morgenstern professzor szavait:

„Azt a döntő ugrást, amely a fizikában és különösképpen a mechanika terén a tizenhetedik században bekövetkezett, a csillagászat ezt megelőző fejlődése tette lehetővé. Hátterét több ezer év módszeres, tudományos csillagászati megfigyelése képezte... A közgazdaságtanban semmi hasonló nem következett be. Képtelenség lett volna a fizikában Keplerre vagy Newtonra számítani Tycho nélkül – és nincs okunk rá, hogy könnyebb fejlődést várjunk a közgazdaságtanban.”

Így hát Phelps Brown professzor azt a következtetést vonja le, hogy még sok-sok éven át kell gyűjtenünk az emberi viselkedésre vonatkozó megfigyeléseket. *„Korai még tudományunkat matematizálni.”*

Az emberi szabadság és felelősség bekapcsolódása teszi a közgazdaságtant metafizikailag mássá, mint a fizika, és ez az, ami az emberi dolgokat jórészt megjövendölhetetlenné teszi. A jövő természetesen megjövendölhető, mihelyt mi magunk vagy mások egy terv szerint cselekszünk. Ez azonban csak azért lehet így, mert a terv a döntésszabadság gyakorlásának eredménye: a döntés megtörtént, minden más lehetőséget kiküszöböltünk. Ha az emberek ragaszkodnak tervükhöz, viselkedésük megjövendölhető, egyszerűen azért, mert azt választották, hogy szabadságukról lemondva nem fognak másként cselekedni, mint ahogyan azt a terv előírja.

Elvileg bármi, amiben az emberi szabadság nem játszik szerepet, például a csillagok mozgása, megjövendölhető, és mindaz, amiben a szabadság szerepet játszik, megjövendölhetetlen. Azt jelenti-e ez, hogy minden emberi cselekedet megjövendölhetetlen? Nem, mert a

legtöbb ember a legtöbbször nem használja szabadságát, és merőben gépiesen cselekszik. A tapasztalat azt mutatja, hogy ha nagyszámú emberrel van dolgunk, viselkedésük számos aspektusa valóban megjövendölhető. Hiszen sok ember közül mindig is csak egy elenyésző kisebbség él szabadságának erejével, és ez a kisebbség gyakran nem módosítja jelentősen a végeredményt. Mégis, az összes valóban jelentős újítás és változás általában olyan elenyésző kisebbségektől indul ki, amelyek *élnék* alkotó szabadságukkal.

Igaz, hogy a társadalmi jelenségek bizonyos állandóságra és megjövendölhetőségre tesznek szert amiatt, hogy az emberek nem élnek szabadságukkal. Ezt jelenti, hogy nagy többségük válasza egy adott helyzetben, a különböző időpontokban nem változik nagyon, hacsak nem jelennek meg valóban elemi erejű új okok.

Így a következő megkülönböztetést tehetjük:

- a) (Elvben) létezik teljes megjövendölhetőség, de csak ott, ahol az emberi szabadság nem játszik szerepet, vagyis az ember alatti természetben. Itt a megjövendölhetőség korlátai pusztán tudásbeli és technikai korlátok.
- b) Létezik viszonylagos megjövendölhetőség, ha „normális” dolgokat (rutinszerű tevékenységet) végző, igen nagyszámú ember viselkedési mintájáról van szó.
- c) Létezik viszonylag teljes megjövendölhetőség olyan emberi cselekedetek esetében, amelyeket valamilyen, a szabadságot kizáró terv irányít (pl. a vasúti menetrend).
- d) Az egyének egyéni döntései elvileg megjövendölhetetlenek.

Rövid távú előrejelzések

A gyakorlatban minden jövendölés ismert „tervek” által módosított extrapoláció. Ám hogyan történik az extrapoláció? Hány elmúlt évet veszünk figyelembe? Feltételezve, hogy a múltbéli növekedésre vonatkozó adatok rendelkezésünkre állnak, pontosan mit vetítünk ki a jövőre: a növekedés átlagos ütemét, a növekedési ütem növekedését vagy az abszolút értelemben vett éves gyarapodást?

Gyakorlatilag nem létezik szabály¹²⁶: ez pusztán „érzés” vagy egyéni megítélés kérdése.

Jó, ha ismerjük az összes lehetőségváltozatot, amely ugyanazon időszakot figyelembe véve merőben különböző eredményekkel szolgál. Ez a tudás megóv bennünket attól, hogy indokolatlanul hiszékenyek legyünk bármely adott extrapolációval kapcsolatban. Ugyanakkor (állítólagosan) jobb előrejelző technikák kidolgozása akár vétek is lehet. Rövid távú, mondjuk a jövő évre vonatkozó előrejelzés esetén a kifinomult technika ritkán hoz lényegesen más eredményt, mint a durvább technika. Egy évnyi növekedés után végül is mi az, amit megjövendölhetünk? Azt, hogy

- a) (időleges) csúcsot értünk el;
- b) a növekedés azonos, lassúbb vagy gyorsabb ütemben folytatódik;
- c) hanyatlás következik be.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a három lehetséges alapvető jövendölés között nem igazít el semmilyen „előrejelzési technika”, csak az adatok ismeretében hozott ítélet. Természetesen attól függ, miről van szó. Ha valami olyan dologról, amely rendszerint nagyon gyorsan növekszik, mondjuk a villamosáram-fogyasztás, akkor csak három lehetőség közül választhatunk: az azonos, a gyorsabb és a lassúbb növekedési ütem között.

Nem annyira az előrejelzési módszer, mint inkább az adott helyzet teljes megértése segíthet bennünket abban, hogy helyes ítéletet alkossunk a jövőről. Ha tudjuk, hogy a teljesítmény jelenlegi szintje (vagy a jelenlegi növekedési ütem) elérésében közrejátszott valamilyen egészen rendellenes tényező, amely a következő évben várhatóan már nem hat, akkor természetesen ezt figyelembe kell venni. A „tavalyival megegyező” előrejelzés, akár „valódi” növekedést vagy „valódi” csökkenést is jelenthet azok miatt a kivételes tényezők miatt, amelyek ebben az évben hatottak, és ezt az előrejelzés készítőjének természetesen nyilvánvalóvá kell tennie.

Így hát azt hiszem, minden erőfeszítésünket az adott helyzet megértésére kell fordítanunk – arra, hogy azonosítsuk, és ha szükséges, kiküszöböljük a jelenlegi képből a „rendellenes”, vissza nem térő tényezőket. Ha ez megtörtént, az előrejelzés módszere

nem lehet túlságosan durva. Semmiféle finomítás nem segíthet abban, hogy az alapvető ítéletet meg tudjuk hozni – a jövő év olyan lesz-e, mint a tavalyi, vagy jobb lesz, esetleg rosszabb.

Ezen a ponton felmerülhet az az ellenvetés, hogy az elektronikus számítógépek használata feltétlenül nagy lehetőségeket nyit a rövid távú előrejelzésben, hiszen ezek a gépek adatok nagy tömegét tudják igen könnyen és gyorsan feldolgozni, és valamilyen matematikai modellt tudnak alkalmazni rájuk. „Visszacsatolás” útján a matematikai modellt szinte folyamatosan a napi információk szintjén lehet tartani, s ha valóban jó modellel rendelkezünk, a gép előre meg tudja mondani a jövőt.

Ismét nem árt, ha vetünk egy pillantást az ilyen állítások metafizikai alapjára. Mit jelent a „jó modell”? Egyszerűen csak azt, hogy sikerült a múltbeli mennyiségi változások egy sorozatát elegánsan, precíz matematikai nyelven leírni. Ám az, hogy én – vagy a gép – képes voltam ilyen pontosan leírni ezt a sorozatot, semmiképpen nem ad alapot arra a feltételezésre, hogy az így leírt rendszer a jövőben is érvényes lesz. Ez csak akkor lehetne így, ha *a)* nem létezne emberi szabadság, és *b)* lehetetlen volna, hogy változás következzen be a megfigyelt szabályokat létrehívó okokban.

Hajlandó vagyok elfogadni, hogy egy igen világos és igen szilárdan meggyökerezett minta (jelentsen az állandóságot, növekedést vagy hanyatlást) a közeli jövőben még érvényben marad, hacsak nincs határozott tudomásunk arról, hogy ebben az időszakban új, valószínűleg változást előidéző tényezők megjelenésére számíthatunk. Az az érzésem azonban, hogy az ilyen világos, erős és szívós minta felfedezésére a nem elektronikus emberi agy általában olcsóbb, gyorsabb és megbízhatóbb eszköz, mint elektronikus vetélytársa. Vagy megfordítva: amennyiben valamilyen szabályosság megállapításához olyan rendkívüli mód kifinomult matematikai elemző módszerekre van szükség, amelyek alkalmazása elektronikus számítógép nélkül nem lehetséges, az így felfedezett minta túlságosan gyenge és halovány ahhoz, hogy alapot adhasson a való életben helytálló extrapoláció számára.

Ha durva előrejelzési módszereket alkalmazunk – miután az aktuális képből kiküszöböltük a rendellenességeket –, kevésbé

hajlunk rá, hogy a hamis valószínűség és a hamis részletesség csapdájába essünk – ami a statisztikusok két legnagyobb vétke. Ha van egy modellünk és egy elektronikus számítógépünk, félelmetes a kísértés arra, hogy a citromot teljesen kifacsarjuk, és éppen pontosságánál és valószínűségénél fogva meggyőző erejű képet fessünk a jövőről. Márpedig az az ember, aki egy képzeletbeli térképet használ, és azt hiszi, hogy az valódi, jobbára rosszabb helyzetben van, mint az, akinek egyáltalán nincs térképe; a térképhasználó ugyanis elmulasztja, hogy ahol csak lehet, tudakozódjon; hogy útján minden részletet megfigyeljen, továbbá, hogy minden érzékével és értelmi képességével folyamatosan útmutatást keressen arra, merre kell mennie.

Az előrejelzés készítője alkalmasint még pontosan tudja, milyen föltevéseken alapszik előrejelzése. Ám annak, aki az előrejelzést használja, talán már fogalma sincs arról, hogy az egész építmény – mint a legtöbb esetben – ezúttal is egyetlen ellenőrizhetetlen előfeltevésen áll vagy bukik. Lenyűgözi az elvégzett munka alapossága, hogy minden „stimmel”, és így tovább. Ha az előrejelzéseket egyszerűen, mintegy a boríték hátlapján tárnák elé, sokkal több esélye lenne, hogy megértse, milyen bizonytalan dologról van szó, és hogy előrejelzés ide vagy oda, az ismeretlen jövőről vállalkozói döntéseket kell hozni.

Tervezés

Fentebb hangsúlyoztam, hogy a terv lényegileg különbözik az előrejelzéstől. A terv azt fejezi ki, mit szándékoznak tenni a tervezők – vagy a megbízók. A tervezés (abban az értelemben, ahogy szerintem használni kellene ezt a kifejezést) elválaszthatatlan a hatalomtól. Természetes, sőt kívánatos, hogy mindenkinek, aki bármilyen hatalommal rendelkezik, legyen valamiféle terve, vagyis hogy tudatosan és megfontoltan éljen a hatalmával, némileg előretekintve az időben. Ha ezt teszi, figyelembe kell vennie, milyen cselekedeteket várhat a többi embertől. Más szóval, nem tervezhet józanul anélkül, hogy bizonyos mennyiségű előrejelzést készítené. Ez meglehetősen egyszerű dolog mindaddig, amíg az előre jelzendő ténylegesen „előre jelezhető,” vagyis ha olyan dologról van szó, amelyben az emberi szabadság nem játszik szerepet, vagy ha igen,

akkor nagyszámú egyén rutinszerű cselekedeteiről, illetve más, hatalommal bíró emberek kész terveiről van szó. Sajnos az előre jelzendő dolgok gyakran nem tartoznak e kategóriák egyikébe sem, hanem egyes személyeknek vagy személyek kis csoportjainak egyéni döntéseitől függnék. Ilyen esetben az előrejelzés alig több, mint „ihletett sejtés”, és ezen az előrejelző technika semmilyen tökéletesítése sem segíthet. Természetesen kiderülhet, hogy egyesek jobban megsejtik a jövőt, mint mások, de ez nem azért lesz így, mert jobb előrejelző technikával rendelkeznek, vagy mert jobb gépi felszerelés segítségével végzik számításaikat.

Mi lehet tehát a jelentősége egy „nemzeti tervnek” a szabad társadalomban? Nem jelentheti minden hatalom egy kézben való egyesítését, hiszen ez a szabadság végét jelentené. A hiteles tervezés addig terjed, ameddig a hatalom. Azt hiszem, a „nemzeti terv” kifejezés egyetlen értelmes jelentése egy szabad társadalomban csakis az lehet, hogy mindazok, akik jelentős gazdasági hatalommal rendelkeznek, a lehető legteljesebb mértékben kinyilvánítják szándékaikat, majd e nyilatkozatokat valamiféle központi hivatal összegyűjti és egyezteteti. Épp az ilyen összetett „terv” következetlenségei szolgálhatnak értékes útmutatóul.

Hosszú távú előrejelzések és megvalósíthatósági tanulmányok

Most térjünk rá a hosszú távú előrejelzésekre, amin azt értem, hogy öt vagy több évre előre készítsünk becsléseket. Előre le kell szögezni, hogy a változás az idő függvénye, és így a hosszabb távú jövő még kevésbé megjövendölhető, mint a rövid távú. Valójában minden hosszú távú előrejelzés némileg elbizakodott és képtelen dolog, hacsak nem annyira általános jellegű, hogy pusztán a nyilvánvaló tényeket állapítja meg. A gyakorlatban mégis gyakran szükség van rá, hogy „egy pillantást vessünk” a jövőbe, amikor hosszú távú elkötelezettségekről kell döntéseket hozni. Nincs itt valami, ami segíthetne?

Ismét hangsúlyozni szeretném egyfelől az előrejelzés, másfelől a „tájékoztató számítás” vagy „megvalósíthatósági tanulmány” különbségét. Az első esetben azt állítom, hogy mondjuk húsz év múlva ez vagy az lesz a helyzet. A másik esetben pusztán azt

vizsgálom, milyen hosszú távú hatásuk lehet bizonyos feltételezett folyamatoknak. Sajnos igaz, hogy a makroökonómiában ritkán készítenek olyan megvalósíthatósági tanulmányokat, amelyek többek volnának kezdetleges próbálkozásnál. Általában megelégszenek azzal, hogy általános előrejelzésekre támaszkodnak, melyek értéke még a felhasznált papír költségével sincs arányban.

Talán nem haszontalan néhány példát említenem. Nagyon időszerű mostanában az elmaradott országok fejlesztéséről beszélni, és számtalan (úgynevezett) „terv” születik e célkitűzés segítésére. Ha a világszerte megjelenő várakozásokat tekintjük, úgy tűnik, mindenütt feltételezik, hogy néhány évtizeden belül az emberek többsége az egész világon képes lesz többé-kevésbé úgy élni, ahogyan ma Nyugat-Európában élnek. Mármost azt hiszem, igen tanulságos volna, ha valaki kellően részletes megvalósíthatósági tanulmányt készítené erről a kérdésről. Határidőül választhatná például a 2000-ik évet, és onnan visszafelé haladva végezhetné a számításokat. Mekkora élelmiszer-, tüzelő-, fém-, rostfonal- stb. kibocsátásra volna szükség e várakozás teljesüléséhez? Mekkora ipari tőkének kellene felhalmozódnia? A munka során természetesen sok új előföltevést kellene bevezetnie, azután mindegyik előföltevés egy újabb megvalósíthatósági tanulmány tárgya lehetne. A tanulmány készítője esetleg végül azt találná, hogy egyenletei megoldhatatlanok, hacsak nem vezet be az ésszerű valószínűség minden határát túllépő előföltevéseket. Ez igen tanulságos vállalkozásnak bizonyulhatna. Mondjuk, ilyen következtetésre vezethetne: bár mindazokban az országokban, amelyekben nagy néptömegek sötét nyomorúságban élnek, és feltétlenül lényeges gazdasági fejlődésnek kellene végbemennie, bizonyos választási lehetőségek nyílnak a megvalósítható fejlesztési *minták* között, és bizonyos fejlesztési típusok kivihetőbbek, mint mások.

A lelkiismeretesen elvégzett megvalósíthatósági tanulmányokkal támogatott hosszú távú gondolkodás különösen kívánatosnak látszik minden korlátozottan rendelkezésre álló, nem megújítható nyersanyag, vagyis főként az ásványi tüzelőanyagok és a fémek esetében. Jelenleg például a szén olajjal való helyettesítése folyik.

Úgy tűnik, egyesek föltételezik, hogy a szén kimegy a divatból. Egy gondos megvalósíthatósági tanulmány, mely felhasználja a biztos és a pusztán feltételezett szén-, olaj- és földgázkészletekről rendelkezésre álló összes adatot, rendkívül tanulságos lenne.

A népességnövekedés és az élelmiszer-ellátás területén a megvalósíthatósági tanulmányokhoz legközelebb álló munkák rendelkezésre állnak. E tanulmányokat főként az ENSZ szervezetei készítették. Jóval tovább lehetne fejleszteni őket, és nemcsak az 1980-ra vagy 2000-re elérendő élelmiszer-termelés összmenyiségét kellene megadni, hanem – minden eddiginél részletesebben – azon közeljövőben megteendő lépések menetrendjét, amelyek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy e mennyiségeket elérjük.

Mindebben a leglényegesebb szükséglet intellektuális természetű: hogy világosan megértsük az előrejelzés és a megvalósíthatósági tanulmány közti különbséget. A kettő összekeverése nyilvánvalóan a statisztikai analfabetizmus jele. A hosszú távú előrejelzés, mint mondtam, önhitt dolog, míg a hosszú távú megvalósíthatósági tanulmány alázatos és szerény munka eredménye, melynek elhanyagolásával csak magunkat sodorjuk veszélybe.

Ismét felmerül a kérdés, vajon ezt a munkát megkönnyítheti-e a nagyobb gépi segítség, mondjuk elektronikus számítógépek igénybevétele. Személy szerint én inkább kételkedem ebben. Azt hiszem, a gépi segédeszközök véget nem érő szaporítása olyan területeken, amelyek mindennél inkább helyes ítélőerőt igényelnek, egyike a Parkinson-törvényt működtető fő dinamikus erőknél. Tény, hogy az elektronikus számítógép néhány másodperc vagy perc alatt különféle előföltételek mellett nagyszámú variációt tud kiszámítani, míg a nem elektronikus agynak hónapokra volna szüksége ugyanahhoz a munkához. Csakhogy a dolog lényege éppen az, hogy a nem elektronikus agynak meg sem kell kísérelnie, hogy ezt a munkát elvégezze. Ítéltőereje lehetővé teszi, hogy néhány döntő paraméterre összpontosítson, melyek tökéletesen elegendőek az ésszerű valószínűség körvonalainak felvázolásához. Egyesek azt képzelik, hogy lehetséges és hasznos volna olyan, hosszú távú előrejelzésre szolgáló gépet felállítani, amelybe folyamatosan be lehetne táplálni az „aktuális híreket”, és az válaszul folyamatosan

helyesbítené a hosszú távú előrejelzéseket. Ez kétségkívül lehetséges volna, de vajon hasznos lenne-e? Meg kell vizsgálni minden egyes „hír” hosszú távú jelentőségét, de általában ezt nem lehet azonnal helyesen megítélni. Ezenkívül nem látom, mi haszna volna gépies rutinműveletként folyamatosan felülvizsgálni a hosszú távú előrejelzéseket. Előrejelzésre csak akkor van szükség, amikor egy hosszú távra szóló döntést kell meghozni vagy felülvizsgálni, ami még a legnagyobb vállalkozások életében is viszonylag ritka esemény. Ilyenkor érdemes megfontoltan és lelkiismeretesen összegyűjteni a releváns adatokat, minden egyes tételt megvizsgálni a felhalmozott tapasztalat fényében, és végül olyan nézetet kialakítani, amelyet a fellelhető legjobb elmék ésszerűnek tartanak. Önáltatás azt hinni, hogy ezt a fáradságos és bizonytalan folyamatot rövidre lehetne zárni gépi felszereléssel.

Amikor az előrejelzéstől megkülönböztetendő megvalósíthatósági tanulmányról van szó, alkalmanként helyesnek tűnhet olyan felszerelést használni, amely alkalmas a feltételezések változtatásából eredő variációk gyors ellenőrzésére. Ám valakinek még meg kellene győznie arról, hogy egy logarléc és egy kamatoskamat-táblázatokat tartalmazó füzet nem elegendő erre a célra.

Megjövendölhetetlenség és szabadság

Ha némileg negatív véleményem van is az „automatizálás” hasznáról a gazdasági előrejelzésben és más hasonló területeken, nem becsülöm le az elektronikus számítógépek és egyéb készülékek értékét más feladatok elvégzésében, például matematikai problémák megoldásában vagy gyártási műveletek programozásában. Ez utóbbi feladatok az egzakt tudományok vagy alkalmazásaik területéhez tartoznak. Tárgyuk nem emberi, vagy talán így kellene mondanom: ember alatti. Éppen egzaktságuk jelzi, hogy itt nem játszik szerepet az emberi szabadság, a döntés, a felelősség és a méltóság. Mihelyt megjelenik az emberi szabadság, gyökeresen más világban találjuk magunkat, melyben a gépi eszközök bármilyen elszaporodása nagy veszélyt jelent. A legnagyobb határozottsággal kell ellenállni azon irányzatoknak, amelyek ezt a különbségtételt el akarják törölni. Az emberi méltóságnak igen nagy károkat okozott az

a szerencsétlen kísérlet, mely a társadalomtudományokban próbálta átvenni és utánozni a természettudományok módszereit. A közgazdaságtan, de főként az alkalmazott közgazdaságtan nem egzakt tudomány. Valami sokkal több annál, legalábbis annak kellene lennie: a bölcsesség egyik ága. Colin Clark annak idején azt állította, hogy „a hosszú távú világgazdasági egyensúly a maga sajátos módján fejlődik, tökéletesen függetlenül politikai és társadalmi változásoktól”. Erre a metafizikai eretnekségre támaszkodva írt egy könyvet 1942-ben *A gazdaság 1960-ban* címmel.¹²⁷ Igazságtalanság volna azt mondani, hogy az általa felvázolt kép egyáltalán nem hasonlít arra, ami ténylegesen bekövetkezett. Valóban létezik egyfajta hasonlóság, amely pusztán csak abból ered, hogy az ember a természet működését irányító fizikai törvények változatlan környezetében gyakorolja a szabadságát. Ám Clark könyvének tanulsága az, hogy metafizikai előfeltevése hamis, hogy a világgazdasági egyensúly valójában még hosszú távon is nagymértékben függ a politikai és társadalmi változásoktól, továbbá az, hogy a Clark által használt bonyolult és ötletes előrejelzési módszerek csak egy hamis valószínűségeket felállító mű létrejöttét segítették elő.

Következtetés

Arra az örömteli következtetésre kell jutnom tehát, hogy az életet – ideértve a gazdasági életet is – még mindig érdemes élni, hiszen eléggé megjövendölhetetlen ahhoz, hogy érdekes legyen. Sem a közgazdász, sem a statisztikus nem fogja tudni „felmérni”. A természetet irányító fizikai törvények által szabott határokon belül még mindig mi magunk vagyunk egyéni és közös sorsunk urai, jelentsen bár ez jót vagy rosszat.

A közgazdász, a statisztikus, a természettudós, a mérnök, sőt az igazi filozófus szakértelme segíthet bennünket annak tisztázásában, milyen korlátok között kell sorsunknak kibontakoznia. A jövőt nem lehet előrejelezni, de fel lehet deríteni. A megvalósíthatósági tanulmányok megmutathatják nekünk, hogy láthatóan merrefelé megyünk, és ez ma fontosabb, mint valaha, hiszen a „növekedés” a gazdaság kulcsszavává vált az egész világon.

A modern, cselekvő ember sietős igyekezetében, hogy megbízható tudáshoz jusson a lényege szerint meghatározhatatlan jövőről – alkalmasint előrejelzés-készítők egyre növekvő seregével –, csakis mind csodálatosabb gépi találmányok által megemészthető tényadatok egyre növekvő hegyeivel veszi körül magát. Attól félek, hogy az eredmény alig több üres színjátéknál és a Parkinson-törvény szép igazolásánál. A legjobb döntéseket továbbra is érett, nem elektronikus agyak fogják meghozni, olyan emberek, akik józanul és nyugodtan áttekintették a helyzetet, és a maga egészében látják azt. „Állj meg, nézz és figyelj!” Ez jobb mottó, mint az, hogy „Nézz utána az előrejelzésekben!”.

[123.](#) Az automatizáció társadalmi és gazdasági hatásairól rendezett első brit konferencián, Harrogate-ben, 1961 júniusában elhangzott előadás szövege.

[124.](#) Prédikátorok 3, 1–5 (*a ford.*)

[125.](#) A probléma az angolban abból adódik, hogy a *plan* szó „tervet” is, „térképet” is jelenthet. A magyarban ilyen probléma értelemszerűen nincs (*a ford.*).

[126.](#) Ahol időszakos vagy ciklikus folyamatokról van szó, természetesen legalább egy évnyi vagy egy ciklusnyi időszakot kell figyelembe venni; egyéni megítélés kérdése ellenben annak megválasztása, hány évet vagy ciklust veszünk figyelembe.

[127.](#) Colin Clark: *The Economics of 1960*. Macmillan, London, 1942.

Adalékok a nagyméretű szervezetek

elméletéhez [128](#)

Szinte mindennap vállalatok egyesüléséről és felvásárlásáról hallunk. Nagy-Britannia belép az Európai Gazdasági Közösségbe, hogy nagyobb piacok nyíljanak meg előtte, melyeket csak egyre nagyobb szervezetek tudnak majd kiszolgálni. A szocialista országokban az államosítás olyan hatalmas kombinátokat hozott létre, amelyek vetekszenek azzal, vagy meg is haladják mindazt, ami a kapitalista országokban valaha létrejött. A közgazdászok és az üzleti hatékonyság szakértőinek nagy többsége támogatja e hatalmas méretek felé haladó folyamatot.

Ezzel ellentétben a legtöbb szociológus és pszichológus az e folyamatban rejlő veszélyekre figyelmeztet bennünket – mindarra, ami az egyén lelki épségét veszélyezteti akkor, amikor már nemigen érzi magát többnek, mint kicsiny fogaskeréknek egy hatalmas gépezetben, és amikor mindennapi dolgozó életének emberi kapcsolatai egyre inkább elembertelenednek, továbbá mindarra, ami a hatékonyságot és a termelékenységet fenyegeti az egyre növekvő parkinsoni bürokráciából adódóan.

Ugyanakkor a modern irodalom félelmetes képet fest arról a szép új világról, melyben a *mi* és az *ők* élesen kettéválik, amelyet szétszaggat a kölcsönös gyanakvás, a hatalom gyűlölete alulról és az emberek megvetése felülről. A tömegek a sértett felelőtlenség szellemében reagálnak vezetőik cselekedeteire, miközben a vezetők hiába próbálják előrevinni a dolgokat a precíz szervezés és összehangolás, a pénzügyi szabályozás, az ösztönzők, a véget nem érő buzdítások és fenyegetések útján.

Mindez kétségkívül kommunikációs probléma. Ám az egyetlen valóban hatékony kommunikáció az embernek emberrel szemtől szemben való kapcsolata. Franz Kafka lidérces regényében, *A kastélyban* leírja, milyen pusztító hatása van a távoli ellenőrzésnek. *K* urat, a földmérőt a hatóságok fogadták fel, de senki nem tudja pontosan, hogyan és miért. Megpróbálja a helyzetét tisztázni, hiszen mindenki, akivel találkozik, ezt mondja neki: „Sajnos nincs szükségünk földmérőre. A legkisebb szükség sincs itt erre.”

Így hát *K* úr erőfeszítéseket tesz, hogy szemtől szemben találkozzon a hatósággal. Több embert is megkeres, akik nyilvánvalóan rendelkeznek bizonyos tekintéllyel. De mások ezt mondják neki: „Ön mind ez idáig egyetlen egyszer sem került valódi kapcsolatba a mi hatóságainkkal. Az Ön kapcsolatai merőben csalókák, de tudatlanságában... Ön valódinak hiszi őket.”

Semmilyen igazi munkát nem tud így végezni, de egyszer csak levelet kap a Kastélyból. „Fogadja elismerésemet idáig végzett földmérő munkájáért... Ne szűnjék meg erőfeszítéseit folytatni! Vigye sikerre a munkáját! Bármilyen megszakítás nemtetszésemet vonná maga után... Nem fogok megfélemezni Önről.”

Valójában senki sem szereti a nagyméretű szervezeteket: senki nem szeret olyan felettestől utasításokat kapni, aki egy másik felettestől kapja az utasításokat, aki viszont... Még ha a bürokrácia által felállított szabályok különösen emberségesek is, senki nem szereti, ha szabályok irányítják, vagyis olyan emberek, akik minden panaszra ezt válaszolják: „Nem én hoztam a rendeleteket. Én csak alkalmazom őket.”

Úgy tűnik, a nagyméretű szervezetek mégis fennmaradnak. Így hát nagyon is szükséges elgondolkodni róluk, és megalkotni elméletüket. Minél erősebb az áramlat, annál nagyobb szükség van az ügyes navigálásra.

Az alapvető feladat az, hogy elérjük a kicsiséget a nagy szervezeten *belül*.

Mihelyt a nagy szervezet létrejött, rendszerint a *centralizálás* és a *decentralizálás* egymást követő fázisain megy keresztül, mintha csak egy inga lengene. Valahányszor ilyen *ellentétpárokkal* találkozunk – mindegyik mellett lehet meggyőző érveket felhozni –, érdemes a probléma mélyére nézni, és valami olyasmit találni, ami több kompromisszumnál, fele-fele megoldásnál. Talán nem is a *vagy-vagy*, hanem az *is-is* a megoldás.

Ez az igencsak ismerős probléma a való élet egészét áthatja, bár egyáltalán nem népszerű azon emberek körében, akik idejük nagy részét laboratóriumi problémákkal töltik, melyekből gondosan kiküszöböltek minden külső tényezőt. Hiszen bármit cselekedjünk is a való életben, meg kell próbálnunk helyesen látni azt a helyzetet, amely magában foglalja az összes úgynevezett külső tényezőt. És

mindig szembe kell néznünk a rend és a szabadság egyidejű követelményeivel.

Minden szervezetben, legyen az nagy vagy kicsi, bizonyos egyértelműségnek és rendnek kell érvényesülnie. Ha a dolgokon rendetlenség lesz úrrá, semmit sem lehet elvégezni. Mégis, a rend mint olyan – statikus és élettelen. Így hát nagy mozgástérre és cselekvési szabadságra van szükség, hogy ki lehessen törni a szokott rendből; hogy meg lehessen tenni azt, ami még soha nem történt meg, amire a rend őrei sohasem gondoltak; azt, ami újonnan, váratlanul és megjövendölhetetlenül születik az ember alkotó gondolataiból.

Következésképpen minden szervezetnek folyamatosan törekednie kell a *rend* rendezettségére és az alkotó *szabadság* rendetlenségére is. A nagyméretű szervezetekben rejlő sajátos veszély pont az, hogy egyoldalúságuk és irányultságuk természetesen a rendnek kedvez az alkotó szabadság kárára.

Még sok ellentétpárt társíthatunk a rend és a szabadság alapvető kettősségéhez. A centralizálás elsősorban rendeszmé, a decentralizálás szabadságeszme. A rend emberének jellegzetes megtestesítője a könyvelő és általában a tisztviselő. A teremtő szabadság embere viszont a *vállalkozó*. A rendhez intelligenciára van szükség, s ez hatékonysághoz vezet. A szabadság intuíciót kíván, megnyitja az utat az ötletek előtt, eredménye pedig az újítás.

Minél nagyobb egy szervezet, annál nyilvánvalóbban és kikerülhetetlenebbül szüksége van a rendre. Ám ha e szükséglet kielégítése már olyan hatékony és tökéletes, hogy az embernek nem marad tere teremtő intuíciójának gyakorlására, ha nem marad hely a *vállalkozó szellemű* rendetlenségnek, akkor a szervezet haldokolni kezd, és a frusztráció pusztaságává válik.

A fenti megfontolások adják a háttérrel ahhoz, hogy kísérletet tegyek a nagyméretű szervezetek elméletének megfogalmazására. Ezt most olyan formában teszem, hogy felállítok öt alapelvet.

Az első alapelvet a *szubszidiaritás* elvének vagy a *segédfunkciók* elvének nevezem. Eme alapelv egyik híres megfogalmazása a következőképpen hangzik: „Igazságtalanság, nagy hiba és a helyes rend felborítása az, ha valamit, amit kisebb és alárendelt szervezetek is el tudnak végezni, nagyobb és magasabb szintű

egységek hatáskörébe utalunk. Hiszen természeténél fogva minden társadalmi tevékenységnek az volna a hivatása, hogy segítse a társadalom testének tagjait, és nem az, hogy elpusztítsa és beolvassza őket.” Ezek a mondatok eredetileg a társadalom egészére vonatkoztak, de joggal alkalmazhatók a nagy szervezeteken belüli különböző szintekre is. A magasabb szintnek nem szabad magába olvasztania az alacsonyabb szint szerepkörét abból az előfeltevésből kiindulva, hogy ami magasabb szintű, az magától értetődően bölcsebb is, és így hatékonyabban fogja ellátni az adott feladatokat. A lojalitás csak a kisebb egységeket kötheti a nagyobbakhoz (és a magasabb szintűekhez), nem pedig fordítva – a lojalitás pedig lényegi eleme bármely szervezet egészségének.

A szubszidiaritás elvének megfelelően a bizonyítás terhe mindig azokra hárul, akik egy alsóbb szintet meg akarnak fosztani funkciójától, következésképpen az ezzel járó szabadságtól és felelősségtől. *Nekik* kell bebizonyítaniuk, hogy az alacsonyabb szint nem képes kielégítően betölteni az adott funkciót, a magasabb szint viszont tényleg jobban képes erre. „Azoknak, akiké a hatalom [hogy az idézetet folytassam], tudniuk kell, hogy minél tökéletesebben megőrződik a különböző társulások lépcsőzetes rendje a szubszidiaritás elvének betartásával, annál erősebb és hatékonyabb lesz a társadalmi tekintély és hatékonyság, s annál boldogabb és virágzóbb lesz az állam.”¹²⁹

Hol van már a centralizálás és a decentralizálás ellentéte! A szubszidiaritás elve azt tanítja, hogy a központ tekintélyre és hatékonyságra tehet szert, ha gondosan megőrzi az alsóbb szintű szervezetek szabadságát és felelősségét, aminek eredményeként a szervezet mint egész „boldogabb és virágzóbb lesz”.

Hogyan lehet létrehozni egy ilyen szervezetet? A vezető, vagyis a rend szemszögéből nézve az ilyen megoldás rendetlennek tűnik, és alulmarad a monolit szervezet egyértelmű logikájával szemben. A nagy szervezet sok félig önálló egységből fog állni, melyeket *kvázivállalatoknak* nevezhetünk. Mindegyik jókora szabadsággal rendelkezik, ami a lehető legnagyobb esélyt kínálja az alkotóerő és a *vállalkozói szellem* kiteljesedéséhez.

Az ilyen szervezet szerkezetét az egy kezében sok-sok léggömböt tartó ember jelképezheti. Valamennyi léggömbnek saját gáztöltése és felhajtóereje van, és az ember maga nem uralja a léggömböket, hanem alattuk áll, de mégis szilárdan a kezében tartja zsinórjaikat. Az egyes léggömbök nemcsak irányítási, hanem egyben *vállalkozói* egységet is jelentenek. Ezzel szemben a monolit szervezetet egy karácsonyfával jelképezhetnénk, tetején egy csillaggal, s alatta rengeteg dióval meg más hasznos dologgal. Minden a csúcsból indul ki, és a csúcstól függ. Igazi szabadság és *vállalkozói szellem* csak a csúcson létezhet.

Az a feladat tehát, hogy egyenként sorra vegyük a szervezet tevékenységeit, és annyi kvázivállalatot hozzunk létre, amennyi csak lehetségesnek és ésszerűnek látszik. Így például a Brit Nemzeti Szénbányák, Európa egyik legnagyobb kereskedelmi szervezete lehetségesnek vélte, hogy különféle nevek alatt futó kvázivállalatok útján végezze a külszíni fejtést, az aknafalazást és a széntermékek előállítását. Csakhogy a folyamat ezzel nem állt meg. Sajátos, viszonylag független szervezeti formákat dolgoztak ki az országúti szállítás, az ingatlanügyek és a kiskereskedelmi forgalmazás lebonyolítására, nem beszélve a diverzifikálás címszó alá eső számos vállalkozásról. A vállalat elsődleges tevékenységét, a mélyrétegű szénbányászatot tizenhét körzet szerint szervezték meg, és mindegyik körzeti üzem kvázivállalati státust kapott. Előbb idézett forrásunk így írja le az efféle *strukturálás* eredményét: „Ezáltal (a központ) szabadabban, erőteljesebben és hatékonyabban végezheti mindazt, ami egyedül csak az ő feladata, mert egyedül csak ő képes annak elvégzésére: az irányítást, a felügyeletet, az ösztönzést, a korlátozást úgy, ahogyan azt az alkalom kívánja, és a szükség megköveteli.”

Ahhoz, hogy a központi ellenőrzés jelentősége és hatékonysága ne vesszen el, szükség van egy másik elv betartására is. Ezt az elvet a *védelmesítés* elvének fogjuk nevezni. Védelmesíteni annyit tesz, mint megóvni a szemrehányástól és a vádaskodástól, bebizonyítani valaminek igaz és érvényes voltát, alátámasztani, támogatni. Így hát ez az elv nagyon jól leírja a központi hatóság alsóbb szervezetekkel szembeni egyik legfontosabb kötelességét. A jó kormányzat mindig csak kivételesen avatkozik bele a dolgokba. Bizonyos esetek

kivételével az alsóbb egységet meg kell óvni a szemrehányástól, és támogatni kell. Ez azt jelenti, hogy világosan meg kell határozni, mit jelent a kivétel, hogy a kvázivállalat minden kétséget kizáróan tisztában lehessen vele, teljesítménye kielégítő-e vagy sem.

Ha a tisztviselőt tisztán típusnak, a rend emberének tekintjük, azt mondhatjuk: akkor boldog, ha mindent ellenőrzése alá von. A számítógéppel felfegyverkezve ma már valóban meg is teheti ezt, és szinte végtelen számú tételről kérhet elszámolást – a kibocsátásról, a termelékenységről, számtalan különböző költségelemről, az általános költségekről és így tovább, egészen a nyereségig vagy a veszteségig. Ez így elég logikus; ám a való élet nagyobb a logikánál. Ha az elszámolásnál nagyszámú ismérvnek kell eleget tenni, egyik vagy másik tételnél bármelyik alsóbb egységre rá lehet bizonyítani a vétkeiséget; így a kivételes beavatkozásokkal irányító kormányzás nevetségessé válik, és soha senki nem tudhatja biztosan, hogyan állnak saját egységének dolgai.

Ideális esetben a védelmezés elve egy kereskedelmi szervezetnél csak egyetlen elszámoltatási ismérvet enged meg, a nyereségességet. Természetesen ez csak akkor lehetne így, ha a kvázivállalatok betartják a központ által megszabott általános szabályokat és irányelveket. Az ideális ritkán elérhető a való világban, de ez nem csökkenti a jelentőségét. Létezése maga után vonja, hogy az ideáltól való bármiféle eltérést indokolni és igazolni kell. Ha az elszámoltatási ismérvek száma nem marad nagyon csekély, akkor a kvázivállalatoknál nem bontakozhat ki az alkotókedv és a *vállalkozói szellem*.

Jóllehet a végső ismérv szükségképpen a nyereség, nem mindig megengedhető ennek gépies alkalmazása. Bizonyos alsóbb egységek kivételesen jó helyzetben lehetnek, míg mások kivételesen rosszban. Némelyikük alkalmasint olyan szolgáltató szerepkört tölthet be az egész szervezet számára, vagy olyan sajátos kötelezettségeket vállalhat magára, amelyeknek csakis úgy lehet megfelelni, ha elsősorban nem a nyereséget tartjuk szem előtt. Ilyen esetekben a nyereségesség mérését előre meg kell változtatni olyan eszközökkel, amelyeket *járadéknak*, illetve *támogatásnak* nevezhetnénk.

Ha valamelyik egység elkerülhetetlenül sajátos előnyöket élvez, akkor megfelelő *járadékot* kell fizetnie, ha viszont elkerülhetetlen hátrányokkal kell megküzdenie, külön *hitelt* vagy *támogatást* kell számára biztosítani. Ez a rendszer kellőképpen ki tudja egyenlíteni az egységek eltérő nyereségességi esélyeit úgy, hogy a nyereség hű kifejezője legyen a teljesítménynek. Ahol ilyen kiegyenlítésre szükség lenne, de nem kerül rá sor, ott a szerencsés egységeket elkényeztetik, míg a többivel alkalmasint mostohán bánnak. Ez azután nem kedvez sem a jó hangulatnak, sem pedig a teljesítménynek.

Ha egy szervezet a védelmezés elvével összhangban a nyereségességet fogadja el elsőrendű elszámoltatási ismérvként – mármint a szükség esetén járadékokkal és támogatásokkal módosított nyereségességet –, akkor lehetőségessé válik a csak kivételes beavatkozásokkal történő kormányzás. Ilyen esetben a központ azt a tevékenységét, amelyet rendre az összes alsóbb egységgel kapcsolatban végeznie kell, „az irányításra, a felügyeletre, az ösztönzésre és a visszafogásra összpontosíthatja úgy, ahogy azt az alkalom kívánja, és a szükség megköveteli”.

A kivételeket pontosan meg lehet határozni. A központnak kétféle alkalma lehet a kivételes beavatkozásra. Az egyik alkalom az, amikor a központ és az alsóbb egység nem tud szabadon megegyezni abban, hogy – esettől függően – mekkora legyen a fizetett járadék, illetve a kapott támogatás. Ilyen esetekben a központnak teljes hatékonysági vizsgálatot kell végeznie az adott egységnél, hogy tárgyilagos képet kapjon annak valódi lehetőségeiről. A másik alkalom akkor áll elő, ha az egység a járadék elvonása vagy a támogatás odaítélése után nem nyereséges. Ekkor az egység vezetősége kényes helyzetbe kerül, ha a központi hatékonysági revízió számukra kellemetlen eredményt hoz; a vezetőséget alkalmasint le kell váltani.

A harmadik elv az *azonosítás* elve. Valamennyi alsóbb egységnek vagy kvázivállalatnak rendelkeznie kell eredményszámlával és vagyonmérleggel. A rend szemszögéből nézve tökéletesen elegendő lenne az eredményszámla, hiszen ebből meg lehet tudni, hogy az egység anyagilag gyarapítja-e a szervezetet. Ám a *vállalkozó* szemszögéből elengedhetetlen a vagyonmérleg, még ha csak belső

használatra készül is. Miért nem elegendő, hogy az egész szervezetnek csak egyetlen vagyonmérlege legyen?

Az üzleti vállalkozások bizonyos gazdasági alappal rendelkeznek, és ez az alap csökken, ha a vállalat veszteséges, illetve növekszik, ha nyereséges. Mi történik az egység nyereségével, illetve veszteségével a költségvetési év végén? A szervezet számlaegyenlegét javítja vagy rontja, magának az egységnek a szempontjából viszont egyszerűen eltűnik. Vagyonkimutatás vagy valami hasonló jellegű dolog nélkül az egység az új költségvetési évet mindig nullszaldóval kezdi. Ez így nem lehet helyes.

Ha egy egység sikeres, akkor ennek az egység számára nagyobb szabadságot és a pénzügyi mozgástér növekedését kell eredményeznie, míg a veszteség formájában jelentkező kudarcnak megszorításokhoz és a cselekvési kör korlátozásához kell vezetnie. A cél az, hogy a siker előnyt, a kudarc pedig hátrányt jelentsen. A vagyonkimutatás azt írja le, hogy az aktuális eredmények növelték vagy csökkentették-e a gazdasági alaptőkét. Ez lehetővé teszi, hogy az érintettek mindannyian követhessék gazdasági műveleteik alaptökére gyakorolt hatását. A nyereség és a veszteség átvezetődik a következő évre, és nem egyenlítődik ki. Következésképpen minden egyes kvázivállalatnak önálló vagyonkimutatással kell rendelkeznie, melyben a nyereség a központnak folyósított kölcsön, a veszteség pedig a központtól kapott hitel formájában jelenhet meg. Ennek igen nagy a lélektani jelentősége.

Most pedig rátérek a negyedik alapelvre, amelyet a *motiváció* elvének lehetne nevezni. Elcsépelet közhely, hogy az emberek indítékaiknak megfelelően cselekszenek. A nagy szervezetek számára – a maguk bürokráciájával, távoli és személytelen irányításával, elvont szabályaikkal és rendelkezéseikkel, s mindenekelőtt a nagyságukból eredő viszonylagos átláthatatlanságukkal – a motiváció jelenti a fő problémát. A csúcson a vezetőségnek nincs motivációs problémája, de ahogy a létrán lefelé haladunk, a probléma egyre élesebben jelentkezik. Nincs most helyünk arra, hogy e nagy és nehéz téma részleteibe bocsátkozzunk.

A modern ipari társadalom, melyet a nagyméretű szervezetek jellemeznek, igen kevés figyelmet szentel a motivációnak.

A vállalatvezető feltételezi, hogy az emberek csak a pénzért dolgoznak azért, hogy a hét végén megkapják a maguk borítékját. Ez kétségkívül igaz egy bizonyos pontig. Ám amikor a munkás arra a kérdésre, hogy miért dolgozott négy műszakban a múlt héten, azt feleli: „azért, mert három műszak bére nem lett volna elegendő céljaim eléréséhez”, akkor mindenki elképed, és sarokba szorítva érzi magát.

Meg kell fizetni az intellektuális zűrzavar árát. A kemény munka és az önmegettartoztatás erényeit prédikáljuk, miközben utópisztikus képet festünk a korlátlan fogyasztásról, mellyel kapcsolatban nincs szükség sem munkára, sem önmegettartoztatásra. Panaszkodunk, hogy amikor nagyobb erőfeszítést kérünk valakitől, ezt a barátságtalan választ kapjuk: „Fütyülök rá!”, s közben álmokat szövünk az automatizálásról, mely kiküszöböli a kétékezi munkát, és a számítógépről, mely megszabadítja az embert attól a tehertől, hogy az agyát kelljen használnia.

Egy Reith-előadó¹³⁰ nemrégiben bejelentette, hogy ha majd egy kisebbség „képes lesz rá, hogy táplálja, eltartsa és ellássa a többséget, akkor nem lesz többé értelme benntartani a termelési folyamatban azokat, akik nem vágynak rá, hogy benne legyenek”. Sokan nem vágynak erre, mert munkájuk nem érdekli őket, nem hoz számukra sem kihívást, sem elégedettséget, és nincs nagyobb érdeme a szemükben, mint hogy a hét végén megkapják érte a maguk borítékját. Ha szellemi vezetőink a munkát pusztán csak szükséges rosszként kezelik, melyet a többség esetében nemsokára ki lehet majd küszöbölni, akkor aligha meglepő reakció az az igyekezet, hogy a munkát már most a lehető legjobban minimalizáljuk. Így a motiváció problémája megoldhatatlanná válik.

Bármint legyen is, a nagy szervezetek egészsége rendkívüli módon függ attól, hogy e szervezetek mennyire képesek eleget tenni a motiváció elvének. Aligha lehet sikeres az a szervezet, amelyet eme alapvető igazság figyelmen kívül hagyásával alkottak meg.

Ötödik és utolsó elvem a *középxaxióma* elve. A nagy szervezetek csúcsvezetése szükségszerűen igen nehéz helyzetben van. Felelősséggel tartozik mindazért, ami a szervezetben történik vagy nem történik meg, annak ellenére, hogy igencsak távol van az események színterétől. Sok bevett funkciót el tud látni irányelvek,

szabályok és rendelkezések útján. Ám mi a helyzet az új fejlesztéssel, az új alkotó ötletekkel? Mi a helyzet a haladással, a par excellence *vállalkozói* tevékenységgel?

Itt visszatérünk kiindulópontunkhoz: minden valódi emberi probléma a rend és a szabadság *antinómiájából* születik. Az antinómia két törvény ellentmondását jelenti: tekintélyi konfliktust, olyan törvények vagy elvek ellentétét, amelyeknek látszólag egyaránt megvan az ésszerű alapjuk.

Csodás! Ez a való élet, tele van antinómiákkal, és erősebb a logikánál. Rend, tervezés, előreláthatóság, központi irányítás, elszámoltatás, a beosztottak utasítása, engedelmesség, fegyelem – nos, mindezek nélkül semmi gyümölcsöző sem történhet, hiszen akkor minden szétesne. És mégis: a rendetlenség nagylelkűsége nélkül, a boldog önfeledtség, az ismeretlenbe és a kiszámíthatatlanba kalandozó *vállalkozói szellem* nélkül, veszély és kockázat nélkül, alkotó képzelet nélkül, mely egyenesen rohan oda, ahova a bürokrácia angyalai a lábukat sem merik betenni – nos, mindezek nélkül az élet csak nevetség és szégyen.

A központ könnyen megőrzi a rendet, de nem ilyen könnyű a szabadság és az alkotóerő megőrzése. A központnak megvan a hatalma ahhoz, hogy rendet teremtsen, de nincs az a hatalom, amely ki tudná váltani az alkotó közreműködést. Hogyan tudja hát a központi csúcsvezetés a haladást és az újítást szolgálni? Tegyük fel, hogy tudja, mit kellene tenni: hogyan tudja elérni a vezetést, hogy az egész szervezet meg is tegye azt? Itt lép színre a *középaxióma* elve.

Az axióma magától értetődő igazság, mely az elhangzásakor azonnal egyetértő befogadásra talál. A központ kinyilváníthatja az általa felfedezett igazságot, hogy ez vagy az „a helyes és megvalósítandó dolog”. Néhány évvel ezelőtt a Nemzeti Szénbányák által kinyilatkoztatott legfontosabb igazság a termelés *összpontosítása* volt, vagyis az, hogy a szénbányászatot kevesebb szénmezőre kell összpontosítani, és az egyes szénmezők termelését kell megnövelni. Természetesen mindenki azonnal elfogadta ezt az elvet, ám – s ez nem meglepő – alig történt valami.

Egy ilyen jellegű változtatás rengeteg munkát igényel, újfajta gondolkodást és tervezést az összes szénbányában, s eközben sok természetes akadállyal és nehézséggel is meg kell küzdeni. Hogyan

tudja a központ, ez esetben a Nemzeti Szénbányák meggyorsítani a váltást? Természetesen hirdetheti az új tant, ám mi haszna annak, ha ezzel mindenki egyetért? A központi prédikálás nem sérti az alsóbb alakulatok szabadságát és felelősségét, de azt a jogos bírálatot váltja ki, hogy „ezek csak beszélnek, de nem *csinálnak* semmit”. Másrészt a központ kiadhat utasításokat, de mert távol van a cselekvések igazi helyszínétől, a központi vezetőség azt a jogos bírálatot kapja, hogy „a főhadiszállásról akarja irányítani az ipart”, feláldozva a szabadság követelményét a rend követelményéért, és elveszítve az alsóbb szinteken az emberek alkotó részvételét – éppen azokét az embereket, akik a legközvetlenebb kapcsolatban vannak az adott munkával. Sem a buzdítás útján történő kormányzás puha módszere, sem az utasításokkal történő kormányzás kemény módszere nem felel meg a helyzet követelményeinek. Valami köztes dologra volna szükség, egy *középaxiómára*, olyan felsőbb utasításra, amely mégsem egészen utasítás.

Amikor a Nemzeti Szénbányák elhatározta a termelés összpontosítását, bizonyos minimális normákat állapított meg új szénmezők megnyitására azzal a *kikötéssel*, hogy ha bármelyik körzet szükségesnek találná olyan szénmező megnyitását, amely nem felel meg e normáknak, a döntésről szóló feljegyzést egy külön erre a célra szolgáló könyvbe kell bevezetni, a feljegyzésnek pedig három kérdésre kell választ adnia:

- Miért nem lehet az adott szénmezőt úgy kijelölni, hogy elérje az előírt minimális nagyságot?
- Miért szükséges egyáltalán éppen ezt a szénmezőt kiaknázni?
- Milyen hozzávetőleges nyereségességre lehet számítani?

Nos, ez igazán hatékony módja volt a középaxióma elve alkalmazásának, és szinte mágikus hatásúnak bizonyult. Valóban előrehaladt a termelés összpontosítása, ami kiváló eredményeket hozott az iparág számára. A központ megtalálta az útját annak, hogy messze túllépjen a pusztá buzdításon, de anélkül, hogy bármilyen módon korlátozta volna az alsóbb alakulatok szabadságát és felelősségét.

A középaxióma elve alkalmazásának másik példája a *hatásstatisztika* ötlete. A statisztikai adatokat általában a gyűjtő kedvéért gyűjtik, akinek szüksége van – vagy úgy gondolja, hogy szüksége van – bizonyos mennyiségi adatokra. A hatásstatisztikának más a célja; nevezetesen az, hogy az adatszolgáltató, aki maga felelős személy egy alsóbb szinten, tudatára ébredjen bizonyos tényeknek, amelyeket különben figyelmen kívül hagyna. Ezt az ötletet sikerrel használták a szénbányászatban, különösen a munkabiztonság területén.

Egy középaxióma felfedezése mindig jelentős teljesítmény. Prédikálni könnyű; utasításokat adni szintén. De az már igen nehéz dolog, hogy a csúcส์vezetés keresztül tudja vinni alkotó ötleteit anélkül, hogy csorbítaná az alsóbb alakulatok szabadságát és felelősségét.

Kifejtettem tehát öt alapelvet, amely – hitem szerint – lényeges a nagyméretű szervezetek elmélete szempontjából, és mindegyiknek többé-kevésbé érdekes nevet adtam. Mi értelme ennek? Nem pusztán intellektuális játszadozás ez? Néhány olvasóm kétségkívül ezt fogja gondolni. Mások – és az ő kedvükért írtam ezt a fejezetet – talán ezt mondják majd: „Ön azt fogalmazza meg, amit én már évek óta csinálni próbálok.” Csodás! Sokan évekig küszködtünk a nagyméretű szervezetek által felvetett problémákkal, amelyek egyre élesebbé válnak. Ahhoz, hogy sikeresebben küzdhessünk meg velük, bizonyos alapelveken felépülő elméletre van szükségünk. De honnan származnak ezek az alapelvek? Megfigyelésből és gyakorlati megértésből.

Az elmélet és a gyakorlat szükségszerű kölcsönhatásának általam ismert legjobb megfogalmazása Mao Ce Tungtól származik: „Menjetek a gyakorlati emberekhez, és tanuljatok tőlük! Azután foglaljátok össze a tapasztalatokat elvekké és elméletekké, majd térjete vissza a gyakorlati emberekhez, és szólítsátok fel őket, hogy ültessék át a gyakorlatba ezeket az elveket és módszereket, hogy megoldhassák problémáikat, és elérjék a szabadságot és a boldogságot!”¹³¹

128. Először megjelent: „Management Decision”. *Quarterly Review of Management Technology*, London, 1967. őszi szám.

129. XI. Pius pápa: *Quadragesimo Anno: A társadalmi rend helyreállításáról*. Enciklika, 1931. május 15
(<http://www.papalencyclicals.net/Pius11/P11QUADR.HTM>).

130. A „Reith-előadásokra” a BBC kér fel évente egyszer egy-egy kiemelkedő személyt (*a ford.*).

131. Mao Ce-Tung: *Válogatott művei*, III. kötet.

Szocializmus

Elméleti megfontolások és gyakorlati tapasztalatok egyaránt arra a következtetésre vezettek engem, hogy a szocializmus egyedül csak nem-gazdasági értékei miatt érdemel figyelmet, s mert megteremti a lehetőséget a közgazdaságtan vallásának meghaladására. Az a társadalom, amelyet elsősorban a gazdagodjatok bálványimádása irányít, amely a milliomosokat kultúrhéroszokként ünnepli, semmit nem nyerhet a társadalmasításból, amit ne nyerhetne meg nélküle is.

Így hát nem meglepő, hogy az úgynevezett fejlett országokban számos szocialista, aki maga is – akár tudja, akár nem – a közgazdaságtan vallásának híve, ma azon gondolkozik, vajon nem túlhaladott-e az államosítás. Rengeteg bajt okoz – akkor hát minek vesződjünk vele? A magántulajdon eltűnése önmagában nem hoz nagyszerű eredményeket: utána is minden komoly dologért odaadóan és türelmesen meg kell dolgozni, és a pénzügyi életképesség keresése a magasabb társadalmi célok keresésével ötvözve sok dilemmát, látszólagos ellentmondást vet fel, és különösen súlyos terheket ró a vezetésre.

Ha az államosítás célja elsősorban a nagyobb gazdasági növekedés, a magasabb hatékonyság, a jobb tervezés és így tovább, akkor a csalódás elkerülhetetlen. Marx helyesen ismerte fel, hogy annak az elvnek, amely az egész gazdaságot a személyes mohóságra kívánja alapozni, rendkívüli ereje volt a világ átforgalmazásában.

„A burzsoázia, ahol csak felülkerekedett, véget vetett minden feudális, patriarchális, idilli viszonyoknak, és nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a mezítelen önzést...”

A burzsoázia a termelőeszközök gyors tökéletesítésével, a közlekedés óriási méretű megkönnyítésével minden nemzetet, még a legbarbárabbakat is, bevonja a civilizációba.” (*Kommunista Kiáltvány*)

A magánvállalat eszméjének ereje ijesztő egyszerűségében rejlik. Azt sugallja, hogy az élet teljességét egyetlen szempontra, a nyereségre lehet korlátozni. Az üzletember mint magánszemély

érdeklődhet az élet egyéb területei iránt – talán még a jóság, az igazság, a szépség iránt is –, de *mint üzletember* egyedül csak a nyereséggel foglalkozik. Ebben a tekintetben a magánvállalat eszméje tökéletesen beleillik a Piac eszméjébe, amelyet egy korábbi fejezetben „az individualizmus és a felelőtlenség intézményesülésének” neveztem.¹³² Ugyanígy tökéletesen beleillik abba a modern irányzatba is, amely a minőségi különbségek értékelésének rovására teljes kvantifikálásra törekszik, hiszen a magánvállalat nem törődik azzal, mit termel, csak azzal, mit nyer a termelésből.

Minden kristálytiszta lesz, mihelyt sikerül az ezerarcú valóságot egyetlenegy arcára leegyszerűsíteni. Tudjuk, mit kell tenni: azt, ami nyereséget hoz, s tudjuk, mit kell elkerülni: azt, ami a nyereséget csökkenti, vagy veszteséget termel. Ugyanakkor tökéletes mércével rendelkezünk a siker vagy a bukás fokának megállapításához. Senki ne ködösítse el a dolgot azzal, hogy megkérdezi, vajon egy adott cselekedet a társadalom gazdagodását és jólétét szolgálja-e, vagy erkölcsi, esztétikai, illetve kulturális gazdagodáshoz vezet-e? Csak nézzük meg, megéri-e, vizsgáljuk meg, van-e másik lehetőség, amely kifizetődőbb. Ha van ilyen, válasszuk azt!

Nem véletlen, hogy a sikeres üzletemberek gyakran megdöbbenően primitívek; olyan világban élnek, amelyet ez a redukciós folyamat primitívvé tesz. Jól beleillenek ebbe a leegyszerűsített világba, és elégedettek vele. És ha alkalomadtán a való világ tudomásukra hozza létezését, és megkísérli figyelmüket önmaga egy másik aspektusára irányítani, egy olyan aspektusra, amelyre filozófiájuk nem készült fel, akkor általában egészen szerencsétlenné és zavarodottakká válnak. Úgy érzik, kiszámíthatatlan veszélyeknek és „ingatag” erőknek vannak kitéve, és könnyen általános katasztrófát jósolnak. Ennek következtében, ha olyan cselekedetekkel kapcsolatban kell ítélniük, amelyeket az élet értelmét és célját szem előtt tartó átfogóbb megfontolás diktál, ítéletük általában egészen hitvány. Magától értetődő számukra, hogy a dolgok más rendje, például az a vállalkozás, üzlet, amely nem magántulajdonon alapszik, semmiképpen nem lehet sikeres. Ha mégis sikeres volna, annak szükségképpen baljós magyarázata van: „a fogyasztó kizsákmányolása”, „rejtett

támogatások”, „kényszermunka”, „monopólium”, „dömping” vagy pedig valamilyen hitelszámla sötét és félelmetes megterhelése, amely a jövőben egyszer csak hirtelen előkerül.

De eltértem a tárgytól. A lényeg az, hogy a magánvállalat elméletének valódi ereje e könnyörtelen leegyszerűsítésben rejlik, amely olyan csodálatosan illik a tudomány fenomenális eredményei által létrehozott gondolkodási mintákba. A tudomány ereje szintén abból fakad, hogy a valóságot a sok közül csak egyik vagy másik aspektusára „egyszerűsíti le”, és mindenekelőtt abból, hogy a minőséget a mennyiségre redukálja. Csakhogy pontosan úgy, ahogy el kellett vetni a XIX. századi tudománynak a valóság mechanikus oldalára összpontosító igen hatékony elméletét, mivel a valóságnak túlságosan nagy részére nem volt alkalmazható, ugyanúgy módosítani kellett az üzleti élet „nyereségre” összpontosító igen hatékony elméletét is, mivel nem felelt meg az ember valódi igényeinek. A szocialisták történelmi érdeme volt e változás kikényszerítése, melynek eredményeként ez lett a felvilágosult kapitalista kedvenc mondása: „Ma már mindannyian szocialisták vagyunk.”

Más szóval, a mai kapitalista tagadni szeretné, hogy minden tevékenységének végső célja a nyereség. Ezt mondja: „ó, nem, rengeteg mindent teszünk az alkalmazottainkért, amit valójában nem volnánk kötelesek megtenni. Megpróbáljuk megőrizni a vidék szépségét. Olyan kutatásokat támogatunk, amelyek esetleg ki sem fizetődnek” – és így tovább. Ezek az állítások jól ismertek. Néha van alapjuk, néha nincs.

Bennünket most a következő érdekel: a „régimódi” magánvállalat, ha szabad így nevezünk, pusztán a nyereségre törekszik. Ezáltal sikerül hatékonyan leegyszerűsítene a célkitűzéseket, és szert tennie a siker vagy a bukás tökéletes mércéjére. Ezzel szemben az „új módi” magánvállalat (tételezzük fel ezt) célok széles skáláját tűzi maga elé; megpróbálja figyelembe venni az élet teljességét, és nem csak a pénzcsinálást. Így hát nem képes hatékonyan leegyszerűsíteni a célkitűzéseket, és nem rendelkezik a siker vagy a kudarc biztos mércéjével. Ha így van, a nagy részvénytársaságokba szervezett „új módi” magánvállalkozás csak egy tekintetben

különbözik az állami vállalkozástól, nevezetesen abban, hogy részvényeseit munka nélkül szerzett jövedelemhez juttatja.

Világos, hogy a kapitalizmus védelmezői nem állíthatnak egyszerre két ellentétes dolgot. Hiszen nem mondhatják egyfelől, hogy „mi mindannyian szocialisták vagyunk”, és hangoztathatják ugyanakkor, hogy a szocializmus semmiféleképpen nem lehet működőképes. Ha nekik maguknak más céljaik is vannak, mint a nyereségszerzés, akkor nem nagyon állja meg a helyét az az érvelésük, hogy amennyiben a nyereségszerzés mellett teret engedünk egyéb megfontolásoknak is, lehetetlenné válik az állami termelőeszközök hatékony irányítása. Ha ők el tudnak boldogulni a pénzcsinálás durva mércéje nélkül, akkor ugyanúgy elboldogulhat az államosított ipar is.

Ezzel szemben ha mindez inkább csak színlelés, és ha a magánvállalat csakis nyereségre törekszik és (gyakorlatilag) semmi egyéb, ha egyéb céljai tulajdonképpen egyedül csak a nyereségszerzéstől függenek, és ha e célok esetében tisztán csak arról van szó, hogy a vállalkozó maga dönti el, mit csinál nyeresége egy részével, akkor minél hamarabb kiderül ez, annál jobb. Ez esetben a magánvállalat még mindig hivatkozhat arra, hogy rendelkezik az egyszerűség erejével. Azzal védheti ügyét az állami vállalattal szemben, hogy utóbbit éppen az egyszerre több cél megvalósítására irányuló törekvése kárhoztatja rossz hatékonyságra. A szocialisták viszont hagyományos érvekkel védhetik álláspontjukat a magánvállalatokkal szemben. Ez az érvelés, nevezetesen, hogy a magánvállalat éppen egyszerűsége folytán zülleszt le az életet azáltal, hogy minden gazdasági tevékenységet egyedül a személyes mohóság ösztönzésére alapít, elsősorban nem közgazdasági természetű.

A köztulajdon kategorikus elvetése a magántulajdon kategorikus igenlését jelenti. Ez pontosan olyan dogmatizmus, mint a legfanatikusabb kommunisták ellenkező irányú dogmatizmusa. Csakhogy míg minden fanatizmus értelmi gyöngeségre utal, addig ha valaki teljesen bizonytalan célokat tűz maga elé, és fanatikusan ragaszkodik *bizonyos eszközökhöz* e célok elérése érdekében, az már merő gyengeelméjűség.

Mint korábban említettem, a gazdasági élet – sőt, általában az élet – kulcsfontja az, hogy folyamatosan igényli olyan ellentétek eleven összeegyeztetését, amelyek a szigorú logika szempontjából összeegyeztethetetlenek. A makroökonómiában (a társadalmak egészének irányításában) egyidejűleg van szükség tervezésre és szabadságra – nem gyöngé és élettelen kompromisszum formájában, hanem mindkettő legitimitásának és szükségességének szabad elismerésében. Ugyanígy a mikroökonómiában (az egyes vállalkozások vezetésében) egyfelől lényeges a vezetés teljes felelősségének és tekintélyének biztosítása, másfelől ugyanolyan lényeges az is, hogy a dolgozók demokratikusan és szabadon vegyenek részt a vezetői döntésekben. Itt sem arról van szó, hogy e két igény ellentétét olyan kelletlen kompromisszummal enyhítsük, amely egyiket sem elégíti ki, hanem hogy mindkét igényt elismerjük. Az ellentétpár egyik oldala – mondjuk a tervezés – kizárólagos figyelembevételre szüli a sztálinizmust; míg a másik oldal kizárólagos figyelembevételre káoszt szül. Az egyikre adott szokásos válasz az, hogy az inga kileng a másik véglet felé. Csakhogy a szokásos válasz nem az egyedüli lehetséges válasz. Egy nemes és nagylelkű értelmi erőfeszítés – a kötekedő, rosszindulatú kritika ellentéte – legalább egy időre lehetővé teheti a társadalom számára, hogy megtalálja a középutat, amely anélkül egyezteteti össze az ellentéteket, hogy mindkettőt lealacsonyítaná.

Ugyanez érvényes a célkitűzések megválasztására az üzleti életben is. Az ellentétpár egyik tagja – melyet a „régimódi” magánvállalat képvisel – az egyszerűség és a mérhetőség iránti igény, amelyet legjobban az elégíti ki, ha szempontjainkat szigorúan a „nyereségességre” korlátozzuk és semmi másra. Az ellentétpár másik tagja – melyet az állami vállalat eredeti, „idealista” elképzelése képvisel – az az igény, hogy a gazdasági ügyletek irányításában mindent átfogó, széles körű humanizmus érvényesüljön. Az előbbi, ha kizárólagos szerepet kap, az emberi méltóság teljes lerombolásához vezet, az utóbbi pedig a hatékonyság hiányának kaotikus állapotához.

Az ilyesfajta problémáknak nincs „végső megoldásuk”. Csak *élő* megoldás létezik, mely mindennapos erőfeszítésben érhető el annak

egyértelmű elismerése mellett, *hogy az ellentétpár mindkét tagja érvényes.*

A tulajdon – akár a köztulajdon, akár a magántulajdon – pusztán csak szerkezeti elem. Egymagában nem adja meg az adott szerkezeten belül követendő célkitűzések mibenlétét. Ebből a szempontból helyes az a megállapítás, hogy nem a tulajdon a döntő kérdés. Ám azt is feltétlenül el kell ismerni, hogy a termelőeszközök magántulajdona igencsak korlátozva van célkitűzései megválasztásának szabadságában, mivel profitszerzésre van kárhóztatva, és *jobbára* a dolgok szűk és önző felfogását segíti elő. A köztulajdon *teljes* szabadságot biztosít a célkitűzések megválasztásában, következésképpen bármely tetszőleges szándék szolgálatába állítható. Míg a magántulajdon olyan eszköz, amely eleve nagymértékben meghatározza, milyen célokra lehet felhasználni, addig a köztulajdon olyan eszköz, amelynek céljai meghatározatlanok, és így tudatosan kell megválasztani azokat.

Így hát a köztulajdon ügye valóban nem áll valami jól, ha az államosított ipar követendő célkitűzései ugyanolyan szűk körűek, ugyanolyan korlátozottak lesznek, mint a kapitalista termelés célkitűzései: nyereségesség és semmi egyéb. Ez jelenti ma Nagy-Britanniában az államosítást fenyegető valódi veszélyt, nem pedig valamiféle képzelt gazdaságtalanság.

Az államosítás ellenfeleinek hadjárata két élesen elkülönülő hadmozdulatból áll. Először is megpróbálják meggyőzni a széles nyilvánosságot, valamint az államosított iparban dolgozókat, hogy a termelés, az elosztás és a csere eszközeinek irányításában egyedül csak a nyereségesség számít, és hogy bármiféle eltérés ettől a megszentelt normától – *különösen, ha az államosított ipar tér el tőle* – elviselhetetlen terhet ró mindenkire, s közvetlenül felelős mindenért, ami a gazdaságban alkalmasint rosszul megy. Ez a hadjárat figyelemreméltóan sikeres. A második hadmozdulat során azt sugallják, hogy tekintettel arra, hogy az államosított ipar viselkedésmódjában valójában nincs semmi különös, és így nem ígér haladást egy jobb társadalom felé, következésképpen minden további államosítás a dogmatikus rugalmatlanság nyilvánvaló jele volna, nem egyéb, mint frusztrált, tanulatlan és taníthatatlan, intellektuális kételyre képtelen politikusok által szervezett merő

„elcsaklizás”. Eme ügyes kis tervnek különösen jó esélye van a sikerre, ha a kormány árpolitikája úgy szabályozza az államosított vállalatok termékeinek árát, hogy gyakorlatilag lehetetlenné teszi számukra a nyereségszerzést.

El kell ismerni, hogy e stratégiának, melyet az államosított iparágak ellen folytatott rágalomhadjárat kísért, megvolt a maga hatása a szocialista gondolkodásra.

Mindennek nem az eredeti szocialista indíttatásban rejlő valamilyen tévedés az oka, sem pedig az államosított ipar működésének tényleges kudarca – az ilyen jellegű vádak teljességgel tarthatatlanok –, hanem a szocialisták részéről a koncepció hiánya. Sem ők nem fognak magukra találni, sem az államosítás nem fogja betölteni feladatát, hacsak nem nyerik vissza újra koncepciójukat.

Nem a gazdaság forog kockán, hanem a kultúra, nem az életszínvonal, hanem az életminőség. A gazdaságról és az életszínvonalról ugyanúgy gondoskodhat a kapitalista rendszer is, ha egy kis tervezés és újraelosztó adóztatás mérsékli a hatásait. Ám a kultúrát és általánosságban az élet minőségét ez a rendszer megalacsonyítja.

A szocialistáknak azon kellene igyekezniük, hogy az államosított iparágakat ne csak a tőkésök lepipálására használják – e kísérletükben vagy sikerrel járnak, vagy sem –, hanem hogy kifejlesszék az iparirányítás demokratikusabb és emberhez méltóbb rendszerét, a gépek emberségesebb alkalmazásának lehetőségét, valamint az emberi leleményesség és erőfeszítés gyümölcseinek értelmesebb felhasználási módját. Ha ezt meg tudják valósítani, akkor a jövő a kezükben van. Ha nem, akkor semmit nem tudnak adni, ami méltó a szabadnak született ember verejtékére.

132. Lásd fent, „[A közgazdaságtan szerepe](#)”.

Birtoklás és tulajdon¹³³

„Nyilvánvaló, hogy sem a rendszer, sem a gépek lecserélése nem szüntetheti meg a társadalmi *rossz közérzet* azon okait, mint az emberi természet önzése, mohósága vagy civakodó hajlama. Efféle változásoktól pusztán csak annyit várhatunk, hogy olyan környezetet teremtenek, amely nem ezeket a tulajdonságokat bátorítja; azt azonban nem biztosíthatják, hogy az emberek felnőjenek elveikhez. Csak annyit várhatunk tőlük, hogy a társadalmi rendet olyan elvi alapokra helyezik, melyekhez – ha azok szerint kívánnak élni – az emberek felnőhetnek, ahelyett hogy le kellene alacsonyodniuk hozzájuk. Nem irányíthatják az emberek cselekedeteit, de kitzúzhatnak egy célt, melyre elméjüket összpontosíthatják. Márpedig amilyen a gondolkodásuk, hosszú távon és némi kivétellel olyan lesz a gyakorlati tevékenységük is.”

R. H. Tawney e szavai sok évtizeddel ezelőtt íródtak. Azóta semmit nem veszítettek időszerűségükből, hacsak nem azt, hogy ma már nemcsak társadalmi *rossz közérzettel* van dolgunk, hanem az ökoszisztéma, illetve a bioszféra égetően *rossz közérzetével* is, amely immár az emberi faj fennmaradását fenyegeti. Az előző fejezetekben érintett valamennyi téma a „rendszer vagy gépek” kérdéséhez vezet, bár – mint végig hangsúlyoztam – semmilyen rendszer vagy gépesítés, semmilyen gazdasági tan vagy elmélet nem áll meg a saját lábán. Kivétel nélkül mindegyik és mindig metafizikai alapon áll, vagyis az ember eredendő életszemléletén, az élet értelméről és céljáról alkotott elképzelésen alapszik. Beszéltem a közgazdaságtan vallásáról, az anyagi javak, a fogyasztás és az úgynevezett életszínvonal bálványimádásáról, és arról a végzetes hajlamról, amely annak örül, hogy „ami atyáink számára még fényűzés volt, az számunkra már életszükségletté vált”.

Egy rendszer sohasem több vagy kevesebb, mint az ember legalapvetőbb magatartásformáinak megtestesülése. Bizonyos megtestesülések tökéletesebbek, mint mások. Az anyagi haladás általános ténye azt sugallná, hogy a *modern* magánvállalati rendszer a személyes gazdagodás elérésének legtökéletesebb eszköze, vagy legalábbis az volt. A *modern* magánvállalati rendszer leleményesen

használja fel hajtóerőként az olyan emberi ösztönzőket, mint a mohóság és az irigység, ugyanakkor viszont a keynesi gazdaságirányítás, egy kis újraelosztó adóztatás és a szakszervezetek „kiegyensúlyozó ereje” segítségével képes a „laissez-faire” legkirívóbb hiányosságainak leküzdésére.

Elképzelhető, hogy ez a rendszer megbirkózzhat a ma előttünk álló problémákkal? A válasz magától értetődő: a mohóság és az irigység folytonos és határtalan anyagi jellegű gazdasági növekedést igényel anélkül, hogy bármiféle megőrzésre tekintettel lenne, s ez a fajta növekedés semmiképpen sem tud beleilleszkedni egy véges környezetbe. Következésképpen tanulmányoznunk kell a magánvállalati rendszer lényegi természetét és egy olyan alternatív rendszer kifejlesztésének lehetőségeit, amely megfelel az új helyzetnek.

A magánvállalat lényege a termelés, az elosztás és a csere eszközeinek magánbirtoklása. Így nem meglepő, hogy a magánvállalat bírálói azt pártolták, és sok esetben ki is kényszerítették, hogy a magántulajdont úgynevezett állami vagy köztulajdonná alakítsák át. Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a „birtoklás”, illetve a „tulajdon” fogalmának jelentésére!

Ami a magántulajdont illeti, az első és legalapvetőbb megkülönböztetés a) a kreativitást segítő tulajdon és b) a kreativitást helyettesítő tulajdon közti különbségtétel. Az elsőben van valami természetes és egészséges – ez a dolgozó tulajdonos magántulajdona; az utóbbiban viszont van valami természetellenes és egészségtelen – ez a passzív, mások munkáján élősködő birtokos magántulajdona. Tawney világosan látta a különbséget, és hozzá is tette, hogy „meddő dolog a magántulajdon mellett vagy ellen érvelni anélkül, hogy meghatároznánk, milyen sajátos tulajdonformára utalunk”.

„Hiszen nem általában a magánbirtoklás, hanem a munkától elvált magánbirtoklás az, ami alapjában megrontja az ipart, és bizonyos szocialisták elképzelése, akik szerint a föld vagy a tőke magántulajdona szükségképpen ártalmas, a skolasztikus pedantéria ugyanolyan képtelen példája, mint azon konzervatívok felfogása, akik mindenfajta tulajdont valamiféle titokzatos szentséggel ruháznak fel.”

Az a) osztályba sorolható magántulajdonnal folytatott magánvállalkozás automatikusan kisléptékű, személyes és helyi. Nem hordoz szélesebb körű társadalmi felelősséget. A fogyasztó iránti felelősség teljesítése fölött maga a fogyasztó őrködhet. Az alkalmazottat meg tudja védeni a szociális törvényhozás és a szakszervezetek ébersége. A kisléptékű vállalatok nem hozhatnak gazdáiknak nagy magánvagyonot, társadalmi hasznuk viszont rendkívüli.

Azonnal látható, hogy a magántulajdon kérdésében döntő szerepe van a méretek problémájának. Ha a kis méretektől a közepes méretek felé haladunk, a tulajdon és a munka közti kapcsolat már elhalványul; a magánvállalat itt már könnyen személytelenné és egyben a helyi társadalom jelentős tényezőjévé válhat, sőt, a helyinél nagyobb fontosságra is szert tehet. Itt már a *magántulajdon* eszméje is egyre félrevezetőbb.

1. A vállalat birtokosának, aki munkabér fejében vállalatvezetőket fogad fel, már nem szükséges tulajdonosnak lennie ahhoz, hogy munkáját el tudja végezni. Következésképpen megszűnik tulajdonának funkcionálisan szükséges volta. Ha a profitból többet sajátít ki magának, mint amennyi méltányos munkabérnek, és ha tőkéjéért a külső forrásokból kölcsönzött tőkéért járó kamatnál magasabb hozadékot fölöz le, akkor kizsákmányolóvá válik.
2. A magas nyereség nem a tulajdonos érdeme, hanem vagy a véletlen, vagy pedig az egész szervezet munkájának eredménye. Következésképpen igazságtalan és társadalmilag bomlasztó hatású, ha azt a tulajdonos egyedül csak magának sajátítja ki. A nyereséget el kellene osztani a szervezet összes tagja között. Ha a nyereséget „újra befektetik”, annak közösen birtokolt „szabad tőkét” kellene képeznie ahelyett, hogy automatikusan az eredeti tulajdonos gazdagságát gyarapítaná.
3. A közepes vállalati nagyság, ami személytelen viszonyokhoz vezet, az irányítás gyakorlásának új kérdéseit veti fel. A kisléptékű vállalatnál, melynek tulajdonosa maga is dolgozik, és melynek szinte családias jellege van, még az autokratikus irányítás sem lehet komoly probléma. Ám az autokratikus irányítás összeegyeztethetetlen az emberi méltósággal és az igazi

hatékonysággal, mihelyt a vállalat meghalad egy bizonyos – igen szerény – méretet. Ekkor már szükség van az érintkezési és tanácskozási rendszer tudatos és módszeres fejlesztésére, mely a szervezet összes tagja számára lehetővé teszi, hogy valamilyen szinten valóságosan részt vegyen a vállalatvezetésben.

4. A cég társadalmi jelentősége és súlya az adott helyi társadalomban, valamint hatókörének szélesebb kisugárzása bizonyos fokig „a tulajdon társadalmosítását” igényli a cég tagjainak körén kívül is. Ezt a társadalmosítást úgy lehet elérni, hogy a cég nyereségének egy részét rendszeresen közhasznú vagy karitatív célokra fordítják, és külső vagyongazdálkodókat vonnak be.

Nagy-Britanniában és más kapitalista országokban léteznek magántulajdonú cégek, melyek ezeket az eszméket sikeresen átültették a gyakorlatba, és ezáltal kiküszöbölték azokat az elvetendő és társadalmilag bomlasztó jegyeket, amelyek a termelési eszközök magántulajdonának lényegi velejárói, mihelyt a tulajdon túllép a kicsiny léptéken. Jó példa erre a northamptonshire-i Wollaston székhelyű Scott Bader & Tsa. Kft. Tapasztalataik és kísérleteik részletesebb leírása e könyv későbbi fejezetében található.

Elérkezve a nagyméretű vállalatokhoz, a magánbirtoklás eszméje immár képtelenséggé válik. A tulajdon nem magántulajdon, és nem is lehet az semmilyen valódi értelemben. R. H. Tawney ezt is tökéletesen világosan látta:

„Ezt a tulajdont passzív tulajdonnak nevezhetjük, illetve a szerzésre, a kizsákmányolásra vagy a hatalomszerzésre szolgáló tulajdonnak, megkülönböztetendő attól a tulajdontól, amelyet tulajdonosa hivatásának gyakorlására és háztartásának fenntartására használ föl. A jogász számára természetesen az egyik olyan teljes mértékű tulajdon, mint a másik. Mégis kérdéses, vajon az elsőt a közgazdászoknak egyáltalán »tulajdonnak« kell-e nevezniük, hiszen ez nem azonos azokkal a jogokkal, amelyek biztosítják a tulajdonos számára fáradságának eredményét, hanem éppen ellentétes velük.”

A nagyméretű vállalatok úgynevezett magánbirtoklása semmiképpen sem felel meg a kis földtulajdonos, kézműves vagy vállalkozó egyszerű tulajdonának. Mint Tawney mondja, azon feudális kötelezettségeknek felel meg, „amelyek elrabolták a francia paraszttól termésének egy részét, és amelyeket azután a forradalom eltörölt”.

„Mindezek a jogok – a regálebérek, a földjádékok, a monopolnyereségek, a legkülönfélébb fajta többletek – »tulajdont« jelentenek. Legvégzetesebb bírálókat ... éppen azok az érvek adják, amelyekkel a tulajdont védeni szokták. Az intézmény jelentősége – mint mondják – az, hogy az ipar fejlődését elősegítse azáltal, hogy biztosítsa, a dolgozó megkapja fáradsága bérét. Csakhogy – ha ez így van – amennyire fontos, hogy az ember megőrizhesse a munkája gyümölcsöként felgyűlt tulajdonát, ugyanannyira fontos, hogy ne tarthassa meg mindazt, amit valaki más munkájának eredményeként birtokol.”

Összefoglalva:

- a) Kisméretű vállalat esetében a magánbirtoklás természetes, gyümölcsöző és jogos.
- b) Közepes méretű vállalatnál a magánbirtoklás már jelentős mértékben funkcionálisan szükségtelen. Itt a „tulajdon” eszméje erőltetetté, haszontalanná és igazságtalanná válik. Ha a vállalatot egy tulajdonos vagy tulajdonosok kis csoportja tartja kézben, akkor a kiváltságokat át lehet és át is kellene engedni a tényleges dolgozók széles csoportjának – mint az a Scott Bader & Tsa. Kft. esetében történt. E nagylelkű cselekedet nem valószínű akkor, ha a vállalatot névtelen részvényesek népes csoportja tartja kézben, de a törvényhozás még ekkor is kikövezheti ezt az utat.
- c) Nagyméretű vállalat esetében a magántulajdon fikció, mely arra szolgál, hogy a tényleges funkció nélküli tulajdonosok mások munkáján élőködhessenek. Ez nemcsak igazságtalan, hanem olyan irracionális tényező, amely a vállalaton belül minden viszonyt eltorzít.

Hogy ismét Tawney-t idézzük:

„Ha egy csoport mindegyik tagja berak valamit egy közös alapba azzal a feltétellel, hogy onnan valamit ki is fog venni, még mindig marakodhatnak az osztalék nagyságán... Ám ha ismerjük a teljes összeget, és elismerjük az igényeket, akkor ez minden, amin marakodhatnak... Az iparban azonban nem ismerjük el az összes igényt, hiszen azok, akik semmit nem raknak be, azt követelik, hogy valamit kivehessenek.”

Sok módja van annak, hogy a nagyméretű vállalatoknál megszabaduljunk az úgynevezett magánbirtoklástól. A legfontosabb módszerre általában az „államosítás” címkét ragasztják.

„Csakhogy az államosítás nem túl szerencsés kifejezés, és nem mentes a kétértelműségtől. Szigorúan véve pusztán csak azt jelenti, hogy a vállalatot egy olyan testület birtokolja, ... amely az általános fogyasztói közönséget képviseli... Egyetlen nyelv sem rendelkezik olyan szókinccsel, amely világosan ki tudná fejezni ama számtalan lehetséges szervezeti forma finom árnyalatait, melynek keretében egy közszolgáltatást meg lehet szervezni.

Az eredmény az lett, hogy az »államosítást«, ezt a páratlanul színtelen szót jobbra szinte elkerülhetetlenül egészen sajátos és meglehetősen mesterkéltséggel mellékjelentésekkel ruházták fel. Szokássá vált a kifejezést egy sajátos irányítási módszer megfelelőjeként használni, melyben az állam által alkalmazott tisztviselők lépnek a jelenlegi iparigazgatók helyébe, rendelkezve az utóbbiak minden hatalmával. Így hát azok, akik fenn szeretnék tartani az iparirányítás jelenlegi rendszerét, melyben az ipar nem a köz szolgálatára hivatott, hanem arra, hogy a részvényeseknek hasznot szerezzen, azon az alapon támadják az államosítást, hogy az állami vállalatvezetés szükségképpen rossz hatékonyságú.”

Nagy-Britanniában számos nagy iparvállalatot „államosítottak”. Ezek bebizonyították azt a nyilvánvaló igazságot, hogy egy iparvállalat minősége a vezetőitől függ, nem pedig távoli tulajdonosaitól. És mégis, az államosított iparvállalatokat jelentős teljesítményeik ellenére még mindig bizonyos kiváltságos csoportok kérlelhetetlen gyűlölete üldözi. Az ellenük folytatott szüntelen propaganda gyakran még azokat is félrevezeti, akik nem osztják ezt a gyűlöletet, és akiknek jobban kellene tudniuk. A magánvállalkozás szószólói soha nem unják meg, hogy az államosított iparvállalatok nagyobb

„elszámoltatását” követeljük. Ezt némileg ironikus dologként foghatjuk fel – hiszen ezen, egyedül csak a közérdeket szolgáló vállalatok elszámoltatása immár igen fejlett, miközben gyakorlatilag nem létezik a magánipar elszámoltatása, *holott az bevallottan a magánnyereséget szolgálja.*

A birtoklás nem egyetlen jog, hanem jogok egész csomagja. Az „államosítás” nem csak annyi, hogy ezt a jogcsomagot A-ról B-re ruházzuk át, vagyis magánszemélyekről „az államra”, bármit jelentsen is ez. Azt jelenti, hogy pontosan meg kell választani, kinek juttassuk a csomaghoz tartozó különféle jogokat, amelyekkel az államosítás előtt az úgynevezett magántulajdonos rendelkezett. Ezért Tawney röviden ezt állapítja meg: „Az államosítás alkotmányozási probléma.” Mihelyt sikerült megszüntetni a magántulajdont szentesítő eszközöket, megnyílik a lehetőség, hogy mindent szabadon újra elrendezzünk: összeötvözzünk vagy különválasszunk; centralizáljunk vagy decentralizáljunk; a hatalmat összpontosítsuk vagy szétterítsük; nagy egységeket vagy kis egységeket, egységes rendszert vagy szövetségi rendszert hozunk létre, vagy egyáltalán semmilyen rendszert ne hozunk létre. Mint Tawney mondja:

„A közbirtoklással szemben felhozott ellenvetések, amennyiben értelmesek, valójában jórészt a túlcentralizálást kifogásoló ellenvetések. Csakhogy a túlcentralizálásra nem az a gyógyír, hogy funkció nélküli tulajdont hagyjunk magánkezekben, hanem hogy *megvalósítsuk a köztulajdon decentralizált birtoklását.*”

Az „államosítás” kioltja a magántulajdonosi jogokat, de önmagában nem teremt semmiféle új „tulajdont” a szó – a jogitól megkülönböztetendő – egzisztenciális értelemben. Önmagában azt sem határozza meg, mi legyen az eredeti tulajdonosi jogokkal, és hogy ki gyakorolja azokat. Így hát ez bizonyos értelemben tisztán negatív intézkedés, mely megszünteti a korábbi rendszert, és megteremti egy új rendszer felállításának lehetőségét és szükségességét. Ennek az „államosítás” által lehetővé tett új rendszernek természetesen ki kell elégítenie az összes egyedi eset által felvetett igényeket. Mindazonáltal a közszolgáltatásokat nyújtó

államosított vállalatoknál minden esetben be lehet tartani néhány alapelvet.

Először is: Veszélyes összekeverni az üzletet a politikával, mert ez általában alacsony hatékonyságú üzleti és korrump politikai életet eredményez. Következésképpen az államosítási törvénynek minden egyes esetben gondosan fel kell sorolnia és meg kell határoznia, milyen jogokat gyakorolhat a politikai fél – például a miniszter vagy bármely más kormány szerv, illetve az országgyűlés – az üzleti féllel, azaz a vállalat vezetőtestületével szemben, ha egyáltalán vannak ilyen jogok. Ennek különösen nagy jelentősége van a kinevezések szempontjából.

Másodszor: A közszolgáltatást nyújtó államosított vállalatoknak mindig nyereségre kell törekedniük – abban az értelemben, hogy enni kell ahhoz, hogy éljünk, nem pedig abban, hogy azért élünk, hogy együnk –, továbbá tartalékokat kell felhalmozniuk. Soha nem szabad szétszórni a nyereséget; senkinek, még a kormánynak sem. A túl nagy nyereséget – amely túl nagy készletek felhalmozását jelentené – az árak csökkentésével lehet elkerülni.

Harmadszor: Az államosított vállalatok törvényes kötelezettsége, „hogyminden tekintetben a közérdeket szolgálják”. A „közérdek” értelmezését magára a vállalatra kell bízni, és a szervezetet ennek megfelelően kell kialakítani. Értelmetlen dolog azt hangoztatni, hogy az államosított vállalatnak egyedül csak a nyereséggel kell foglalkoznia, mintha csak magánrészvényesek számára dolgozna, a közérdek mibenlétének értelmezését pedig a kormányra kell hagyni. Ez az eszme sajnálatos módon áthatotta az államosított iparvállalatok irányításának brit elméleteit, és így e vállalatoktól azt várják, hogy egyedül csak a nyereségszerzés kedvéért dolgozzanak, és ettől az elvtől csak akkor térjenek el, ha a kormány erre utasítja őket, és a kormány kárpótolja is őket ezért. A szerepkörök e gondos kettéválasztása talán magától kínálkozik az elméletkészítők számára, de a való világban semmi értelme nincs, mivelhogy magát a vállalatvezetés ethosát teszi tönkre az államosított vállalatoknál. „Minden tekintetben a közérdeket szolgálni”; ez nem jelent semmit, hacsak nem itatja át a vállalatvezetés mindennapi viselkedését,

márpedig se nem lehetséges, se nem szükséges, hogy ezt a kormány szabályozza, és még kevésbé nyújthat érte anyagi kárpótlást. Tagadhatatlan, hogy a nyereségszerzés és a közérdek szolgálata esetenként ütközhet egymással. Ez azonban csak azt jelenti, hogy egy államosított iparág irányítása magasabb követelményeket támaszt, mint egy magánvállalat irányítása. Az az eszme, hogy egy jobb társadalmat hozhatunk létre anélkül, hogy magasabb követelményeket támasztanánk, önellentmondás és merő tévedés.

Negyedszer: Ahhoz, hogy az államosított iparágakban lehetővé tegyük a „közérdek” felismerését és megvédését, olyan intézkedésekre van szükség, amelyek biztosítják, hogy minden törvényes érdek kifejezésre jusson és hatást gyakoroljon. Ezek az alkalmazottak, a helyi közösség, a fogyasztók, valamint a versenytársak érdekei, főként akkor, ha ez utóbbiak maguk is államosított iparvállalatok. Ahhoz, hogy ezt az elvet hatékonyan át lehessen ültetni a gyakorlatba, még rengeteg kísérletezésre van szükség. Sehol nem találunk tökéletes „modelleket”. A probléma mindig az, hogyan védjük meg ezeket az érdekeket anélkül, hogy méltatlanul csorbítanánk a vállalatvezetés vállalatvezető képességét.

Végül: Az államosítást fenyegető fő veszély a tervezők szenvedélyes túlközpontosítási hajlama. Általában a kisvállalatokat előnyben kell részesíteni a nagyokkal szemben. Ahelyett, hogy államosítással létrehozunk egy nagyvállalatot – és idáig kivétel nélkül mindig ez volt a gyakorlat –, majd megkíséreljük kisebb alakulatokra elosztva decentralizálni a hatalmat és a felelősséget, általában jobb először félig önálló, kicsiny egységeket létrehozni, és azután bizonyos szerepköröket magasabb szinten centralizálni, *amennyiben* bizonyítható a jobb összehangolás feltétlen szükségessége.

Ezeket a dolgokat senki nem látta és értette meg jobban, mint R. H. Tawney, illő hát, hogy ezt a fejezetet egy újabb tőle származó idézettel zárjuk:

„Ha a társadalmat a jogok helyett a funkciók alapján szervezzük meg, ez három dolgot foglal magába. Először is azt jelenti, hogy a tulajdonosi jogokat

akkor kell fenntartani, ha valamilyen szolgáltatásnyújtással járnak együtt, de el kell törölni, ha nem így van. Másodszor azt jelenti, hogy a termelőknek közvetlen kapcsolatban kell lenniük azzal a közösséggel, amelynek számára termelnek, hogy a közösség iránti felelősségük nyilvánvaló és félreérthetetlen legyen, és hogy ne homályosítsa el ezt a részvényeseknek való alávetettségük, akiknek érdeke nem a szolgáltatás, hanem a haszon. Végül, harmadszor, azt jelenti, hogy a szolgáltatás fenntartásának kötelessége a szolgáltatást végző szakmai szervezetekre hárul, és ezen szervezeteknek – a fogyasztó ellenőrzése mellett és bírálatának kitéve – annyira kell hallatniuk hangjukat az iparág kormányzásában, amennyire ez kötelességük teljesítéséhez szükséges.”

[133](#). Ebben a fejezetben az összes hivatkozás R. H. Tawney: *The Acquisitive Society* (A nyereséghajhász társadalom), Harcourt, Brace and Howe, New York, 1920, című művéből származik.

Új tulajdonformák

John Kenneth Galbraith magánjólétről és köznyomorról beszél. Fi-gyelemre méltó, hogy az Egyesült Államokra utalt, mely állítólag és a szokványos mércék szerint a világ leggazdagabb országa. Hogy létezhet köznyomor a világ leggazdagabb országában, és hogy lehet ez a nyomor ténylegesen nagyobb, mint sok más országban, amelynek a népességnagyságával arányos bruttó nemzeti terméke határozottan kisebb? Ha a jelenlegi amerikai szintű gazdasági növekedés nem volt képes megszabadulni a köznyomortól – vagy ha talán egyenesen együtt járt annak növekedésével –, hogyan várhatjuk ép ésszel, hogy a további „növekedés” majd enyhíti vagy megszünteti ezt? Mivel magyarázzuk, hogy azok az országok, ahol a növekedési ütem a legmagasabb, jobbra a legszennyezettebbek, és hogy egészen megdöbbenő mértékben létezik bennük a köznyomor? Ha az Egyesült Királyság bruttó nemzeti terméke mondjuk 5%-kal – vagyis körülbelül évi 2000 millió £-tal – növekedne, akkor vajon ezt a teljes összeget vagy nagy részét – ezt a többletgazdagságot – fel tudnánk-e használni „nemzetünk vágyainak kielégítésére”?

Bizonyosan nem; hiszen a magánbirtoklás esetén minden kis gazdagság a megjelenése után azonnal és automatikusan *magánkézbe* kerül. A közhivataloknak nemigen van saját jövedelmük, és arra vannak kárhóztatva, hogy állampolgáraik zsebéből olyan pénzeket vegyenek ki, amelyeket az állampolgárok jogos tulajdonuknak tartanak. Nem csoda, hogy ez vég nélküli ügyeskedési csatározásokhoz vezet az adószedők és az állampolgárok között, amelyben a gazdagok jól megfizetett adószakértők segítségével általában sokkal jobban boldogulnak, mint a szegények. A „kiskapuk” megszüntetésére tett erőfeszítések nyomán az adótörvények egyre bonyolultabbá válnak, és az adózási tanácsadók iránti igény, s ezzel együtt a tanácsadók jövedelme egyre nő. Mivel az adófizetők úgy érzik, hogy valamit, amit megkerestek, elvesznek tőlük, nemcsak megpróbálják kihasználni a törvényes adózásmegkerülés minden lehetőségét, hogy a törvénytelen adócsalásokat ne is említsük, hanem kitartó siránkozással követelik a közkiadások lefaragását. A „Több adót a

nagyobb közkiadásokért!” jelszava aligha szerezne szavazatokat egy választási kampány során, bármilyen kirívó legyen is a magánjólét és a köznyomor ellentmondása.

Ebből a dilemmából nincs kiút, hacsak a termelőeszközök tulajdonszerkezetében nem ismerjük el a közkiadások szükségességét.

Ez nem pusztán a köznyomor kérdése, így nem csupán számos elmegyógyintézet, börtön és más államilag fenntartott szolgáltatás és intézmény nyomoráé; ez csak a probléma negatív oldala. A pozitív oldal akkor jön elő, ha meggondoljuk, hogy a társadalmi alapok jelentős összegeit költötték és költik ma is arra, amit általában „infrastruktúrának” neveznek, miközben az ebből eredő haszon nagyrészt a terhekben részt nem vállaló magánvállalatoké lesz. Mindenki jól tudja ezt, aki valaha is foglalkozott egy vállalat beindításával vagy irányításával valamelyik szegény társadalomban, ahol az „infrastruktúra” nem elég fejlett vagy teljesen hiányzik. Az ilyen ember nem támaszkodhat olcsó közlekedésre vagy más közszolgáltatásra; saját költségén kell gondoskodnia sok dologról, amelyhez egy jól fejlett infrastruktúrával rendelkező társadalomban ingyen vagy kis költséggel jutna hozzá; nem számíthat rá, hogy képes lesz képzett embereket toborozni, hanem magának kell őket kiképeznie és így tovább. Valamennyi szegény vagy gazdag társadalomban az összes oktatási, egészségügyi és kutató intézmény felmérhetetlen hasznot jelent a magánvállalatoknak – olyan hasznot, amelyért a magánvállalat természetesen nem fizet *közvetlenül*, hanem csak közvetve, adók útján, aminek azután, mint már említettük, ellenáll; amiért neheztel; ami ellen hadjáratot folytat, és ami alól gyakran ügyesen ki is bújik. Meglehetősen logikátlan dolog, és vég nélküli bonyodalmakhoz és ködösítésekhez vezet az, hogy a magánvállalat által az „infrastruktúrából” szerzett haszonért járó fizetséget az állami hatóságok nem hajthatják be a nyereségből való közvetlen részesedés útján, hanem csak azt *követően*, hogy a nyereség már magánkézbe került. A magánvállalat azt hangoztatja, hogy nyereségét saját erőfeszítésével kereste meg, és hogy az állami hatóságok ennek jelentős részét adózás útján elvonják. Ez – általánosságban szólva – nem tükrözi egyértelműen az igazságot.

Az igazság az, hogy a magánvállalat költségeinek nagy részét az állami hatóságok fedezik – mivel *ők* fizetnek az infrastruktúráért –, s ezért a magánvállalat nyeresége a valóságosnál jóval nagyobb eredményt mutat.

A valós helyzet visszatükrözésének nincs más gyakorlati módja, mint hogy a termelőeszközök birtoklásának szerkezetében elismerjük a közkiadásoknak a magánvállalkozások nyereségében betöltött szerepét.

Két példát fogok bemutatni arra, miként lehet – vagy lehetne – megváltoztatni a tulajdon szerkezetét úgy, hogy a fenti két alapvető bírálat követelményeinek megfeleljünk. Az első példát egy közepes nagyságú cég szolgáltatja, amely ténylegesen megreformált tulajdonviszonyok alapján működik. A második példa spekulatív terv arra, hogyan lehetne megreformálni a nagyméretű cégek tulajdonszerkezetét.

A Scott Bader Közösség

Ernest Bader 1920-ban, harmincéves korában alapította meg a Scott Bader & Tsa Kft. nevű vállalatot. Harmincegy év múltán, a háború számos megpróbáltatása és csapása után virágzó, közepes nagyságú céggel rendelkezett, mely 161 főt alkalmazott 625 000 £-os évi forgalommal és 72 000 £-ot meghaladó nettó nyereséggel. Gyakorlatilag a semmiből indult, most viszont családjával együtt jómódban él. Cégét a poliésztergyanták vezető termelőjeként tartották nyilván, de egyéb bonyolult termékek készítésével is foglalkozott, például alkidokkal, polimerekkel és plasztikáló szerekkel. Fiatalemberként mélységes elégedetlenséggel töltötte el az a kilátás, hogy alkalmazottként kell leélnie az életét. Maga a „munkaerőpiac” és a „bérrendszer” keltett visszatetszést benne, főként pedig az a gondolat, hogy a tőke használja az embert, nem pedig az ember a tőkét. Amikor a főnök helyzetében találta magát, továbbra sem felejtette el, hogy sikere és boldogulása nemcsak önmagának köszönhető, hanem összes munkatársának és kétségkívül a társadalomnak is, melyen belül abban a kiváltságban részesült, hogy szabadon működhessen. Hogy saját szavait idézzem:

„Ráéreztem, hogy – akárcsak évekkel ezelőtt, amikor fejest ugrottam a mély vízbe, és lemondtam alkalmazotti állásomról – a kapitalista filozófiával állok szemben, mely az embereket vezetőkre és vezetőkre osztja. Mindazonáltal a valódi akadályt a társasági törvény jelentette, mely diktatórikus hatalmat ad a részvényeseknek és az általuk irányított vállalatvezetői hierarchiának.”

Elhatározta, hogy „forradalmi változásokat” vezet be a cégénél „egy olyan filozófia alapján, amely az ipart az emberi igényekhez próbálja igazítani”.

„Kettős problémával álltam szemben: (1) hogyan szervezzem meg, hogy cégünkben a lehető legnagyobb tér nyíljon a szabadság, a boldogság és az emberi méltóság számára anélkül, hogy nyereségességéből veszítene, s mindezt (2) oly módon és eszközökkel valósítsam meg, hogy az általánosan elfogadható legyen az ipar magánszektora számára.”

Bader úr azonnal felismerte, hogy semmilyen *döntő* változást nem lehet megvalósítani két dolog nélkül: először is át kell alakítani a tulajdonviszonyokat – a pusztán nyereségmegosztás, melyet a kezdet kezdetétől gyakorolt, nem volt elegendő; másodsor önként el kell fogadnia bizonyos önmegtágadó rendszabályokat. Az előbbi érdekében létrehozta a Scott Bader Közösséget, s erre ruházta át cége, a Scott Bader & Tsa Kft. tulajdonjogát (ez két lépésben történt: először 90%-ot 1951-ben, majd a maradék 10%-ot 1963-ban). A második feltétel megvalósítása érdekében megállapodott új társaival, vagyis a Közösség tagjaival, korábbi alkalmazottaival, hogy olyan *alkotmányt* léptetnek érvénybe, amely nemcsak megszabja a magántulajdonból következő „jogosítványcsomag” elosztását, hanem egyben a következő módon korlátozza a cég cselekvési szabadságát:

Először is: A cég korlátozott nagyságú vállalkozás marad, olyan, amelyet minden ott dolgozó át tud tekinteni elméjével és képzelőerejével. Alkalmazottainak száma nem haladja meg a 350 főt vagy az e körüli létszámot. Ha úgy látszik, hogy a körülmények ezen a határon túli növekedést kívánnak, ennek úgy tesznek eleget, hogy

segítséget nyújtanak új, teljesen független, a Scott Bader Közösség mintájára szervezett egységek létrehozásában.

Másodszor: A munka szervezeten belüli díjazásában nem lehetnek túlzottan nagy eltérések, így a legmagasabb fizetés az adó levonása előtt – korra, nemre, beosztásra és tapasztalatra való tekintet nélkül – nem haladhatja meg a legalacsonyabb fizetés hétszeresét.

Harmadszor: Minthogy a Közösség tagjai nem alkalmazottak, hanem társak, társaik semmilyen okból nem bocsáthatják el őket, kivéve akkor, ha kirívóan etikátlanul viselkednek. Természetesen bármikor önként távozhatnak, ha ezt időben bejelentik.

Negyedszer: A Scott Bader & Tsa Kft. igazgatói testülete teljes elszámolással tartozik a Közösségnek. Az alkotmányban rögzítettek értelmében a Közösség joga és kötelessége, hogy megerősítse vagy visszavonja az igazgatók kinevezését, és jóváhagyja díjazásukat.

Ötödször: A Közösség részesedése a Scott Bader & Tsa Kft. nettó nyereségéből nem lehet több 40%-nál – minimum 60%-ot vissza kell tartani adózásra, valamint a Scott Bader & Tsa Kft. önfinanszírozására, továbbá a cég a felosztott nyereség felét dolgozói részére kifizetendő prémiumok fedezésére fordítja, másik felét pedig a Scott Bader-szervezeten kívüli karitatív célokra.

Végül: A Scott Bader & Tsa Kft. termékeiből semmit nem szabad olyan ügyfeleknek eladni, akiről tudni lehet, hogy háborús célokra használják fel azokat.

Amikor Ernest Bader úr és munkatársai bevezették e forradalmi változásokat, mindenki azt jósolta, hogy egy ilyen, közösségi tulajdonnal és önként vállalt korlátozásokkal működő cég semmiképpen nem fog fennmaradni. A valóságban viszont egyre jobban megerősödött, jóllehet nem minden nehézség, sőt válság és visszaesés nélkül. A rendkívül kiélezett versenyhelyzetben, melyben a cégnek helyt kellett állnia, 1951 és 1971 között forgalma 625 000 £-ról 5 millió £-ra nőtt; a nettó nyereség évi 72 000 £-ról közel 300 000 £-ra emelkedett; a teljes létszám 161-ről 379-re nőtt; (a húszéves időszak alatt) több mint 150 000 £ összegű prémiumot

osztottak ki a dolgozók között, és a Közösség ugyanekkor összeget adományozott a szervezeten kívüli karitatív célokra. Ezenkívül több új, kis céget létesítettek.

Ha valakinek úgy tetszik, nyugodtan hangoztathatja, hogy a Scott Bader & Tsa Kft. üzleti sikerei valószínűleg a „kivételes körülményeknek” köszönhetőek. Ráadásul vannak szokványos magánvállalatok, melyek ugyanilyen sikeresek, sőt még sikeresebbek voltak. Csakhogy nem ez a lényeg. Ha a Scott Bader & Tsa Kft. 1951 után csődbe ment volna, az nem lenne más, mint félelmetes figyelmeztetés. Tagadhatatlan sikere a szokványos normákkal mérve nem *bizonyítja*, hogy a „Bader-féle rendszer” ezek szerint a normák szerint szükségképpen magasabb rendű, csupán szemlélteti, hogy nem összeegyeztethetetlen ezekkel a normákkal. A kísérlet érdeme éppen abban áll, hogy sikerült olyan célokat elérnie, amelyek kívül esnek az üzleti normákon, olyan *emberi* célokat, amelyeket a szokásos üzleti gyakorlat háttérbe szorít vagy teljesen figyelmen kívül hagy. Más szóval a „Bader-rendszer” túllép a magántulajdon rendszerének *leegyszerűsítő* jellegén, és az iparszervezetet az ember szolgájaként használja ahelyett, hogy csak tőketulajdonosok gazdagodásának eszközéül használná fel. Ismét Ernest Badert idézem:

„A közös tulajdon vagy Közösség természetes fejleménye a nyereségmegosztásnak, a társas viszonyoknak, a társtulajdonosságnak vagy bármely olyan rendszernek, melyben az egyéneknek részérdekeltségük van egy közös vállalatban. Az ilyen vállalkozások már átmenetet képeznek a dolgok közös birtoklásához, és mint látni fogjuk, a közös tulajdonnak egyedülálló előnyei vannak.”

Bár nem szeretném részletekbe menően taglalni, miként fejlődtek az eszmék és az új vezetési és együttműködési stílus az 1951 óta eltelt több mint húsz év alatt, mégis hasznos e helyütt ebből a tapasztalatból leszűrni néhány általános elvet.

Először is: A tulajdonjog átruházása egy személyről vagy családról – ez esetben a Bader családról – egy közösségre olyan alapvetően megváltoztatja a „tulajdon” egzisztenciális jellegét, hogy helyesebb a magántulajdon *kioltásáról* beszélni, semmint közös tulajdon

megteremtéséről. Egészen más egy személy vagy igen kevés személy viszonya bizonyos anyagi vagyontárgy-együtteshez, mint egy igen sok személyt tömörítő Közösség viszonya ugyanezekhez az anyagi vagyontárgyakhoz. Nem meglepő, hogy a tulajdonosok *mennyiségében* beállt gyökeres változás gyökeres változást idéz elő a tulajdon jelentésének *minőségében*, és ez különösképpen így van, ha – mint Scott Bader estében is – a tulajdonjogot a Közösségre ruházzák át anélkül, hogy annak tagjai számára egyéni tulajdonosi jogokat állapítanak meg. Scott Baderék esetében jogilag helytálló azt mondani, hogy a cég, a Scott Bader & Tsa Kft. a Közösség tulajdona, ám sem jogilag, sem egzisztenciálisan nem igaz az a kijelentés, hogy a Közösség tagjai mint egyének bármiféle tulajdonjoggal rendelkeznenek a Közösségben. Valójában a tulajdon helyébe a vagyontárgyak irányításában gyakorolt sajátos jogok és az ezért vállalt felelősség lépett.

Másodszor: Miközben senki nem *szerezett* semmiféle tulajdont, Bader úr és családja megfosztotta magát saját tulajdonától. Önként lemondtak az esélyről, hogy módfelett gazdaggá váljanak. Mármost, nem szükséges, hogy a teljes egyenlőség eszméjének hívei legyünk – bármit jelentsen is ez –, hogy meglássuk: ma a módfelett gazdag emberek léte bármely társadalomban igen nagy rossz. A gazdagság és a jövedelmek bizonyos egyenlőtlensége kétségkívül „természetes” és funkcionálisan igazolható. Kevés ember van, aki ne ismerné el ezt magától értetődően. Ám ez ismét, akárcsak minden emberi dolog, lépték kérdése. A túlzott gazdagság, akárcsak a túlzott hatalom, többnyire megrontja az embereket. Még ha a gazdagok nem „tétlen gazdagok” is, még ha keményebben dolgoznak is, mint bárki más, akkor is másként dolgoznak, más normák szerint élnek, és elkülönülnek az egyszerű emberektől. Önmagukat megrontják azzal, hogy a mohóságot gyakorolják, a társadalom többi részét pedig azáltal, hogy irigységet keltenek. E felismerésekből Bader úr levonta a következtetést, lemondott róla, hogy szerfelett gazdaggá váljék, s így lehetővé tette egy valódi közösség felépítését.

Harmadszor: Míg a Scott Bader-féle kísérlet a lehető legvilágosabban megmutatja, milyen fontos a tulajdonviszonyok átalakítása – enélkül minden csak szemfényvesztés marad –, egyben azt is

megmutatja, hogy a tulajdon átalakítása – úgymond – pusztán felhatalmazási aktus: a magasabb célok elérésének szükséges, de nem elégséges feltétele. Ennek megfelelően a Közösség elismerte, hogy egy üzleti szervezetnek nem csak az a feladata a társadalomban, hogy nyereséget szerezzen; hogy a nyereséget minél magasabb szintre emelje; hogy növekedjék, és hogy hatalmas legyen. A Közösség négy, egyformán fontos feladatot ismert el:

- (A) A gazdasági feladat: olyan megbízásokat szerezni, amelyek teljesítése során a tervezés, az elkészítés és a karbantartás nyereséget hoz.
- (B) A technikai feladat: a piackutató részleget korszerű termékmintákkal ellátni, hogy az nyereséges megbízásokat szerezhessen.
- (C) A társadalmi feladat: a cég tagjainak alkalmat adni arra, hogy részt vegyenek a közösség munkájában, ebben örömet leljék, és fejlesszék képességeiket.
- (D) A politikai feladat: a társadalom megváltoztatására bátorítani férfiakat és nőket azáltal, hogy példát mutatnak nekik: miként lehet gazdaságilag egészségesen és társadalmilag felelősen dolgozni.

Negyedszer: A társadalmi feladat betöltése jelenti a legnagyobb kihívást, s egyben a legnagyobb nehézséget is. Fennállásának húszegynéhány éve alatt a Közösség több alkotmányozási időszakot élt meg, és úgy hisszük, az 1971-es új alkotmány immár olyan „szervek” hálózatát építette ki, amelyek segítségével véghez viheti azt a fegyvertényt, amely alig-alig tűnik a kör négyesítésénél kevésbé lehetetlennek. Ez pedig nem más, mint hogy a valódi demokráciát a hatékony vállalatvezetéssel ötvözze. Tartózkodom attól, hogy itt diagramokat rajzoljak a Scott Bader-szervezetről avégett, hogy – papíron – megmutassam, miként képzelik el a különféle „szervek” egymáshoz való illeszkedését. Hiszen az eleven valóságot nem lehet papíron lerajzolni, és nem is lehet papírmodellek másolásával létrehozni. Hogy magát Ernest Bader urat idézzem:

„Sokkal szívesebben vezetnék körbe minden érdeklődőt a mi negyvenöt holdas régi majorsági birtokunkon, ahol most vegyi üzemek és laboratóriumok

állnak, minthogy egy cikk megírásával küszködjek, mely szükségképpen ugyanannyi új kérdést vet föl, mint amennyit megválaszol.”

A Scott Bader-féle szervezet fejlődése *tanulási folyamat* volt, és az is marad. Mindannak, ami ott 1951 óta történt, lényegi jelentése ez: Bárkinek, aki csak kapcsolatba került a Scott Baderrel, lehetővé vált sok olyan dolog megtanulása és gyakorlása, ami messze túlmutat a megélhetés, a pénzkeresés, az üzleti haszonszerzés vagy pedig az „éljünk jobban mindannyian” gondolatával fémjelzett racionális gazdasági cselekvés horizontján. A Scott Bader-féle szervezetben mindenkinek alkalma nyílik arra, hogy az emberség magasabb színvonalára emelkedhessen, de nem úgy, hogy az önmeghaladás személyes és individualista céljait követi, amelyeknek semmi közük a cég célkitűzéseivel – ezt bárhol, még a legszínvonalatlanabb környezetben is megteheti –, hanem úgy, hogy önként és örömmel kapcsolódik a szervezet célkitűzéseivel. Ezt tanulni kell, és a tanulási folyamat időbe telik. Azok közül, akik Scott Baderhez csatlakoztak, a legtöbben – bár nem mindenki – éltek és élnek az alkalommal.

Végül elmondhatjuk, hogy az az intézkedés, amely előírja, hogy a felosztott nyereség felét a szervezeten kívüli karitatív célokra kell felhasználni, nemcsak számos olyan ügy előmozdításában segített, amelyeket a kapitalista társadalom jobbra elhanyagol – a fiatalokról, az öregekről, a rokkantokról és az elhagyatottokról való gondoskodás terén –, hanem a Közösség tagjait is segítette abban, hogy olyan tudatosságra és belátásra tegyenek szert, amelyet ritkán látni szokványos üzleti szervezetekben. Ebben az összefüggésben érdemes megemlíteni, hogy a lehetőségekhez mérten arra is gondjuk volt, hogy biztosítsák: a Közösség ne váljék olyan szervezetté, melyben az egyéni önzés csoportönzéssé alakul át. Létrehoztak egy felügyelő testületet, nagyjából az alkotmányos király jogkörével, melyben a Scott Bader szervezetén kívüli személyek játszanak döntő szerepet. A felügyelők az alkotmány betartására felügyelnek anélkül, hogy joguk lenne beleszólni a vállalatvezetésbe. Mindazonáltal képesek és fel vannak jogosítva arra, hogy döntőbírói szerepet töltsenek be, ha az alapvető kérdésekben konfliktus támadna a szervezet demokratikus és funkcionális szervei között.

Mint ismertetésem kezdetén említettem, Ernest Bader úr „forradalmi változásokat” kívánt végrehajtani cégében, „oly módon és eszközökkel, *amelyek általánosan elfogadhatók lehetnek az ipar magánszektora számára*”. Forradalma vértelen volt. Senkit nem ért bántódás, még Bader urat és családját sem. Miközben körülöttük se szeri, se száma a sztrájkoknak, Scott Baderék büszkén hangoztatják: „nálunk nincsenek sztrájkok”. És miközben nincs a közösségben senki, aki ne volna tudatában, mekkora rés tátong még mindig a Közösség célkitűzései és jelenlegi teljesítménye között, egyetlen külső megfigyelő sem tagadhatja tiszta lelkiismerettel Ernest Bader állítását:

„A tapasztalat, amely abbéli erőfeszítéseinkből született, hogy vállalkozásunkban megvalósítsuk a keresztény életformát, nagy bátorításul szolgált; ez az erőfeszítés jó eredményeket hozott egymással fenntartott kapcsolatunkban és termelésünk minőségében és mennyiségében is.

Szeretnénk ezt tovább folytatni, és betetőzni eddigi munkánkat azzal, hogy Isten és felebarátaink szolgálatában kézzelfoghatóan hozzájárulunk egy jobb társadalom felépítéséhez.”

Mégis, bár Bader úr csendes forradalmának „általánosan elfogadhatónak *kellene lennie az ipar magánszektora számára*”, valójában mégsem fogadták el. Sok ezren vannak, még az üzleti világban is, akik a dolgok jelenlegi menetét látva egy „új világot” várnak, ám Scott Bader – néhány társával együtt – az egészség kicsiny szigete marad csupán a mohóság és irigység uralta társadalomban. Igaznak látszik a mondás: bármilyen bizonyítékokat lásson is arról, hogy a dolgokat másként is lehet csinálni, „az öreg kutya nem tanul új mutatványokat”. Mindazonáltal az is igaz, hogy mindig „új kutyák” nőnek föl. Jó volna, ha ők megfogadnák a tanácsot, és észrevennék, *mi az, aminek lehetőségét a Scott Bader Közösség Kft. megmutatta.*

A társadalmi tulajdonba vétel új módszerei

Egy társadalom előtt – melyben a gazdasági ügyek szükségképpen a figyelem előterében vannak –, úgy tűnik, három fő választási lehetőség áll: választani kell a termelőeszközök magánbirtoklása,

illetve a közös vagy kollektív tulajdon különféle fajtái között; választani kell a piacgazdaság és különböző „tervezési” eljárások között; és végül választani kell a „szabadság” és a „totális diktatúra” között. Mondanom sem kell, hogy ténylegesen mindhárom ellentétpár tekintetében valamilyen fokú keveredés valósul meg – hiszen ezek bizonyos mértékig inkább egymás kiegészítői, mint ellentétei –, csakhogy a keverékben túlsúlyban lesz az egyik vagy a másik oldal.

Megfigyelhető, hogy azok, akik erősen elfogultak a magántulajdon iránt, általában szinte kivétel nélkül úgy érvelnek, hogy a nem-magántulajdon elkerülhetetlenül és szükségszerűen együtt jár a „tervezéssel” és a „totális diktatúrával”, míg a „szabadság” csakis a magántulajdon és a piacgazdaság bázisán képzelhető el. Hasonlóképpen azok, akik előnyben részesítik a kollektív tulajdon különféle formáit, ha nem is ugyanolyan dogmatikusan, de úgy érvelnek, hogy ez szükségképpen maga után vonja a központi tervezést. Állításuk szerint a szabadság csakis társadalmasított tulajdon és tervezés mellett valósulhat meg, míg a magántulajdon és a piacgazdaság állítólagos szabadsága nem jelent többet, mint hogy „szabad a Ritzben vacsorázni, és szabad a Temze hídjai alatt aludni”. Más szóval, mindenki azt hangoztatja, hogy az ő „rendszere” valósítja meg a szabadságot, az összes többi „rendszer” pedig azzal vádolja, hogy elkerülhetetlenül zsarnoksághoz, totális diktatúrához vagy végül is ezekbe torkolló anarchiához vezet.

A fenti sémákat követő érveknek általában több a füstjük, mint a lángjuk, ahogy ez minden olyan érv esetében lenni szokott, amely egy fogalmi építményből szűri le a „valóságot” ahelyett, hogy a valóságból szűrné le a fogalmi építményt. Amikor három fő választási lehetőség kínálkozik, akkor ezeknek 2^3 , vagyis 8 kombinációja lehetséges. Mindig ésszerű feltételezni, hogy a való élet minden lehetőséget megvalósít – különféle időpontokban vagy akár különböző helyeken egyszerre. A 8 lehetséges eset, amely az általában említett 3 választási lehetőséget illeti, a következő (a szabadság kontra totális diktatúra szempontja szerint rendezem el őket, mert a könyvemben követett metafizikai szempont szerint ez a fő kérdés):

--	--	--	--

1. eset	Szabadság Piacgazdaság Magántulajdon	5. eset	Totális diktatúra Piacgazdaság Magántulajdon
2. eset	Szabadság Tervezés Magántulajdon	6. eset	Totális diktatúra Tervezés Magántulajdon
3. eset	Szabadság Piacgazdaság Kollektív tulajdon	7. eset	Totális diktatúra Piacgazdaság Kollektív tulajdon
4. eset	Szabadság Tervezés Kollektív tulajdon	8. eset	Totális diktatúra Tervezés Kollektív tulajdon

Képtelenség az az állítás, hogy csakis az 1. és a 8. eset „lehetséges”; ezek pusztán csak a *legegyszerűbb* esetek a koncepciók hatása alatt álló propagandisták szemszögéből nézve. A valóság – istennek hála – fantáziadúsabb. Ám az olvasóra bízom, hogy a fent említett nyolc esetet mai vagy történeti példákkal azonosítsa, és javaslom a politikai tudományok tanárainak, hogy végeztessék el diákjaikkal ezt a gyakorlatot.

Itt és most az a közvetlen célom, hogy a nagyméretű vállalatok olyan tulajdonosi „rendszerén” spekuláljak, amely igazi „vegyes gazdaságot” hozna létre. Hiszen – amennyiben a világ iparosodott részének jelenlegi helyzetéből indulunk ki, nem pedig a nulla állapotból, mintha még minden lehetőség nyitva állna – valószínűleg sokkal inkább a „keverék”, semmint a „tisztaság” az, amely a jövő sokrétű követelményeit kielégíti.

Már beszéltem arról, hogy az úgynevezett fejlett társadalmakban a magánvállalatoknak igen nagy hasznuk származik a – látható és láthatatlan – infrastruktúrából, melyet a társadalom közkiadásokból épített fel. Ám a közintézmények – bár a magánvállalatok költségeinek jelentős részét fedezik – nem részesülnek közvetlenül azok nyereségéből. Ez a nyereség először magánkézbe kerül, majd a közintézményeknek meg kell próbálkozniuk azzal, hogy pénzügyi szükségleteik fedezésére kiemeljék e nyereség egy részét a magánzsebekből. A modern üzletember soha nem fárad bele annak hangoztatásába és panaszolásába, hogy jórészt „az államnak dolgozik”, hogy az állam az ő társa annyiban, hogy a nyereségadó jelentős részét elviszi annak, ami hite szerint valójában egyedül csak

őt és részvényeseit illetné meg. Mindez azt sugallja, hogy ugyanezzel az erővel a magánnyereségből a köznek jutó részesedést – más szóval a társaságok nyereségadóját – át lehetne alakítani a magánvállalkozások *alaptőkéje* után a köznek járó részesedéssé – legalábbis amennyiben nagyméretű vállalatokról van szó.

Az itt következő kifejtés során feltételezem, hogy a nagyléptékű magánvállalkozás szétosztott nyereségének fele a közintézményeknek jut, és hogy ez nem nyereségadó címen jár nekik, hanem a vállalatok alaptőkéjéből való 50%-os részesedés címén.

1. Mindenekelőtt meg kell szabnunk a modellben érintett vállalatok minimális nagyságát. Minthogy bármely üzlet elveszíti magán- és személyes jellegét, és valójában közérdekű vállalattá válik, mihelyt az alkalmazottak száma meghalad egy bizonyos határt, a minimális nagyság megszabásának valószínűleg az alkalmazottak számának meghatározása a legjobb módja. Különleges esetekben szükségessé válhat, hogy a nagyságot a felhasznált tőke vagy a forgalom segítségével szabjuk meg.
2. Minden olyan vállalatot, amely eléri – vagy már meg is haladta – ezt a minimális nagyságot, részvénytársasággá kell alakítani.
3. Kívánatos volna minden ilyen társaság összes részvényét az amerikai minta szerint nem paritásos részvénné átalakítani.
4. A kibocsátott részvények számát, beleértve az elsőbbségi részvényeket és bármely más *alaptőkét* képviselő értékpapírt is, ugyanennyi új részvény kibocsátásával meg kell duplázni. Az új részvények „közkézre” kerülnek, és így minden egyes magánkézben lévő régi részvénynek megfelel egy köztulajdonban levő, azonos jogokat biztosító új részvény.

Egy ilyen jellegű rendszerben nem merülne fel a „kártérítés” kérdése, minthogy nem volna szó tulajdonképpeni kisajátításról, hanem pusztán csak arról, hogy az állam nyereségadó-kivetési joga átalakul közvetlen részesedéssé abban a gazdasági vagydonban, amelynek használatából megadóztatható nyereség születik. Ez az átalakítás félreérthetetlen elismerése volna annak a vitán fölül álló

ténynek, hogy a „magán”gazdasági virágzás megteremtésében mindenképpen a köz, vagyis a nem kapitalista társadalmi erők játsszák a legnagyobb szerepet, és hogy a köz hozzájárulásával létrehozott vagyont nem magán-, hanem közvagyonnak kell tekinteni.

A közvetlenül ezután fölmerülő kérdéseket három csoportra lehet osztani. Először is: Mit jelent pontosan a „köz” szó? Hol helyezük el az újonnan kibocsátott részvényeket, és ki legyen ebben az összefüggésben a „köz” képviselője? Másodsor: milyen birtoklási jogokat jelent ezen új részvények tulajdona? Harmadszor: itt következnek a jelenleg létező rendszerről az újra történő átmenetet, a nemzetközi és egyéb trösztök kezelését, a tőkeemelést stb. érintő kérdések.

Ami az első kérdéskört illeti, az volna a javaslatom, hogy az alaptőke 50%-át képviselő újonnan létrehozott részvények képezzék egy helyi testület tulajdonát abban a körzetben, ahol a kérdéses vállalat található. A cél az volna, hogy a lehető leginkább elősegítsük egyfelől a közrésztesedés decentralizálását, másfelől az üzleti vállalatok betagozódását abba a társadalmi szervezetbe, amelynek keretében működnek, és amelyből kiszámíthatatlan hasznuk származik. Ily módon az X körzetben működő vállalat alaptőkéjének fele egy az X körzetet általában képviselő helyi testületet illetné. Mindazonáltal sem a helyileg választott (politikus) személyek, sem a helyi polgári tisztviselők nem feltétlenül a legalkalmasabbak arra, hogy az új részvényekkel járó jogok gyakorlását rájuk bizzuk. Mielőtt a személyi kérdéseket tovább tárgyalnánk, kicsit pontosabban meg kell határoznunk ezeket a jogokat.

Rátérek tehát a második kérdéskörre. Elvben a tulajdonnal együtt járó jogokat mindig két csoportra lehet felosztani: vállalatvezetői és pénzügyi jogokra.

Meggyőződésem, hogy rendes körülmények között semmit sem nyerhetnénk, viszont rengeteget veszíthetnénk azzal, ha a „közintézmények” beavatkoznának a fennálló vállalatvezetések cselekvési szabadságába és felelősségi jogkörébe, vagy korlátoznák azt. Így hát a vállalatok „magán” vezetőinek hivatalát teljes mértékig érintetlenül kell hagyni, és a „közt” illető félrésszel járó vállalatvezetői jogokat fel kell függeszteni, ha csak és mindaddig, amíg nem

merülnek fel különleges körülmények. Más szóval, a köztulajdonban lévő részvények rendszeresen nem jelentenének szavazati jogot, csak tájékoztató és megfigyelői jogot. A „köznek” joga volna egy – vagy több – megfigyelőt küldeni a vállalat igazgatótanácsába, de a megfigyelőnek rendszeres körülmények között semmilyen döntési joga nem volna. A megfigyelő csak akkor igényelhetné egy különleges *bíróságtól*, hogy a felfüggesztett szavazati jogot szabadítsák fel, ha úgy éreznék, a közérdek megkívánja a fennálló vállalatvezetés tevékenységébe való beavatkozást. Amennyiben meggyőző bizonyítékokra támaszkodó keresetét a bíróság elfogadja, akkor korlátozott időtartamra felszabadítaná a köz képviselőjének szavazati jogát. Azaz az új, közkézen levő alaptőke-részesedéssel járó tulajdonosi vállalatvezetői jogok pusztán lehetőségként a háttérben szunnyadnának, és csak a „köz” képviselőjének speciális formális és nyilvános lépései nyomán válhatnának tényleges jogokká. Ámde még ha kivételes esetekben meg is teszik ezeket a lépéseket, és a közkézen levő részvényekkel járó szavazati jog felszabadul, az új helyzet akkor is csak rövid ideig tartana, hogy ne is lehessen kétségünk afelől, mit tartsunk a szerepkörök rendszeres, illetve rendkívüli elosztásának.

Gyakran gondolják, hogy a magánvállalkozások irányításában úgy lehet megvédeni a „közérdeket”, ha a vállalatvezetésbe felső vagy középszintű állami tisztviselőket neveznek ki. Ez a hit, mely gyakran az államosítási javaslatok egyik fő pontja, nekem naivnak és egyszersmind használhatatlannak tűnik. Nem a vállalatvezetés felelősségének megosztásával, hanem a nyilvános elszámoltatás és az átláthatóság biztosításával lehet a leghatékonyabban elérni, hogy az üzleti vállalatok jobban figyelembe vegyék a „közérdeket”, mint ahogy ezt ma teszik. Egyfelől az államirányítás szférája, másfelől az üzleti irányítás szférája egymással ellentétes pólusok – gyakran még a két szféra által nyújtott kereseti lehetőség és biztonság szempontjából is –, és csak baj származhat abból, ha megpróbáljuk összekeverni őket.

Míg a „közt” illető tulajdonosi vállalatvezetői jogok ily módon rendszeres körülmények között fel lennének függesztve, a pénzügyi jogokat kezdettől fogva és mindvégig hatékonyan gyakorolni kellene – ami nyilvánvaló, hiszen ezek a vállalatokra különben kivetendő

nyereségadó helyébe lépnek. A szétosztott nyereség fele automatikusan a „közt”, az új részvények birtokosát illetné. Mindazonáltal a közkézen levő részvények elvileg elidegeníthetetlenek volnának (ahogy a nyereségadó kivetésének jogát sem lehet eladni) ugyanúgy, mint a tőkevagyon. Nem lehetne ezeket pénzzé tenni; további megfontolás tárgya lehet, hogy lehet-e ezeket az állami kölcsönök biztosítékaként felhasználni.

Miután röviden felvázoltuk az új részvényekkel járó jogokat és kötelelességeket, visszatérhetünk a személyi kérdésekhez. Tervezetünk általános célkitűzése az, hogy a nagyméretű üzleti vállalatokat a lehető legszorosabban összekapcsoljuk társadalmi környezetükkel. E célkitűzésnek kell irányítania a személyi kérdésre adott megoldásunkat is. Az ipari részvények birtoklásából származó pénzügyi és vállalatvezetői jogokat és kötelelességeket minden bizonnyal távol kell tartani a pártok politikai csatározásaitól. Ugyanakkor nem ruházhatjuk ezeket a jogokat tisztviselőkre sem, akiket egészen más feladatra neveztek ki. Azt javaslom hát, ruházzuk őket a helyi polgárok egy különleges testületére, amelyet a kifejtés során „társadalmi tanácsnak” fogok nevezni. Ezt a testületet helyi szinten kell megalakítani nagyjából rögzített irányelvek szerint, politikai választási hadjárat és mindenfajta kormányhatóság részvétele nélkül, mégpedig a következőképpen: a tanács tagjainak egynegyedét helyi szakszervezetek nevezik ki; egynegyedét a helyi szakmai szervezetek; a továbbiakat a helyi lakosok közül kell kiválasztani hasonlóan ahhoz a módszerhez, amellyel a bírósági esküdteket kiválasztják. A tagok kinevezése mondjuk öt évre szólna oly módon, hogy a tagság egyötöde minden évben visszavonul.

A társadalmi tanácsnak törvényben lefektetett, de különben korlátlan jogai és cselekvésköre volna. Természetesen a nyilvánosságnak tartoznék felelősséggel, és eljárásairól köteles volna jelentéseket közzétenni. Esetleg kívánatos demokratikus óvintézkedésnek lehetne tekinteni, hogy a fennálló helyi hatóságot bizonyos „tartalék jogkörrel” ruházzuk fel a társadalmi tanáccsal szemben, ahhoz hasonlóval, mint amilyen az utóbbi rendelkezik az egyéni üzemek vállalatvezetésével szemben. Vagyis a helyi hatóságnak jogában állna megfigyelőt küldeni körzetének társadalmi tanácsába, és komoly konfliktus vagy elégedetlenség esetén egy

illetékes „bírósághoz” fellebbezhetne, amely őt időszakos beavatkozási joggal ruházhatja fel. Ezúttal is tökéletesen világosnak kell lennie, hogy az efféle beavatkozások a kivételt jelentik, nem a szabályt, és hogy rendes körülmények között a társadalmi tanács mindenkor teljes cselekvési szabadsággal rendelkezik.

A társadalmi tanácsok teljes jogkörrel rendelkeznének a közkézen levő részvények osztalékaként hozzájuk befolyó jövedelem felhasználásában. A törvényhozás lefektethet általános vezéreelveket arra nézve, milyen kiadásokra lehet ezeket az alapokat fordítani, ám ezeknek az elveknek hangsúlyozniuk kell a magas fokú helyi függetlenséget és felelősséget. A közvetlenül felmerülő ellenvetésre, miszerint nemigen bízhatunk benne, hogy a társadalmi tanácsok a lehető legjobban rendelkeznek majd a kezelésükben levő alapokról, azt a nyilvánvaló választ adhatjuk, hogy erre akkor sem volna biztosíték, ha az alapokat a helyi hatóságok, vagy mint az jelenleg általános, a központi kormányzat kezelné. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, biztosan feltételezhetjük, hogy az igazán a helyi közösséget képviselő társadalmi tanácsok sokkal inkább azon igyekeznének, hogy az erőforrásokat létfontosságú társadalmi szükségleteknek szenteljék, mintsem azt a helyi vagy központi tisztviselőktől várhatnánk.

Most pedig térjünk rá a harmadik kérdéskörre! A jelenlegi rendszerből az itt ajánlott rendszerre való áttérés nem okozna komoly nehézséget. Mint már említettük, semmiféle kártérítési kérdés nem merül fel, hiszen az alaptőke felének tulajdonjogát a társasági nyereségadó eltörlésével „vásárolnák meg”, és egyformán kezelnének valamennyi bizonyos megadott nagyságot meghaladó mértékű vállalatot. A nagyságot úgy lehetne megadni, hogy az kezdetben csak kevés igen nagy céget érintsen, s így az „átmenet” fokozatos és kísérletli jellegű legyen. Ha az ebbe a kategóriába tartozó nagyvállalatok a „köznek” juttatott osztalékként kicsit többet fizetnének, mint amennyit akkor fizetnének ki nyereségadóként, ha ezen a kategórián kívül maradnának, ez társadalmilag kívánatos ösztönzőként hatna a túlzott nagyság elkerülésének irányába.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a nyereségadó átváltása „alaptőke-részesedéssé” jelentősen megváltoztatja az üzleti döntések

lélektanát. Ha a nyereségadó szintje (mondjuk) 50%, akkor az üzletember nem kerülheti el azt, hogy így érveljen: „fizesse meg az államkincstár a felét” mindannak a határráfordításnak, amelyet különben esetleg el lehetett volna kerülni. (Az ilyen ráfordítások elkerülése megnövelné a nyereséget; csak hogy a nyereség fele mindenképpen elmenne a nyereségadóra.) A lélektani hatás egészen más, amikor megszűnik a nyereségadó, és helyette bevezetik az alaptőkéből való közrésztesedést. Hiszen az a tudat, hogy a társaság alaptőkéjének fele köztulajdonban van, nem homályosítja el azt a tényt, hogy minden elkerülhető ráfordítás pontosan a ráfordítás összegével csökkenti a nyereséget.

Természetesen számos kérdés merülne fel az olyan vállalatok kapcsán, amelyek több különböző körzetben működnek, ideértve a nemzetközi cégeket is. Ám nem találkozhatunk komoly nehézségekkel, amennyiben szilárdan megértettünk két alapelvet: az egyik, hogy a nyereségadó átalakul „alaptőke-résztesedéssé”, a másik, hogy a tulajdonban érdekelt közintézménynek helyi jellegűnek kell lennie, vagyis abból a körzetből valónak, ahol a cég alkalmazottai ténylegesen dolgoznak, élnek, utaznak, és igénybe veszik a legkülönfélébb közszolgáltatásokat. Az összefonódó társasági szerkezetek bonyolult eseteiben kétségkívül érdekes munkalehetőségük nyílik majd a könyvelőknek és az ügyvédeknek; de aligha találkozunk valódi nehézségekkel.

Hogyan tud egy ilyen modell szerint működő társaság alaptőkét emelni? A válasz ismét csak igen egyszerű: amennyi részvényt csak kibocsátanak magánrészvényesek számára, akár pénzért, akár ingyen, ugyanannyi részvényt kell ingyen kibocsátani a köz számára. Első pillantásra ez igazságtalannak tűnhet – ha a magánberuházóknak fizetniük kell a részvényért, hogyan juthat hozzá a közintézmény ingyen? A válasz természetesen az, hogy a társaság a maga egészében nem fizet nyereségadót, következésképpen az új tőkealapoknak tulajdonítható nyereség szintén mentesül a nyereségadó alól, és a közintézmény a maga ingyen részvényeit mintegy annak a nyereségadónak a fejében kapja, amelyet a vállalatnak különben ki kellene fizetnie.

Végül külön problémákat vethet fel a vállalatok újjászervezése, felvásárlása, felszámolása és így tovább. Ezek a problémák

tökéletesen megoldhatók a már megállapított alapelvek szerint. A fizetéseképtelenség vagy egyéb ok miatt történő felszámolás esetén a közkézen levő alaptőke-vagyonrészt pontosan úgy kell kezelni, mint a magánkézben levőket.

A fenti javaslatok úgy is tekinthetők, mint gyakorlatozás az „alkotmányozás” művészetében. A tervezet tökéletesen *megvalósítható* volna; forradalom, kisajátítás, központosítás vagy a magánkezdeményezés rugalmasságának bürokratikus nehézkességgel való helyettesítése nélkül átalakítaná a nagyméretű iparvállalatok tulajdonszerkezetét. Kísérleti és evolúciós módon is be lehetne vezetni – a legnagyobb vállalatoktól kiindulva fokozatosan haladva lefelé mindaddig, amíg azt nem érezzük, hogy a közérdek már elegendő súlyra tett szert az üzleti vállalatok fellegvéraiban. Minden jel arra mutat, hogy a nagyméretű iparvállalatok jelenlegi szerkezete a súlyos adóztatás és az elburjánzó szabályozások ellenére sem vezet általános jóléthez.

Utószó

Egyre bontakozó tudományos és technikai képességeinek bővületében a modern ember olyan termelési rendszert épített fel, amely erőszakot követ el a természeten, és olyan társadalmi formát, amely megcsonkítja az embert. Lenne csak minél nagyobb és nagyobb a gazdagság, gondolják, akkor minden más magától megoldódna. A pénzt mindenhatónak tekintik; ha nem is lehet rajta ténylegesen megvásárolni az olyan nem anyagi értékeket, mint az igazság, a harmónia, a szépség vagy akár az egészség, de kiküszöbölheti az irántuk való igényt, vagy kárpótolhat elvesztésükért. Így a termelés fejlesztése és a gazdagság megszerzése lett a modern világ legmagasabb rendű célja, amelyhez képest minden más cél, bármennyi szó essék is még mindig róluk, a második helyre szorult. A legmagasabb rendű cél nem igényel igazolást, viszont minden másodlagos célnak igazolnia kell magát olyan értelemben, hogy elérése mennyiben járul hozzá a legmagasabb rendű cél megvalósításához.

Ez a materializmus filozófiája, és most e filozófiának – vagy metafizikának – kell szembenéznie az események kihívásával. Soha nem volt olyan időszak egyetlen társadalomban, a világ egyetlen részén sem, amikor a bölcsek és a tanítók ne intéztek volna kihívást a materializmus ellen, és ne érveltek volna más jellegű elvek elsőbbsége mellett. A nyelvek különböztek, mások voltak a jelképek, de az üzenet mindig ez volt: „keressétek *először* az Istennek országát, és ezek (az anyagi dolgok, amelyekre szintén szükségetek van) mind megadatnak nektek”.¹³⁴ Megadatnak, mondja az Írás, már itt e Földön, ahol szükségünk van rájuk, és nem csak a halál utáni életben, amely meghaladja képzeletünket. Csakhogy ma nemcsak a bölcsek és a szentek közvetítik ezt az üzenetet, hanem a fizikai események jelenlegi menete is. Az üzenet a terrorizmus, a népiirtás, a lelki összeomlás, a környezetszennyezés, az erőforrások kimerülése nyelvén szól hozzánk. Úgy tűnik, valamiféle egyedülálló egybeesés időszakát éljük. Lassan nyilvánvalóvá lesz, hogy az Isten országáról szóló döbbenetes szavak nem csak ígéretet – fenyegetést is hordoznak. Azt a fenyegetést, hogy „ha nem keresitek

először az Országot, mindezek az egyéb dolgok, amelyekre szintén szükségetek van, nem állnak majd többé a rendelkezésükre”. Nemrégiben írta valaki anélkül, hogy a közgazdaságtanra vagy a politikára utalt volna, ám közvetlen utalással a modern világ állapotára:

„Ha elmondhatjuk, hogy az ember kollektíven egyre távolabb és távolabb hátrál el az Igazságtól, azt is elmondhatjuk, hogy az Igazság minden oldalról egyre közelebb és közelebb kerül az emberhez. Szinte azt mondhatnánk: ahhoz, hogy felfogja az Igazság érintését, amihez a múltban egy életre szóló erőfeszítésre volt szükség, ma mindössze annyi kell, hogy ne hátráljon el előle. Ám milyen nehéz is ez!”¹³⁵

Elhátrálunk az igazság elől, ha azt hisszük, hogy a modern világ pusztító erőit „meg lehet fékezni” pusztán azáltal, hogy – a gazdagság, az oktatás és a kutatás – több erőforrását mozgósítjuk a környezetszennyezés elleni harcra, az élővilág megőrzésére, új erőforrások felfedezésére, valamint arra, hogy egyre hatékonyabb megegyezésekre jussunk a békés egymás mellett élés érdekében. Magától értetődik, hogy bármely civilizációnak szüksége van gazdagságra, oktatásra és sok egyéb dologra, mégis leginkább arra lenne szükség, hogy felülvizsgáljuk a célokat, amelyeket ezek az eszközök szolgálni hivatottak. Ez viszont mindenekelőtt egy olyan életstílus kialakítását jelenti, amely az anyagi dolgokat az első helyről az őket megillető másodlagos helyre rakja.

A „termelés logikája” nem az élet logikája, de nem is a társadalomé; mindkettőnek csak kicsiny és alárendelt része. Az általa felszabadított romboló erőket csak akkor lehet megfékezni, ha magát a „termelés logikáját” fékezzük meg – és akkor a romboló erők nem szabadulnak el többé. Nem sok haszna van a terrorizmus megszüntetésén fáradozni, ha a halált hozó eszközök előállítását továbbra is az emberi alkotóerő legitim felhasználásának tartjuk. A környezetszennyezés elleni küzdelem sem lehet sikeres, ha a termelési és fogyasztási rendszer továbbra is olyan méretű, összetettségű, és ha továbbra is az erőszakosság olyan fokán marad, amely – és ez egyre inkább nyilvánvalóvá válik – nem illik bele ama világegyetem törvényeibe, amelynek az ember éppen

annyira alávetettje, mint a teremtés többi része. És hasonlóképpen, nincs esélyünk arra, hogy enyhíteni tudjuk az erőforrások felélésének ütemét, vagy összhangot teremtsünk a gazdagság és a hatalom birtokosai, valamint a szegények és kirekesztettek között mindaddig, amíg sehol semmi elképzelés nincs arról, hogy az „elég” – jó, és a „több mint elég” – rossz.

Reménykeltő, hogy fokozatosan – bár szerfelett óvatosan – már bizonyos hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásokban is helyt adnak olyan kifejezéseknek, amelyek ezen mélyebb kérdések bizonyos fokú megértéséről tanúskodnak. Egy bizottsági jelentés, amely a környezetvédelmi államtitkár megbízásából készült, arról beszél, hogy időt kell nyernünk, hogy a technológiailag fejlett társadalmaknak alkalmuk legyen „felülvizsgálni értékeiket, és megváltoztatni politikai célkitűzéseiket”¹³⁶. Mindez „erkölcsi döntések” kérdése, mondja a jelentés: „önmagában semennyi számítás nem adhatja meg a választ... Hogy a fiatalok az egész világon alapvetően vonják kétségbe a hagyományos értékeket, ez egyik tünete annak, mennyire nő és terjed az ipari civilizációnk miatti aggodalom”¹³⁷. A környezetszennyezést meg kell fékezni, az emberiség népességét és erőforrás-fogyasztását pedig maradandó és fenntartható egyensúly felé kell kormányozni. „Ha ez előbb-utóbb nem történik meg – és vannak, akik úgy vélik, már csak kis idő van hátra –, a civilizáció pusztulása nem csak a tudományos-fantasztikus irodalom tárgya lesz. Gyermekeink és unokáink fogják ezt átélni.”¹³⁸

Ám miként történhet ez meg? Melyek az „erkölcsi döntések”? Vajon csak arról van szó, hogy – ahogy azt a jelentés szintén sugallja – el kell dönteni, „mennyit vagyunk hajlandók környezetünk tisztaságára költeni”? Az emberiség valóban bizonyos döntési szabadságot élvez. Nem kötik a trendek, a „termelés logikája” vagy bármely más töredékes logika, ám köti az igazság. Csak az igazság szolgálatában van tökéletes szabadság, és még azok is elmulasztják megmutatni az igazság felismeréséhez vezető utat, akik arra szólítanak fel bennünket, hogy „szabadítsuk fel képzeletünket a fennálló rendszer kötöttsége alól”¹³⁹.

Aligha valószínű, hogy a XX. század embere olyan igazság felfedezésére lenne hivatott, amelyet előtte még soha nem fedeztek

fel. A keresztény hagyományban mint az emberiség minden valódi hagyományában az igazság vallásos formában fejeződik ki, olyan nyelven, amely csaknem érthetlenné vált a modern emberek többsége számára. A nyelvet át lehet dolgozni, és vannak kortárs szerzők, akik ezt meg is tették, miközben az igazságot érintetlenül hagyták. A keresztény hagyományban szinte nincs egyetlen tanítás sem, amely jobban és találóbban illene a modern helyzetre, mint a Négy Sarkalatos Erény – *prudentia*, *justitia*, *fortitudo* és *temperantia* (belátás, igazságosság, erősség/bátorság és önmérséklet) – csodálatosan finom és realista tanítása.

A *prudentia* jelentését, amelyet nem véletlenül hívnak minden erény „szülőanyjának” – *prudentia dicitur genitrix virtutum* – nem adja vissza az angol *prudence* (eszesség, okosság, óvatosság) szó jelenleg elfogadott értelme. A belátás pontosan az ellentétét jelenti annak a kicsinyes, szörszálhasogató, számító életfelfogásnak, amely nem hajlandó semmi olyat meglátni és értékelni, ami nem ígér közvetlen anyagi előnyt.

„A belátás elsőbbsége azt jelenti, hogy a jó megvalósítása előfeltételezi a valóság ismeretét. Csak az tud jót cselekedni, aki tudja, milyenek a dolgok, és hogyan állnak össze. A belátás elsőbbsége azt jelenti, hogy az úgynevezett »jó szándék« és az úgynevezett »jóhiszeműség« semmiképpen sem elegendő. A jó megvalósítása feltételezi, hogy cselekedeteink megfeleljenek a való helyzetnek, vagyis annak a konkrét valóságnak, amely a konkrét emberi cselekvés »környezetét« alkotja, és hogy következésképpen ezt a konkrét valóságot komolyan vesszük.”¹⁴⁰

Ám ezt a tisztán látó tárgyilagosságot csak úgy érhetjük el, és a belátást csak úgy tökéletesíthetjük, ha a valóság „csendes szemléletét” választjuk, amelynek során az ember önző érdekei legalább időlegesen elcsendesülnek.¹⁴¹

Csak eme nagylelkű belátás alapján érhetjük el az igazságosságot, az erősséget és a *temperantiat*, ami azt jelenti, hogy tudjuk, mikor elég az elég. „A belátás azt jelenti, hogy az igazság ismeretét a valóságnak megfelelő döntésekké alakítjuk át.”¹⁴² Mi volna hát az, ami ma nagyobb jelentőséggel bírna, mint a

belátás tanulmányozása és művelése, ami szinte elkerülhetetlenül a másik három sarkalatos erény valóságos megértéséhez vezetne el bennünket? Márpedig mind a négy erény elengedhetetlen a civilizáció fennmaradása szempontjából.¹⁴³

Az igazságosság az igazsággal áll kapcsolatban, az erősség a jósággal, az önmérséklet a szépséggel, a belátás pedig bizonyos értelemben mind a hármát magában foglalja. Azt a fajta realizmust, amely úgy viselkedik, mintha a jó, az igaz és a szép túlságosan homályos és szubjektív kategóriák volnának ahhoz, hogy a társadalmi vagy egyéni élet legmagasabb célját képezhetnék, vagy mintha a gazdagság és a hatalom utáni sikeres törekvés automatikus következményei volnának, joggal nevezték el „ütődött realizmusnak”. Az emberek mindenfelé ezt kérdezik: „Voltaképpen mit *tehetek* én?” A válasz zavarba ejtően egyszerű. Mindannyian munkálkodhatunk azon, hogy rendbe tegyük saját házunk táját. Az ehhez szükséges útmutatást nem találhatjuk meg a tudományban vagy a technikában, hiszen ezek értéke teljes mértékig az általuk szolgált céloktól függ. De ma is megtalálhatjuk az emberiség hagyományos bölcsességében.

¹³⁴. Lukács 12, 31 (*a ford.*).

¹³⁵. Martin Lings: *Ancient Beliefs and Modern Superstitions*. Perennial Books, London, 1964.

¹³⁶. *Pollution: Nuisance or Nemesis?* HMSO, London, 1972.

¹³⁷. Uo.

¹³⁸. Uo.

¹³⁹. Uo.

¹⁴⁰. Joseph Pieper: *Prudence* (ford.: Richard és Clara Winston). Faber and Faber Ltd., London, 1960.

¹⁴¹. Utalás Szent Ágoston úgynevezett „ostiai élményére”: „Mondjuk tehát: ha valakiben elcsitulna a test zajongása, elcsitulnának a föld, a vizek és a levegő képzetei, hallgatnának az egek, s maga a lélek is elcsitulna túllépve önmagán, nem gondolva önmagára, elhallgatnának az álmok és a képzelet kinyilatkoztatásai, minden nyelv és minden jel ... hogy mintegy fülét hegyezze arra, aki mindezeket

teremtette, s egyedül ő beszéljen, de nem ezek által, hanem önmaga által, hogy halljuk az ő Szavát ... hogy egy pillanatra kiterjesszük magunkat, és egy gyors gondolatban megérintsük az örök Bölcsességet, aki mindenek fölött marad.”
(*Vallomások*, IX. könyv, 10. fejezet; *a ford.*)

[142.](#) Joseph Pieper: *Fortitude and Temperance* (ford.: Daniel F. Coogan). Faber and Faber Ltd., London, 1955.

[143.](#) Joseph Pieper: *Justice*. (ford.: Lawrence E. Lynch). Faber and Faber Ltd., London, 1957.

Nem is találhatnánk jobb vezetőt a négy sarkalatos erény páratlan keresztény tanításához Joseph Piepernél. Joggal mondják Pieperről, hogy érti, miként teheti mondanivalóját nemcsak érthetővé az egyszerű olvasó számára, hanem problémái és szükségletei szempontjából egyben égetően időszerűvé is.